

कल्पनांचे ऐतिहासिक स्थान:

प्रगती, विकास आणि सामाजिक परिवर्तन

HISTORICAL LOCATION OF THE IDEAS: PROGRESS, GROWTH, EVOLUTION AND SOCIAL CHANGE

घटक रचना

१.० उद्दीष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ प्रबोधन युग

१.२.१ प्रबोधनातील मुख्य कल्पना

१.२.२ प्रबोधनाचा प्रभाव

१.३ सामाजिक परिवर्तन , उत्क्रांती , विकास आणि प्रगती या संकल्पना

१.३.१ सामाजिक उत्क्रांती

१.३.२ सामाजिक परिवर्तन आणि प्रगती

१.३.३ विकास संकल्पना

१.३.४ विकासाचा बौद्धिक संदर्भ

१.४ निष्कर्ष

१.० उद्दीष्टे : OBJECTIVES

- प्रबोधनाच्या युगाशी संबंधित ऐतिहासिक अंतर्दृष्टी प्रदान करणे
- विकास, प्रगती आणि उत्क्रांतीच्या संकल्पनांचे परीक्षण करणे

१.१ प्रस्तावना : INTRODUCTION

विकास ही अशी प्रक्रिया आहे जी वाढ, प्रगती, सकारात्मक बदल किंवा भौतिक, आर्थिक, पर्यावरणीय, सामाजिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय घटकांची भर घालते. विकासाचे उद्दीष्ट म्हणजे लोकसंख्येची पातळी व जीवनदर्जा वाढविणे, पर्यावरणाच्या गुणवत्तेशी तडजोड न

करता रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.विकास तत्काळ दिसत नाही किंवा तो उपयुक्त असावयाची आवश्यक नाही, त्यात परिवर्तन सुरू ठेवण्यासाठी गुणवत्तेत बदल आणि परिस्थिती तयार करण्याच्या विविध पैलूंचा समावेश आहे.

१.२ प्रबोधन कालखंड / युग: THE AGE OF ENLIGHTENMENT

प्रबोधन ही एक शक्तिशाली तात्विक, बौद्धिक आणि सांस्कृतिक चळवळ होती जिने सतराव्या शतकाच्या मध्यापासून अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात युरोपमधील कल्पनांच्या (नव विचारांच्या) जगावर अधिराज्य गाजवले. याची मध्यवर्ती कल्पना अशी अधिकार आणि कायदेशीरपणा चे प्राथमिक स्रोत आहेत. या चळवळीने स्वातंत्र्य, प्रगती, सहिष्णुता, बंधुत्व, घटनात्मक प्रशासन, चर्च आणि राज्य या व्यवस्थाना वेगळे करणे यासारख्या आदर्शांना चालना दिली. अंधश्रद्धा आणि धार्मिक अंधश्रद्धापासून मुक्तता आणि वैज्ञानिक परामर्श आणि विश्लेषणवाद या चळवळीवर जोर देण्यात आला आहे. त्यात प्रगतीशील अर्जेड्यावर विचार करण्याचे स्वातंत्र्य आणि नागरिकांच्या राजकीय हक्कांचा समावेश होता.

समकालीन जगावर प्रबोधनाचा दीर्घकाळ परिणाम झाला आहे. नागरी समाज, मानवी व नागरी हक्क आणि अधिकारांचे पृथक्करण यासह आधुनिक लोकशाहीद्वारे समर्थित केलेल्या मूलभूत कल्पना ही प्रबोधनाची निर्मिती आहेत. सामाजिक विज्ञान आणि मानवशास्त्रे शैक्षणिक विद्याशाखा; अनुभवात्मक पद्धतींच्या आधारावर त्यांची मुळे प्रबोधनाच्या युगात आहेत. या सर्व घडामोडी युरोपियन संशोधन आणि अमेरिका, आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेच्या वसाहतीकरणाशी संबंधित आहेत. काही इतिहासकारांनी प्रबोधनाची व्याख्या जगाच्या इतिहासातील युरोपियन क्षणाचा प्रारंभ बिंदू आणि उर्वरित जगावरील युरोपियन वर्चस्वाचा दीर्घकाळ म्हणून केली.

१.२.१ प्रबोधनातील प्रमुख कल्पना: Major Enlightenment Ideas:

१८ व्या शतकाच्या मध्यभागी, युरोपमध्ये तत्त्वज्ञान आणि वैज्ञानिक क्रियांचा विस्फोट झाला. या क्रियाकलापांनी त्या वेळी प्रचलित पारंपारिक मत आणि मतप्रवाहांना आव्हान दिले. तत्त्वज्ञानाच्या चळवळीचे नेतृत्व व्होल्टेअर आणि जीन-जॅक रुसॉ यांनी केले होते ज्यांनी श्रद्धा आणि कॅथॉलिक मतांऐवजी कारणानुसार समाजासाठी, नैसर्गिक कायद्यावर आधारित नवीन नागरी व्यवस्थेसाठी आणि प्रयोगांवर आणि निरीक्षणावर आधारित विज्ञानासाठी युक्तिवाद केला. राजकीय तत्ववेत्ता मॉटेन्स्व्यू यांनी प्रशासनामध्ये सत्ता विभाजन करण्याची कल्पना आणली.

प्रबोधन विचार दोन वेगळ्या मार्गांनी अवलंबिला गेला. मूलगामी प्रबोधन स्पिनोझाच्या तत्त्वज्ञानाने प्रेरित केले होते. या विचारसरणीने लोकशाही, व्यक्ती स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि धार्मिक अधिकार निर्मूलनाचे समर्थन केले. विचारसरणीची दुसरी विचारधारा अधिक मवाळ मानली जात असे आणि रेने डेकार्टेस, जॉन लॉक, ख्रिश्चन वुल्फ, इसाक न्यूटन आणि इतरांनी त्याचे समर्थन केले. याचा हेतू सत्ता आणि श्रद्धा यांच्या

दरम्यान असलेली पारंपारिक विचार प्रणालीतील सुधारणा करण्याच्या जागा शोधण्याच्या उद्देशाने आहे.

कल्पनांचे ऐतिहासिक स्थान: प्रगती, विकास आणि सामाजिक परिवर्तन

प्रबोधन चर्चाविश्वात आणि विचारात अग्रेसर भूमिका निभावणारी आणखी एक विद्याशाखा म्हणजे विज्ञान. बरेच प्रबोधनात्मक लेखक आणि विचारवंत विज्ञानातील पार्श्वभूमी मानणारे आहेत. त्यांनी मुक्त भाष्य आणि विचारांच्या विकासाच्या मदतीने धर्म आणि पारंपारिक अधिकाराच्या उच्चाटनाशी वैज्ञानिक प्रगती जोडली. मोकळेपणाने बोलणे, प्रबोधन विज्ञानाने अनुभववाद आणि तर्कसंगत विचारांना खूप महत्त्व दिले आणि प्रगतीचा व प्रबोधनाचा आदर्श स्थापित केला.

प्रबोधन हा आधुनिक पाश्चात्य राजकीय आणि बौद्धिक संस्कृतीचा पाया मानला जात आहे. पश्चिमेकडील राजकीय आधुनिकीकरणाने लोकशाही मूल्ये आणि संस्था आणि आधुनिक, उदारमतवादी लोकशाहीची निर्मिती केली. त्याचप्रमाणे धर्मात, प्रबोधनाच्या काळातील भाष्य ही युरोपमधील धार्मिक संघर्षांच्या मागील शतकाला दिलेली प्रतिक्रिया होती. प्रबोधन विचारवंतांनी संघटित धर्माची राजकीय शक्ती कमी करण्याचा प्रयत्न केला आणि त्याद्वारे असहिष्णु धार्मिक युद्धाच्या दुसऱ्या युगाला रोखले. या दरम्यान, इंग्लंडमध्ये १७६० च्या दशकात तांत्रिक शोध, शहरीकरण आणि वाहतूक आणि दळणवळणाच्या नवीन प्रकारांमुळे औद्योगिक क्रांती सुरू झाली. सुरुवातीला ही प्रगती विज्ञानापासून स्वतंत्र होती, परंतु १९ व्या शतकाच्या शेवटी अभियांत्रिकी आणि कृषी तंत्रज्ञान आणि उपयोजित विज्ञानाच्या 'वैज्ञानिकरण' च्या बेकोनियन आदर्शानुसार त्यांचे उपक्रम तयार करण्यास शिकले.

१.२.२ प्रबोधनाचा प्रभाव / परिणाम: Impact of Enlightenment:

इ.स. १७८९ मध्ये सुरू झालेल्या फ्रेंच राज्यक्रांतीला प्रेरणा देण्याच्या विचारांनी मुख्य भूमिका बजावली आणि उच्चभ्रूंच्या विशिष्ट हक्कांच्या विरोधात सामान्य लोकांच्या हक्कांवर जोर दिला. प्रबोधनात्मक लेखकांनी सरकार आणि समाज याबद्दल दीर्घकाळ धारण केलेल्या कल्पनांना आव्हान दिले. त्यांच्या सिद्धांताने अखेरीस १८०० च्या दशकात अमेरिकन आणि फ्रेंच क्रांती आणि इतर क्रांतिकारक चळवळींना प्रेरित केले.

ज्ञानज्ञान ही एक चळवळ आणि मनाची स्थिती होती. प्रबोधन युगाने 'सामाजिक बदल', 'उत्क्रांती', 'विकास' आणि 'प्रगती' या कल्पनांना कोरले व बळकटी दिली. पुढील विभाग या प्रत्येक संकल्पनेवर विचार करेल.

१.३ सामाजिक बदल, विकास, विकास आणि प्रगतीची बाबी: THE CONCEPTS OF SOCIAL CHANGE, EVOLUTION, DEVELOPMENT AND PROGRESS:

समाजशास्त्रीय सिद्धांतांच्या व्याप्तीत, सामाजिक बदल, सामाजिक उत्क्रांती, सामाजिक विकास आणि सामाजिक प्रगती यासारखे अनेकदा समानार्थी म्हणून मानले गेले आहेत. हे

भिन्न प्रकारे हाताळले जाऊ शकते, परंतु तार्किकरित्या जोडलेल्या अटी आहेत. हा विभाग या अटीचा तपशीलवार विचार करतो.

१.३.१ सामाजिक उत्क्रांती: Social Evolution:

जीवशास्त्रीय दृष्टिकोनातून समजल्या गेलेल्या उत्क्रांतीचा अर्थ असा होतो की ज्यामध्ये पदार्थ एका साध्या अवस्थेतून एका जटिल स्थितीत जातो. तथापि, असा विकास नेहमी अशा जीवांच्या जन्मजात गुणांमुळे होतो आणि कोणत्याही बाह्य घटकामुळे नाही.

डार्विनने तयार केलेली प्रजातींची उत्पत्ती ही सजीवांच्या विकासाच्या घटनेविषयी कल्पनांना पारदर्शक करण्यास मदत करते. तथापि, त्यापूर्वीही काही विचारवंतांच्या लेखनातून विकासाची संकल्पना प्रतिबिंबित झाली. हर्बर्ट स्पेन्सरने सेंद्रीय सादृश्यतेचा सिद्धांत मांडला. हे कायम ठेवते की जगातील सर्व सजीवांमध्ये उत्क्रांतीच्या विकासाच्या सामान्य प्रक्रियेचा सामाजिक विकास हा फक्त एक भाग आहे. सोप्या स्वरूपातील समाज जटिल स्वरूपात विकसित होतो. समाज त्याच्या विविध जीवांमध्ये एकीकरण आणि भिन्नतेची कार्ये पूर्ण करतो. याचा परिणाम असा होतो की समाजातील एकाच घटकातून भिन्न सामाजिक व्यवस्था निर्माण होतात.

स्पेन्सरने समाजाच्या उत्क्रांतीत तीन टप्प्यांचे वर्णन केले; म्हणजे: प्रारंभिक टप्पा 'एकत्रीकरण' म्हणून ओळखला जातो, दुसरा टप्पा 'भेदभाव' म्हणून आणि अंतिम टप्प्यात 'निर्धार' म्हणून ओळखला जातो.

सामाजिक विकासाच्या प्राथमिक टप्प्यात, समाजातील विविध घटकांना एकत्रित केले जावे आणि एक 'व्यवस्था' स्थापन करावी लागेल. उदाहरणार्थ, कुटुंबातील संस्था ही एक मूलभूत सामाजिक एकक मानली जाते. येथे सामाजिक उत्क्रांतीचा पहिला टप्पा म्हणजे कुटुंबे एकत्र आणणे आणि समाज म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मोठ्या सामाजिक घटकामध्ये त्यांचे एकत्रीकरण. विकासाच्या दुसऱ्या टप्प्यात, भेदभाव करण्याचे कार्य सामाजिक समूहांतून प्रतिबिंबित झाले आणि विविध वर्ग, जाती आणि जमाती उदयास आल्या. अंतिम टप्प्यात, समाजातील वेगवेगळे विभाग एकत्र आले आणि सुसंवाद आधारित नवीन सामाजिक रचना स्थापन केली. दृढनिश्चय करण्याची ही अवस्था सामाजिक व्यवस्थेद्वारे दर्शविली जाते ज्याद्वारे सुसंवाद आणि समतोल साधला जाऊ शकतो.

मॅक आयव्हर आणि पेज यांनी सामाजिक उत्क्रांतीच्या बाबतीत भिन्नतेच्या प्रक्रियेच्या महत्वावर जोर दिला आहे. त्यांच्या मते सामाजिक उत्क्रांती म्हणजे सामाजिक व्यवस्थेमध्येच अंतर्गत बदल आहे आणि अशा बदलाच्या परिणामी व्यवस्थेमध्ये कार्यशील फरक आणता येतील. आदिवासी समाज साध्या एकतेच्या आधारावर अस्तित्वात होते आणि त्यांचे श्रम विभाजन लिंग आणि व्यक्तींच्या वयानुसारफारच पायाभूत होते.

मॅक आयव्हर आणि पेजनुसार आधुनिक जटिल समाजाची ठळक वैशिष्ट्ये सध्या, संस्था-आधारित आदिम समाजापेक्षा वेगळ्या आहेत. पारंपारिकपणे, मेसोपोटेमिया, पर्शिया, भारत आणि चीन या भौगोलिक प्रदेशातील सुरुवातीच्या सभ्यतेच्या प्रारंभापासून संकल्पनांचा

प्रसार कदाचित मानवी विचारांच्या आणि मानवी समाजाच्या उत्क्रांतीच्या विकासास कारणीभूत असू शकतो.

कल्पनांचे ऐतिहासिक स्थान: प्रगती, विकास आणि सामाजिक परिवर्तन

आणखी एक समाजशास्त्रज्ञ, गिन्सबर्ग म्हणतात की उत्क्रांती ही बदलाची प्रक्रिया आहे जी काहीतरी नवीन तयार करते परंतु संक्रमणामध्ये सुव्यवस्थित सातत्य दर्शविते. गिन्सबर्गची उत्क्रांतीची कल्पना अशी आहे की संक्रमणाच्या प्रक्रियेमध्ये काहीतरी नवीन परिचय होते, नवीन कल्पना केवळ काही सामाजिक घटकाची निरंतरता असते जी कायमस्वरूपी असते. त्यांच्या मते, उत्क्रांतीचा अर्थ असा आहे की तो आतून होणारा बदल आहे परंतु ते बाह्य घटकांमुळे सामाजिक उत्क्रांतीचीही स्थिती असल्याचेही जोरकसपणे सिद्ध करतात. जेव्हा समाजातील विषय म्हणजेच सदस्यांना विचारात घेतले जाते तेव्हा समाजातील विकासवादी बदल चांगल्या प्रकारे समजून घेतले जातात.

१.३.२ सामाजिक बदल आणि प्रगती: Social Change and Progress:

व्यापक अर्थाने सामाजिक बदल म्हणजे सामाजिक संबंधांमधील कोणताही बदल. अशाप्रकारे पाहिल्यास, सामाजिक बदल ही कोणत्याही समाजात नियमित घटना आहे. सामाजिक बदलांच्या सार्वत्रिक मानवी क्षमतेला जैविक आधार आहे. हे मानवी प्रजातीच्या लवचिकता आणि अनुकूलतेमध्ये आहे. मानवी घटनेत शक्य ते बदल केले जातात जे जैविकदृष्ट्या (अनुवांशिकदृष्ट्या) निर्धारित केलेले नाहीत. दुसऱ्या शब्दांत, सामाजिक बदल केवळ मानवी प्रजातीच्या जैविक वैशिष्ट्यांमुळेच शक्य आहे, परंतु वास्तविक बदलांचे स्वरूप या प्रजातीच्या वैशिष्ट्यांपर्यंत कमी केले जाऊ शकत नाही.

सामाजिक बदलांच्या अनेक कल्पना विविध संस्कृतींमध्ये आणि ऐतिहासिक काळात विकसित केल्या गेल्या आहेत. हे खालीलप्रमाणे आहेत: १) घट किंवा अधोगतीची कल्पना, २) चक्रीय बदलाची कल्पना, वाढ आणि घसरण नंतरच्या आणि आवर्त अवस्थांचा एक नमुना आणि ३) सतत प्रगतीची कल्पना. या तीन कल्पना ग्रीक आणि रोमन पुरातन काळात आधीपासूनच प्रख्यात होत्या आणि त्या काळापासून पाश्चात्य सामाजिक विचारसरणीचे वैशिष्ट्य आहेत. प्रगतीची संकल्पना, विशेषतः १७ व्या आणि १८ व्या शतकाच्या प्रबोधन चळवळीपासून सर्वात प्रभावी कल्पना बनली आहे.

सामाजिक व्यवस्थेच्या रचनेत आणि कार्यात कोणत्याही प्रकारच्या बदलांचा उल्लेख सामाजिक बदल म्हणून केला जातो. सर्व सामाजिक बदलांना प्रगती मानले जाऊ शकत नाही, कारण प्रगतीचा अर्थ एक पाऊल पुढे टाकणे असा आहे. उत्क्रांतीच्या क्षेत्रामध्ये आपल्याकडे एकीकरण आणि भिन्नतेचे टप्पे आहेत. या संदर्भात, प्रगती एका विशिष्ट दिशेने विकासासाठी उभी राहिल जी मूल्य-निर्णयाच्या निश्चित निकषांनुसार एक पाऊल पुढे जाते.

सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना तटस्थ आहे, कारण ती परिवर्तनाची दिशा प्रतिबिंबित करीत नाही, मग ती नकारात्मक (आक्रमकता) किंवा सकारात्मक (प्रगती) दिशेने असेल. उत्क्रांतीकडे स्वतः मध्ये अंतर्निहित आणि अपरिवर्तनीय अशी दुसरी दिशा नसली तरी काही विशिष्ट सिद्धांतानुसार काही मान्य असलेल्या तत्त्वानुसार ऊभे राहणे आवश्यक आहे जे न्यायाच्या विशिष्ट तत्वाद्वारे तयार केले गेले आहे.

गिन्सबर्ग आपली प्रगतीची कल्पना मांडतात आणि असे म्हणतात की प्रगती ही 'विकास किंवा उत्क्रांती अशा दिशेने आहे जी मूल्यातील तर्कसंगत निकष पूर्ण करते'. जर आपण प्रगती मोजायची असेल तर समाजाने केलेल्या नैतिक प्रगतीची कसोटी लागू करणे आवश्यक आहे.

कॉम्ट आणि स्पेंसर सारख्या लेखकांनी असे म्हटले आहे की समाजाच्या कोणत्याही विकासात्मक विकासाचा अर्थ असा झाला पाहिजे की त्यात प्रगती आहे. हर्बर्ट स्पेंसर ठामपणे सांगतात की सामाजिक उत्क्रांतीचा एकच अर्थ असा आहे की त्याला प्रगती आहे. परंतु या मतांना आधुनिक लेखकांनी आव्हान दिले आहे. मॅकीव्हर यांनी त्यांच्या पुस्तक 'सोसायटी' मध्ये असे म्हटले आहे की 'विकास' ही एक वैज्ञानिक संकल्पना असूनही 'प्रगती'ला नैतिक अर्थ आहे.

हॉबहाउस प्रगतीशी संबंधित समान पैलूचा देखील पुनरुच्चार करतात. त्यांचे असे निरीक्षण आहे की कोणत्याही रूपातील उत्क्रांतीचा अर्थ असा होत नाही की ते चांगल्या रूपात बदलत आहे; आणि म्हणूनच आम्ही असा निष्कर्ष काढू शकत नाही की उत्क्रांतीकरणातून समाज प्रगती होत आहे. त्यांच्या मते, समाजातील एखादी व्यक्ती जेव्हा नैतिक प्रगतीसाठी प्रयत्न करते तेव्हाच प्रगती होऊ शकते. सामाजिक प्रगती, म्हणूनच उत्स्फूर्ततेने चिन्हांकित केलेली घटना नाही; त्याऐवजी, ती समाजाच्या सदस्यांनी केलेल्या जाणीवपूर्वक प्रयत्नांचे फलित आहे.

प्रगतीची संकल्पना एका आदर्श समाजाची कल्पना करते ज्यात प्रत्येक व्यक्तीला त्याचे जन्मजात गुण विकसित करण्याची संधी मिळेल ज्यामध्ये सर्व सामाजिक संबंध स्वातंत्र्य आणि समानतेच्या तत्वांवर आधारित असतील आणि ज्या संस्था एकत्रितपणे सामुहिक कल्याण आणि कल्याण साध्य करण्यासाठी त्याचे सदस्य कार्य करतील. तथापि, या दृष्टीकोनातून पाहिले तर मूल्यांची कसोटी लागू केल्याशिवाय प्रगतीची संकल्पना समजली जाऊ शकत नाही आणि ती मूल्यनिर्धारणांची बाब आहे. विकास ही संकल्पना म्हणून उत्क्रांती या मूल्यांवर अवलंबून नाही.

विद्वानांचे म्हणणे आहे की ज्या समाजात वैज्ञानिक विकासास अडथळा आहे तो समाज प्रगती करणार नाही, तर अशा विकासास उत्तेजन देणाऱ्याला प्रगती होण्याची शक्यता आहे. सामाजिक प्रगतीबद्दल हे निरीक्षण आतापर्यंत वैज्ञानिक राहू शकते कारण ते केवळ सामाजिक विचारांवर आधारित आहे आणि केवळ नैतिक विचारांवर आधारित नाही.

अलिकडच्या काळात अशी मान्यता आहे की तांत्रिक ज्ञानामध्ये प्रगती केल्याने सामाजिक आणि नैतिक प्रगती सुनिश्चित होऊ शकत नाही. अशी भीती आहे की वैज्ञानिक ज्ञानाचा वापर विध्वंसक हेतूसाठी केला जाऊ शकतो आणि त्याच्या चांगल्या शक्तीला अटकाव करू शकते.

अनेक कारणांमुळे सामाजिक शास्त्रज्ञ प्रगतीच्या कल्पनेशी सहमत नाहीत. प्रथम, मूल्यांच्या मानदंडांवर कोणतेही सार्वत्रिक करार नाही, ज्याच्या परिणामप्रगती आहे की नाही हे सांगणे कठीण आहे. विकास किंवा बदल ही एक वस्तुनिष्ठ स्थिती आहे. दुसरीकडे प्रगती मूल्य निर्णायक ठरवते कारण त्याचा अर्थ असा होतो “चांगल्यासाठी बदल”. दुसरे म्हणजे, समाजातील सर्व घटकांमध्ये परस्परावलंबन असल्यामुळे कोणत्याही क्षणी होणारे बदल इतर मुद्द्यांवरील बदलांची शक्यता असते. यातील काही बदल अवांछित असू शकतात. म्हणूनच, सामाजिक बदल हा आशीर्वाद किंवा वरदान म्हणून ठरू शकतो. तिसरे असे कि काळानुसार मूल्ये बदलतात. एका कालावधीत जगभरात पुरोगामी म्हणून ओळखले जाणारे इतर काळातील प्रतिगामी, विचलित किंवा अनिष्ट म्हणून मानले जाऊ शकते.

या कमतरता असूनही, प्रगतीच्या कल्पनेने जोम गमावला नाही. हे आधुनिक मनामध्ये इतके खोलवर रुजलेले आहे की त्याचे समीक्षक कधीही ते पूर्णपणे नाकारत नाहीत. मॅकीव्हरचे असे मत आहे की मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग असल्याने प्रगतीवरील विश्वास नष्ट केला जाऊ शकत नाही. प्रगतीची वास्तविकता नाकारण्याचे आमचे अधिकार आहेत, तथापि माणूस म्हणून आपण प्रगतीच्या संकल्पनेपासून दूर राहू शकत नाही.

१.३.३ विकास संकल्पना: Concept of Development:

‘विकास’ हा दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळापासून जगभरात चर्चेचा शब्द झाला. सुरुवातीपासूनच, सामाजिक आणि आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेस समाजासाठी अविभाज्य मानले जात होते. तथापि, सध्या वापरल्या जाणाऱ्या विकासाच्या संकल्पनेचा उदय, एकोणीसशे पन्नासच्या उत्तरार्धातील आहे. दुसऱ्या विश्वयुद्धानंतरचे शैक्षणिक साहित्यात ‘विकास’ या संकल्पनेचे विकृतीकरण आणि एकाच वेळी वर्चस्व पाहण्याची प्रक्रिया पाहिली. या काळात, युद्धग्रस्त देशांना त्यांची अर्थव्यवस्था पुन्हा उभारण्यास मदत करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय एजन्सीची सक्रिय भूमिका स्पष्टपणे दिसून आली. नव्याने उदारीकरण झालेल्या देशांनी सुरु केलेल्या राष्ट्र निर्माण प्रक्रियेमुळे विकासाच्या संकल्पनेला चालना मिळाली. त्याच वेळी १९६० चे दशक संयुक्त राष्ट्र संघाने ‘विकास दशक’ म्हणून घोषित केले. यामुळे विकासाला (वाढ) ‘ग्रोथ’ म्हणून संबोधल्या जाणाऱ्या संकल्पनेवर साहित्य प्रसिद्ध झाले. प्रगती, ‘दरडोई उत्पन्नात वाढ’ इत्यादी. परंतु लवकरच हे समजले की विकासाची पूर्वीची व्याख्या केवळ आर्थिक परिणामाशी संबंधित एक-आयामी होती. याचा परिणाम समाजाच्या इतर बाबींवर झाला आणि त्यामुळे समाजशास्त्रीय अभिरुची निर्माण झाली. एकंदरीत, विकास ही एक सकारात्मक प्रक्रिया म्हणून समजली गेली, जी समाजाच्या फायद्यासाठी आणि जीवनशैली आणि जीवनशैलीच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्यात योगदान देणारी होती.

त्याच्या विकासाच्या संकल्पनेस त्याच्या सुरुवातीच्या स्वरूपात लपेटणे किंवा गुंडाळण्याच्या उलट संदर्भित केले जाते, जेणेकरून उलगडणे किंवा अनरोलिंग करणे. अठराव्या शतकात ते ‘मानवी मनाची क्षमता विकसित’ करण्याच्या भावनेशी रूपकांशी जोडले गेले. सामान्य भाषेत, विकास अशा प्रक्रियेचे वर्णन करते ज्याद्वारे एखाद्या वस्तूची किंवा जीवातील संभाव्यता सोडली जाते, जोपर्यंत ती त्याच्या नैसर्गिक, पूर्ण, पूर्ण-वाढीच्या

स्वरूपापर्यंत पोहोचत नाही. या स्वरूपात, विकास ही संकल्पना उत्क्रांतीच्या कल्पनांच्या निकटच्या संबंधात जीवशास्त्राच्या ज्ञानाचा विस्तार असल्याचे दिसते. या रूपकाद्वारे विकासाचे ध्येय आणि त्याचा कार्यक्रम नंतर दर्शविणे शक्य झाले.

अठराव्या शतकाच्या शेवटच्या काळात सामाजिक क्षेत्रात जैविक रूपक स्थानांतरित झाले. पुढे, विकासाची संकल्पना परिवर्तनाच्या संकल्पनेतून विकसित झाली जी अस्तित्वाच्या 'योग्य' स्वरूपाच्या दिशेने 'अधिक परिपूर्ण' स्वरूपाच्या दिशेने जाणाऱ्या परिवर्तनाच्या संकल्पनेकडे गेली. १९ व्या शतकाच्या मध्यास निश्चित 'उत्क्रांतीवादी' टप्प्यातून जाणाऱ्या एका समाजाची कल्पना 'विकास' म्हणून व्यक्त केली जात होती - ज्याची व्याख्या नंतरच्या काळात 'संभाव्यतः तत्कालीन घटकांमध्ये अस्तित्वात' अशी केली गेली. या कल्पनेत अंतर्भूत म्हणजे 'प्रगती' ही कल्पना होती. या काळात, उत्क्रांतिवाद आणि विकास शास्त्रज्ञांद्वारे बदलण्यायोग्य संज्ञा म्हणून वापरण्यास सुरवात केली.

विकासास आर्थिक आणि सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया म्हणून परिभाषित केले जाऊ शकते जे जटिल सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय घटकांवर आणि त्यांच्या परस्परसंवादावर आधारित आहे. प्रा. योगेंद्रसिंग यांनी विकासाची व्याख्या "नियोजित सामाजिक परिवर्तनाची रणनीती म्हणून केली जी समाजातील सदस्यांद्वारे घेणे हितावह मानली जाते."

थॉमस (२०००) यांनी 'विकास' या शब्दाचे तीन अर्थ स्पष्ट केले आहेत.

एक दृष्टी म्हणून विकास: विकास म्हणजे काय हे मर्यादित मत दर्शविणे महत्वाचे आहे. विकासाची दृष्टी इष्ट समाज कसा असावा या वर्णनावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

ऐतिहासिक प्रक्रिया म्हणून विकास: अपरिहार्य प्रक्रियेमुळे बऱ्याच काळापासून सामाजिक बदल. या परिस्थितीत, भांडवलशाही आणि साम्यवाद यासारख्या प्रगतीच्या अनिवार्य परिणामाचा विकास होय.

कृती म्हणून विकास: गोष्टी चांगल्या प्रकारे बदलण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे उदा. उपासमार, सामाजिक परिस्थिती आणि जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी अन्नाची मदत करणे इ.

१.३.४ विकासाचा बौद्धिक संदर्भ : The Intellectual Context of Development:

समाजशास्त्राचे संस्थापक त्यांच्या स्वतः च्या मार्गाने विकासाच्या संकल्पनेशी संबंधित होते. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस, 'विकास' या शब्दाचा अर्थ विविधार्थाने संचयित होता.

विकासाची संकल्पना स्पष्टपणे वापरली गेली नसली तरी ऑगस्ट कॉम्टच्या 'तीन टप्प्यांचा नियम' मध्ये त्याचे सार आढळते. कॉम्ट यांच्या सामाजिक सांख्यिकी आणि सामाजिक गतिशीलतेच्या सिद्धांताने विकासाच्या विस्तृत क्षेत्रात काही प्रश्न उपस्थित केले. समाजातील प्रगतीबद्दल एमिल डर्खाइमच्या कल्पना यांत्रिक आणि सेंद्रिय एकता या

कल्पनेतून दिसून आल्या. हर्बर्ट स्पेन्सरचा उत्क्रांती सिद्धांत आणि आधुनिक भांडवलशाहीच्या वाढीवरील मॅक्स वेबरच्या कल्पना विकासाच्या संकल्पनेशी संबंधित आहेत.

कल्पनांचे ऐतिहासिक स्थान: प्रगती, विकास आणि सामाजिक परिवर्तन

कार्ल मार्क्स यांना समाजातील प्रगतीची कल्पना वेगवेगळ्या कालावधीनुसार समजून घेतली तरी मार्क्सने समस्या अधिक थेट पद्धतीने उभी केली आणि त्यानंतर विकास सिद्धांताच्या वाढीवर आणि विविधीकरणावर कायमचा प्रभाव पडला आहे. खरं म्हणजे, 'विकास' हे मार्क्सच्या कामांचे मुख्य आकर्षण बनले. विकास एक ऐतिहासिक प्रक्रिया म्हणून समजली गेली जी नैसर्गिक कायद्याच्या समान आवश्यक पात्रासह उलगडते. इतिहासाची हेगेलियन संकल्पना आणि उत्क्रांतीची डार्विनवादी संकल्पना ही दोन्ही 'विकास' मध्ये विणलेली होती आणि त्यांना मार्क्सच्या वैज्ञानिक बुद्धीने पाठिंबा दर्शविला होता.

या संदर्भात, अभिव्यक्ती, विकास, परिपक्वता: अशाविशेषतः शब्दांच्या संचासह 'विकास' संकल्पनेशी जोडले गेलेले अविभाज्य दुवे समजणे आवश्यक आहे. विकासाने नेहमीच अनुकूल बदल घडवून आणला, साध्यापासून जटिलतेपर्यंत, कनिष्ठ व्यक्तीपासून वरिष्ठांपर्यंतच्या चळवळीपासून, वाईटपासून चांगल्यापर्यंतचे एक पाऊल म्हणून विकास लक्षात घेतला गेला पाहिजे. हा शब्द सूचित करतो की एक अपरिहार्य सार्वभौम कायदा आणि इच्छित ध्येयासाठी प्रगती आवश्यक आहे. शतकापूर्वी पर्यावरण शास्त्राच्या निर्मात्याने, हॅकेलने या शब्दाला समान अर्थ दिलेला आहे. हॅकेल यांच्या मते, "विकास हा या क्षणापासून जादूचा शब्द आहे, ज्याद्वारे आपण आपल्या सभोवतालच्या सर्व रहस्यांचे निराकरण करू किंवा कमीतकमी, जे त्यांच्या निराकरणाकडे जाण्यास सक्षम करणारा आहे."

कालांतराने, 'विकास' सर्व मानवी आदेशांचे मूलभूत आणि अटळ नशिब म्हणून पाहिले जाऊ लागले. औद्योगिक उत्पादनाची पद्धत, जी सामाजिक जीवनातील बऱ्याच प्रकारांपैकी एक होती, सामाजिक उत्क्रांतीच्या एकसमान मार्गाच्या अंतिम टप्प्यातील व्याख्या बनली. म्हणूनच, इतिहासाची पाश्चात्य भाषेत सुधारणा केली गेली. विकासाच्या रूपकामुळे इतिहासाच्या पाश्चात्य वंशावळीला जागतिक वर्चस्व प्राप्त झाले आणि विविध संस्कृतीतील लोकांना त्यांच्या सामाजिक जीवनाचे रूप परिभाषित करण्याची संधी प्राप्त झाली.

तथापि, त्याक्षणी स्वतः ला 'विकास चर्चाविश्वाचे' युरोपकेंद्री स्वरूपाचे स्मरण देणारे आहे. अशा प्रकारे, पृथ्वीवरील दोन तृतीयांश लोकांसाठी, जगाच्या विकासातील 'अर्थ' - त्याच्या सामाजिक संरचनेच्या दोन शतकानंतर स्थापित केलेला - म्हणजे 'ते काय नाहीत' याची आठवण करून देतात. हे एक अनिष्ट, अनिश्चित स्थितीची आठवण आहे. त्यातून सुटण्यासाठी त्यांना इतरांच्या अनुभवांचे व स्वप्नांचे गुलाम बनणे आवश्यक आहे.

'विकास' आणि त्यासंबंधित अटींची व्याख्या कालांतराने नेहमीच विवादास्पद राहिली आहे. थॉमस यांनी असा युक्तिवाद केला की, संकल्पना म्हणून विकास हा 'स्पर्धात्मक, जटिल आणि संदिग्ध' आहे. १९९२ मध्ये प्रथम प्रकाशित झालेल्या 'डेव्हलपमेंट

डिक्शनरी' मधील वुल्फगॅंग सॅक्सने गेल्या ४० वर्षांचे 'विकासाचे युग' असे संबोधले आणि त्याचवेळी असे प्रतिपादन केले की "हे युग संपुष्टात येत आहे आणि वेळ आता पुढे आली आहे."

१.४ निष्कर्ष:CONCLUSION:

विकास, प्रगती आणि त्यासंबंधित अटी ही सामाजिक प्रक्रियेचा भाग आहेत ज्याचीपाळेमुळे प्रबोधन युगातील आहेत. या प्रक्रियेस जगभरात एकसमान प्रतिमाने मिळालेले नाहीत कारण मानवता त्याच्या आर्थिक, भौगोलिक, तांत्रिक आणि राजकीय प्रगतीच्या दृष्टीने विविध रित्या स्थित आहे. या घटकामध्ये आपण प्रबोधन युग आणि त्याच्या विकासाच्या आणि प्रगतीच्या कल्पनांवर होणाऱ्या प्रभावाविषयी चर्चा केली आहे. आम्ही उत्क्रांती, सामाजिक बदल, प्रगती आणि विकासाच्या प्रत्येक संकल्पनेबद्दल तपशीलवार चर्चा केली आहे. या घटकाने विकासाच्या समाजशास्त्राच्या व्यापक पायाभरणी केली आहे, जी या पाठ्यक्रमातील त्यानंतरच्या घटकांमध्ये अधिक विश्लेषित केली जाईल.

१.५ सारांश :SUMMARY:

विकास ही अशी प्रक्रिया आहे जी वाढ, प्रगती, सकारात्मक बदल किंवा भौतिक, आर्थिक, पर्यावरणीय, सामाजिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय घटकांची भर घालते.

प्रबोधन ही एक चळवळ आणि मनाची स्थिती होती. प्रबोधन युगाने 'सामाजिक बदल', 'उत्क्रांती', 'विकास' आणि 'प्रगती' या कल्पनांना कोरले व बळकटी दिली.जीवशास्त्रीय दृष्टिकोनातून समजल्या गेलेल्या उत्क्रांतीचा अर्थ असा होतो की ज्यामध्ये घटकएका साध्या अवस्थेतून एका गुंतागुंतीच्या स्थितीत जातात.

सामाजिक व्यवस्थेच्या संरचनेत आणि त्याच्या कार्यप्रणालीतील कोणत्याही बदलांना सामाजिक बदल म्हटले जाते.

प्रगती ची कल्पना असे नमूद करते की प्रगती म्हणजे 'दिशानिर्देशात्मक निकषांची पूर्तता करणारी दिशा किंवा विकास'.

विकासास आर्थिक आणि सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया म्हणून परिभाषित केले जाऊ शकते जे गुंतागुंतीच्यासांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय घटकांवर आणि त्यांच्या परस्परसंवादावर आधारित आहे.

१.६ प्रश्न : QUESTIONS

१. प्रबोधन युगाच्या मुख्य कल्पनांचे परीक्षण करा.

२. प्रगती आणि विकासाच्या संकल्पना प्रबोधन कालावधीशी कशा संबंधित आहेत यावर चर्चा करा.

आधुनिकता आणि विकास MODERNIZATION AND DEVELOPMENT

प्रकरण रचना:

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ आधुनिकता
- २.३ आधुनिकता दृष्टीकोन
 - २.३.१ आदर्श प्रारूप दृष्टीकोन
 - २.३.२ प्रसरणवादी दृष्टीकोन
 - २.३.३ मानसशास्त्रीय दृष्टीकोन
 - २.३.४ जहालमतवादी सामाजिक विचारवंतांचा ऐतिहासिक दृष्टीकोन
 - २.३.५ मार्क्सवादी दृष्टीकोन
- २.४ आधुनिकीकरण सिद्धांतांचे मूल्यमापन
- २.५ सारांश
- २.६ प्रश्न
- २.७ संदर्भ सूची

२.० उद्दिष्टे

- आधुनिकीकरण या शब्दाचा अर्थ समजून घेणे.
- आधुनिकीकरण सिद्धांतांचे मूल शोधणे आणि आधुनिकीकरण सिद्धांताच्या मुख्य सिद्धांतांवर लक्ष केंद्रित करणे.
- आधुनिकीकरण सिद्धांताच्या पाच प्रमुख पद्धतींचे मूल्यमापन करणे.
- डॅनियल लॅर्नर (१९५८) यांचे महत्त्वाचे काम पारंपारिक समाजाचे स्थित्यंतर समजून घेणे
- आधुनिकीकरण सिद्धांतांच्या सामर्थ्य आणि कमकुवत बाबींचे मूल्यमापन करणे.

२.१ प्रस्तावना

१ १९५० च्या पहिल्या विकासाच्या दशकात, विकास सिद्धांत, व्यवहार आणि धोरणावर आधुनिकीकरणाच्या दृष्टिकोनाचे वर्चस्व होते आणि हे १९६० पर्यंत चालू राहिले.

आधुनिकीकरणाच्या दृष्टिकोनातून प्रस्तावित वैचारिक चौकट मूलतः पाश्चात्य आणि भांडवलदार समर्थक होती. विकसनशील देशांच्या पाश्चात्यीकरणाच्या प्रक्रियेचा तो एक भाग आहे. पुढे जाण्यापूर्वी, आपण आधुनिकीकरणाच्या सिद्धांताची सुरुवात पाहूया.

संकल्पनात्मकदृष्ट्या, आधुनिकीकरण सिद्धांत दोन विशिष्ट आणि तरीही परस्परसंबंधित विषयांवर आधारित होते:

- अ. शास्त्रीय उत्क्रांती सिद्धांत
- ब. कार्यात्मक सिद्धांत

(अ) - शास्त्रीय उत्क्रांती सिद्धांत (Comte, Durkheim) यांनी असे गृहीत धरले : की,

१. सामाजिक बदल एकदिशात्मक आहे, आदिम पासून प्रगत राज्यापर्यंत, अशा प्रकारे मानवी उत्क्रांतीचे भवितव्य पूर्वनिश्चित आहे.
२. अंतिम टप्प्याकडे वाटचाल चांगली आहे कारण ती प्रगती, मानवता आणि सभ्यता यांचे प्रतिनिधित्व करते, नंतरच्या तीन संकल्पना पश्चिम युरोपियन सांस्कृतिक मापदंडांनुसार परिभाषित केल्या आहेत.
३. सामाजिक बदलाचा दर मंद आणि हळूहळू आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे, जैविक विकासासाठी चार्ल्स डार्विनच्या दृष्टिकोनानुसार सामाजिक बदल, क्रांतिकारी नव्हे तर उत्क्रांतीवादी होते.
४. वरील प्रक्रिया (आदिम ते जटिल आधुनिक समाजांपर्यंत) पूर्ण होण्यास शतके लागतील.

(ब) टाल्कॉट पार्सन्स, १९५१ मध्ये सांगितल्याप्रमाणे प्रकार्यवादी सिद्धांत यांनी असे गृहीत धरले की,

१. मानवी समाज हा जैविक अवयवासारखा आहे, ज्याचे वेगवेगळे भाग समाज बनवणाऱ्या विविध संस्थांशी संबंधित आहेत;
२. प्रत्येक संस्था संपूर्ण हितासाठी एक विशिष्ट कार्य करते, अशा प्रकारे चार महत्त्वपूर्ण कार्ये आहेत जी प्रत्येक संस्थेने सामाजिक रचना राखण्यासाठी करणे आवश्यक आहे:
 - (i) अनुकूलन - अर्थव्यवस्थेद्वारे केले जाते, परंतु कोणतीही आर्थिक व्यवस्था नाही, केवळ भांडवलशाही पर्यावरणाशी जुळवून घेऊ शकते.
 - (ii) ध्येय प्राप्ती - शासनाने केले, इंग्रजी आणि फ्रेंच विचारवंतांनी परिभाषित केल्याप्रमाणे उदार भिक्षा मागून.
 - (iii) एकात्मिकरण - (संस्थांना एकत्र जोडणे) - कायदेशीर संस्था आणि धर्म यांनी केले. पण कोणताही धर्म नाही. जुडेओ-ख्रिश्चन धर्माच्या शाखा योग्य होत्या.
 - (iv) ताण-तणाव निरसन - ऐतिहासिक मूलभूत मानवी संस्था, शिक्षण म्हणून कुटुंबाने पिढ्यान्-पिढ्या मूल्यांची देखभाल आणि प्रसार करणे.

प्रकार्यवादी सिद्धांताने असे म्हटले आहे की समाजाचा कल सुसंवाद, स्थिरता, समतोल आणि यथास्थितीकडे आहे. या अटींना धोका पोहोचवणारे कोणतेही वर्तन समाजविघातक मानले जाईल आणि म्हणून दंडनीय इ.

प्रकार्यवाद, किंवा त्याचे संरचनात्मक प्रकार्यवाद (मालिनोव्स्की, टॉलकॉट पार्सन्स) आणि व्यवस्था सिद्धांत सर्व सामाजिक विज्ञान सिद्धांतांपैकी एक आहे, केवळ मानवशास्त्रातही राज्यशास्त्र आणि समाजशास्त्रातच नव्हे तर मानवशास्त्रातही सर्वात प्रभावशाली आहे. त्याच्या उत्पत्तीचा बराचसा भाग जैविक प्रणालींशी साधर्म्य अवलंबून आहे आणि ज्या प्रकारे जीवशास्त्रज्ञ काही शारीरिक पैलू, पेशींचा काही संच, जीवनाच्या देखभालीच्या भूमिकेचा अभ्यास करू शकतो त्याप्रमाणे, आवश्यक कार्ये समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेत जर ते त्याच्या पर्यावरणाशी सामना करणे आणि त्याचे ध्येय साध्य करणे आवश्यक आहे आणि संरचना (राजकीय पक्ष, चर्चेंस, कुटुंब इत्यादी सामाजिक संस्था) शोधणे आवश्यक आहे जे कामकाज सुलभ करते.

टॉलकॉट पार्सन्सद्वारे (१९५९) दर्शविल्याप्रमाणे प्रकार्यवादी सिद्धांत:

१. मानवी समाज एक जैविक जीवनासारखे आहे, जो वेगवेगळ्या भागांशी संबंधित वेगवेगळ्या संस्थांशी संबंधित आहे;
२. प्रत्येक संस्था संपूर्ण चांगल्यासाठी विशिष्ट कार्य करते, अशा प्रकारे चार महत्त्वपूर्ण कार्ये आहेत ज्या सामाजिक वीण राखण्यासाठी प्रत्येक संस्थांना कार्य करणे आवश्यक आहे:
 - (i) पर्यावरणाला अनुकूलता - अर्थव्यवस्थेद्वारे सादर, परंतु कोणतीही आर्थिक व्यवस्था नव्हे तर भांडवलशाही पर्यावरण स्वीकारू शकते.
 - (ii) ध्येय प्राप्ती - इंग्रजी आणि फ्रेंच विचारवंतांद्वारे परिभाषित उदारमतवादी भिक्षुकी पाठपुरावा करून.
 - (iii) एकत्रीकरण - (एकत्रित संस्था एकत्र जोडणे) - कायदेशीर संस्था आणि धर्माद्वारे सादर. पण कोणताही धर्म नाही. जुदो-ख्रिश्चन धर्माचे शाखा योग्य होते.
 - (iv) विलंब - पिढीपासून पिढीसाठी मूल्यांचे मूल्यांकन आणि प्रसार करणे, एक ऐतिहासिक मूलभूत मानवी संघटना म्हणून कुटुंबाद्वारे तयार केले जाते.

प्रकार्यवादी सिद्धांत सांगण्यात आले की समाज सुसंगत, स्थिरता, समतोल आणि स्थितीकडे वळतात. कोणत्याही वर्तनास या समस्येचे धोक्यात आणण्यात येईल आणि त्यामुळे दंडनीय, इ. कार्यक्षमता, किंवा संरचनात्मक प्रकार्यवाद धर्म (मालिनोव्स्की, टॉलकॉट पार्सन्स) आणि व्यवस्था सिद्धांतांनी केवळ राजकीय विज्ञान आणि समाजशास्त्रामध्येच नव्हे तर मानवशास्त्रामध्येही सर्व सामाजिक विज्ञान सिद्धांतांपैकी सर्वात प्रभावशाली आहे. त्याचे बरेच मूळ जैविक प्रणालींसह समानतेवर अवलंबून असते आणि जीवशास्त्रज्ञ काही शारीरिकदृष्ट्या पैलूच्या भूमिकेची अभ्यास करू शकतात, जीवनाच्या देखरेखीसाठी, काही कार्ये, कार्यान्वित केलेल्या कार्ये काय आहेत हे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेमध्ये त्याचे पर्यावरण सामना

करावा आणि त्याचे ध्येय साध्य करणे आवश्यक आहे आणि संरचना (राजकीय पक्ष, चर्च, कुटुंब इत्यादीसारख्या सामाजिककरण एजन्सीज) शोधण्यासाठी कार्यरत आहे. कमी विकसित देशांमध्ये आर्थिक विकासाची कल्पना (बहुतेकदा औद्योगिकीकरणाचे समानार्थी म्हणून ओळखले जाते) ही एक पोस्ट- वर्ल्ड वॉर स्पर्धा आहे. आफ्रिकेत/ आशिया/ लॅटिन अमेरिकेच्या नव्या-उदयोन्मुख देश-राज्यांमध्ये आर्थिक विकास आणि आधुनिकीकरण आणि प्रोत्साहन दिले जाणारे धोरण शरीराच्या आधुनिकीकरण सिद्धांतामध्ये औपचारिक ठरले. द्वितीय विश्वयुद्धानंतर, जग तीन प्रमुख गटांमध्ये विभागली गेली:

- (i) तत्कालीन यू.एस. सारखे समाजवादी देश (नियोजित अर्थव्यवस्थेसह) एस. एस., चीन, मंगोलिया, उत्तर कोरिया, व्हिएतनाम, क्यूबा आणि इतर.
- (ii) यू.एस. ए., कॅनडा, पश्चिम युरोप, जपान इ. साठी बाजारातील अर्थव्यवस्थेसह विकसित भांडवलशाही देश.
- (iii) आणि अखेरीस, अविकसित देश (तृतीय विश्व) बाजार अर्थव्यवस्थेवर आधारित आणि आफ्रिका, आशिया, दक्षिण अमेरिका, लॅटिन अमेरिका इत्यादी (जे अलीकडेच स्वतःच्या विघटित होते ते नवीन विकास मॉडेलच्या शोधात होते). या विकसित सोसायटीज अंतर्गत, दोन तृतीयांश मानवतेच्या तुलनेत, विशिष्ट वैशिष्ट्यांद्वारे वैशिष्ट्यीकृत केले जाते;
- (i) निर्जीव शक्तीवर प्राधान्य आणि मानवी शक्तीचे प्रामुख्याने उत्पादनाचे आधार म्हणून वाफ, वीज किंवा आण्विक ऊर्जा.
- (ii) कमी प्रति व्यक्ति उत्पन्न, अर्थव्यवस्थेच्या प्राथमिक क्षेत्रावरील अवलंबित्व, पारंपारिक तंत्रज्ञानाचा वापर आणि रस्ता, ऊर्जा प्रकल्प, बंदर इत्यादीसारख्या पायाभूत सुविधांचा अपर्याप्त वाढ. ग्रामीण भागातील मोठ्या संख्येने लोकसंख्या आणि शेतीवर अवलंबून असते. शहरीकरण खूप कमी प्रमाणात आहे. सरासरी व्यक्तीचे प्रमाण मानक पातळी खूपच कमी आहे. पौष्टिक आहारातील कमतरता आहे, मूलभूत नागरी सुविधा अनुपस्थित आहेत, व्यक्ती अनियंत्रित परिस्थितीत राहतात आणि बर्‍याच रोगांना संवेदनशील असतात. निरक्षरता प्रचंड आहे आणि मृत्यूचा उच्च दर आहे. व्यक्तींना जीवनासाठी पारंपारिक, आदिम, अपरिमित, अस्पष्ट दृष्टीकोन आहे. त्यामुळे अंधश्रद्धेत प्रवेश केला जातो, वर कामाचे अनुशासन आणि यश अभिमुखतेचा अर्थ रहात नाही.

२.२ आधुनिकीकरण:

विद्वानांच्या म्हणण्यानुसार, आधुनिकीकरण प्रक्रियेमुळे एक शेतकरी किंवा अविकसित सोसायटीला एक कमकुवत राज्य आहे जो तुलनेने कार्यक्षम, सक्रिय सरकारसह कमकुवत राज्यात रुपांतरीत करतो.

आधुनिकीकरण प्रक्रियेस या औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे बदल घडवून आणतात.

विल्बर्ट मूर यांच्या मते, आधुनिकीकरण हे एक पारंपारिक किंवा पूर्व- आधुनिक समाजाचे एकूण तंत्रज्ञानाचे एकूण रूपांतर आहे जे तंत्रज्ञानाच्या प्रकारांमध्ये प्रगत आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध राष्ट्रांचे पाश्चात्य जगाच्या तुलनेत स्थिर राष्ट्रांचे वर्णन करतात. त्याचप्रमाणे, डॅनियल लर्नर यांनी आधुनिकीकरण सामाजिक बदलाची प्रक्रिया म्हणून आर्थिक घटक आहे. त्या वेळी प्रचलित, आर्थिक आणि सामाजिक व्याख्या दोन्हीच्या आधारे, पूर्वीच्या वासाहतिक साम्राज्यांच्या देशांमध्ये दुहेरी अर्थव्यवस्था म्हणून पाहिले जाऊ शकते, दोन क्षेत्रे, आधुनिक क्षेत्राचा समावेश होता जो परिणामी होता. वसाहतवाद आणि एक पारंपारिक क्षेत्र अद्याप प्रजातीय भूतकाळ आधारित होता, या पारंपारिक क्षेत्रामध्ये विकासासाठी अडथळा म्हणून पाहिले गेले आणि अर्थव्यवस्थेला वाढण्यासाठी आणि साठी देशात घडण्यासाठी विकास करणे, ते बदलले पाहिजे आणि आधुनिक केले पाहिजे. आर्थिक बदलासाठी घडण्यासाठी असे मानले गेले की प्रथम सामाजिक बदल असावा. हे असे मानले जात होते की पारंपारिक किंवा अविकसित संस्थांचे मूल्य प्रणाली, ज्याने किनशिप आणि कम्युनिटीवर आधारित सामूहिक आदर्श आणि कार्यावर जोर दिला, अडथळा आणला आणि भांडवलशाहीच्या बाजूने वैयक्तिक प्रयत्न आणि यशासाठी आवश्यक गतिशीलता टाळली. विचारांच्या या ओळीवर आधारित, आधुनिकीकरण सिद्धांत खालीलप्रमाणे आहेत:

- (i) ते उच्च प्रमाणात संरचनात्मक भिन्नता आणि विशिष्टतेवर भर देते.
- (ii) हे उत्पादनाच्या पद्धतीवर आधारित आहे जे उत्पादनाचे भांडवलवादी पद्धत म्हणून ओळखले जाते. याबद्दल असे म्हटले आहे की सामाजिक क्रमानुसार दोन महत्त्वपूर्ण वर्ग - भांडवलवादी आहे, ज्याचे उत्पादन साधन आणि कार्यरत वर्ग आहे, जे या प्रक्रियेत त्याचे श्रम विकतो.
- (iii) हे अनिवार्यपणे मजुरीची अर्थव्यवस्था आहे. हे बाजार अर्थव्यवस्थेच्या वाढीवर ठळक करते ज्यामध्ये खरेदीदार आणि विक्रेते ही तर्कसंगत निवडीमध्ये व्यस्त राहण्यास आणि स्वयंसेवकांच्या चौकटीत कार्यरत असलेल्या व्यक्ती म्हणून पाहिले जातात.
- (iv) मूलभूत अर्थाने तर्कशुद्धतेच्या तत्वांवर आणि भूमिकेच्या तत्वांवर बनविणाऱ्या नोकरशाही संस्थांच्या वाढीचे प्रमाण कमी होते, ही नोकरशाही संस्था आहे जी या सिद्धांताचे पाया म्हणून पाहिले जाते.
- (V) सिद्धांतानुसार, राज्याच्या आधारावर राज्याच्या वाढीच्या आधारावर आणि संवैधानिक तत्वांच्या संचाद्वारे मध्यस्थीद्वारे राजकीय प्रणालीच्या वाढीवर जोर दिला जातो.
- (vi) राज्याचे सामर्थ्य परिपूर्ण आहे आणि राजकीय प्रतिनिधित्व आणि प्रौढ फ्रँचाईजीच्या तत्वावर आधारित लोकशाही प्रक्रिया आहे.
- (vii) समाजाच्या लोकशाहीकरणाच्या या प्रक्रियेने राजकीय प्रक्रियेत विविध व्याज गटांचे अस्तित्व सुरू केले आहे जे विविध प्रतिस्पर्धी विचारधारांचे प्रतिनिधित्व करतात जे राज्याचे व्यवहार व्यवस्थापित केले जातील अशा वेगवेगळ्या मार्गांना ठळक करतात.
- (viii) आधुनिकीकरण सिद्धांत वैयक्तिकतेच्या वाढीवर जोर देतो, जिथे वैयक्तिक आणि वैयक्तिक हक्कांमध्ये सर्व सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासाच्या मध्यभागी असल्याचे दिसते.

(ix) शेवटी, आधुनिकीकरण सिद्धांत सामाजिक प्रगतीच्या कल्पनांवर जोर देत आहेत आणि लोकशाहीच्या प्रक्रियेद्वारे, समाजासाठी वैयक्तिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्य उच्च पातळी प्राप्त करणे शक्य आहे.

२.३ आधुनिकीकरणाच्या दृष्टीकोनातून

समाजाच्या दृष्टिकोनातून, आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेस मोठ्या प्रमाणावर लेखन मिळाले आहे. आधुनिकीकरण सिद्धांत एक युनिफाइड दृष्टिकोन नाही म्हणून आज आपण प्रभावी असलेल्या पाच प्रमुख दृष्टिकोनांचे विस्तृतपणे विश्लेषण करू.

- (i) आदर्श-विशिष्ट दृष्टिकोन.
- (ii) प्रसारक दृष्टिकोन.
- (iii) मानसिक दृष्टिकोन.
- (iv) रेडिकल सोशल शास्त्रज्ञांचा ऐतिहासिक दृष्टिकोन.
- (v) मार्क्सवादी दृष्टिकोन

पहिल्या तीन दृष्टिकोनांनी अमेरिकन विचारांवर प्रभुत्व केले आहे आणि सर्वसाधारणपणे पन्नास आणि साठ मध्ये सर्वसाधारण समर्थन आणि संरक्षण प्राप्त केले आहे. या दृष्टिकोनांवर भरपूर साहित्य उपलब्ध आहे. चौथा दृष्टिकोन इतर तीन दृष्टिकोनांना आव्हान म्हणून उदयास आला आहे आणि त्यांच्या मुख्य प्रतिपादनाची चिकित्सा करतो. त्याचप्रमाणे, मार्क्सवादी दृष्टिकोनाने इतर चार दृष्टिकोनांचाही विरोध केला आहे. आदर्श नमुना दृष्टिकोन:

हा दृष्टिकोन स्वतःला दोन प्रमुख प्रकारांमध्ये प्रकट झाला आहे;

- (i) नमुना परिवर्तनीय दृष्टिकोन.
- (ii) ऐतिहासिक पातळी दृष्टिकोन.

२.३.१ नमुना परिवर्तनीय दृष्टिकोन:

हा दृष्टिकोन मॅक्स वेबरच्या आदर्श प्रकाराच्या संकल्पनेतून प्राप्त झाला, जो नंतर टॉलकॉट पार्सन यांच्याद्वारे व्यवस्थित केला गेला. या दृष्टिकोनानुसार, विकास आणि अव्यवहारांचे गुणधर्म स्थित असले पाहिजेत आणि नंतर विकासाच्या कार्यक्रम आणि योजनांनी विकसित केले ज्यायोगे अविकसित देशांचे अविकसित वर्चस्व आणि विकासाचे अवलंब करतात.

१९५९ मध्ये नील स्मेल्सरने विकसित केलेल्या समाजशास्त्रविषयक मॉडेलला टॉलकॉट पार्सन्सच्या कामामुळे प्रेरणा मिळाली, ज्यांचे सामाजिक कारवाईचे कार्यसंघ आहे पार्सन्स अंडरली स्मेल्सरच्या भेदक मॉडेल. उत्सर्जनानुसार, आधुनिकीकरण प्रक्रिया चार उप-प्रक्रियांचे बनलेले म्हणून पाहिले गेले:

(अ) तंत्रज्ञानाचे आधुनिकीकरण, वैज्ञानिक ज्ञानाने सामान्य पारंपारिक तंत्रज्ञानातून बदल घडवून आणते; (ब) शेतीची व्यावसायिकता, जे कमर्शियल शेतीसाठी निषेधाद्वारे ओळखले जाते, ते रोख पीक/ नगदी पीक उत्पादन आणि मजुरी-श्रम विकासामध्ये एक विशेषीकरण होते; (क) औद्योगिकीकरण, जे मानवी आणि प्राणी शक्तीच्या मशीन पॉवरच्या वापरापासून

संक्रमण दर्शविते; (ड) शहरीकरण, जे शेत आणि गावातून मोठ्या शहरी केंद्रांमधून चळवळ आणते. ही प्रक्रिया कधीकधी एकाच वेळी आणि कधीकधी भिन्न असतात ही प्रक्रिया कधीकधी एकाच वेळी आणि कधीकधी भिन्न असतात. अनेक वासाहतिक परिस्थितीत, शेती औद्योगिकीकरण न व्यावसायिक बनते. तरीसुद्धा, या चार प्रक्रिया पारंपारिक समाजाच्या सामाजिक संरचनेवर समान मार्गांनी प्रभावित करतात. प्रथम, या बदलांच्या परिणामी एकाच वेळी किंवा वेगवेगळ्या दराने, पारंपारिक समाज अधिक संरचनात्मकदृष्ट्या विभक्त झाले. विकसित अर्थव्यवस्था आणि समाजाला एक अत्यंत वेगळा संरचनेने दर्शविले जाते, परंतु अविकसित व्यक्ती तुलनेने भिन्नता नसते. प्रक्रिया म्हणजे ज्या प्रक्रियेद्वारे अधिक खास आणि अधिक स्वायत्त सामाजिक युनिट्सची स्थापना झाली. अर्थव्यवस्थेमध्ये, कुटुंब, राजकीय व्यवस्थीकरण आणि धार्मिक संस्थांमध्ये अनेक वेगवेगळ्या क्षेत्रात घडल्याप्रमाणे हे त्याने पाहिले. उदाहरणार्थ, रोख पीक म्हणून ओळखले जाते, यामुळे घराच्या वापराचे आणि उत्पादन क्रियाकलाप वेगळे होते; वेतन श्रम कौटुंबिक उत्पादन प्रणाली कमी करते, जे यापुढे उत्पादन मूलभूत एकक नाही. अशा प्रकारे कुटुंबातील बदल आणि कार्य. कौटुंबिक घट झाल्यामुळे अपरेंटिसशिप, किनिप रेषेसह श्रमांच्या भर्तीविरुद्ध दबाव विकसित झाला आहे, प्राधिकरणाचे स्वरूप बदलले जाते कारण वडिलांनी व्यायाम केलेल्या नियंत्रणास गमावले आहे आणि कुटुंब विस्तारित कुटुंबापासून वेगळे होते. विवाह मानक देखील बदलू शकतात कारण विवाह निवडण्यामध्ये वैयक्तिक निवडीसाठी अधिक जोर देण्यात आला आहे आणि स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या आणि राजकीयदृष्ट्या आणि सामाजिकदृष्ट्या स्वतंत्र होतात. वैयक्तिक गतिशीलता वाढते कारण लोकांना उपलब्धच्या आधारावर विविध व्यावसायिक, राजकीय आणि धार्मिक स्थितीत भरती केली जाते. बहुसंख्य धार्मिक आणि राजकीय भूमिका अधिक विशिष्ट संरचनांद्वारे बदलली जातात. म्हणूनच संरचनात्मक आंतरक्रिया ही प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये एक सामाजिक भूमिका किंवा संस्था नवीन ऐतिहासिक परिस्थितीत अधिक प्रभावीपणे कार्य करते जे अधिक प्रभावीपणे कार्य करते जे नवीन ऐतिहासिक परिस्थितीत अधिक प्रभावीपणे कार्य करते. नवीन सामाजिक एकक एकमेकांपासून संरचनात्मकदृष्ट्या वेगळे आहेत, परंतु एकत्रितपणे मूळ युनिटचे कार्यक्षमपणे समतुल्य असतात. दुसरे म्हणजे, या विभक्त युनिट आधुनिक प्रकारच्या नवीन नातेसंबंधांच्या मोठ्या युनिट्समध्ये विलीन होतात, जे नातेसंबंधावर आधारित नाहीत. हे स्मेलसर एकत्रीकरण प्रक्रियेस करतात. उदाहरणार्थ, पूर्व-आधुनिक राजकीय संरचना, जिथे राजकीय एकत्रीकरण नातेसंबंधात जवळून बांधले जाते, आदिवासी सदस्यत्व आणि मूलभूत आर्थिक स्रोतांचे नियंत्रण बऱ्याचदा संलग्न असलेल्या गूढ मान्यतेसह, विशिष्ट राजकीयदृष्ट्या अस्तित्वाद्वारे दर्शविलेल्या प्रारूप प्रकारासह पक्ष, दबाव गट आणि राज्य नोकरशाही बनवतात ज्यामध्ये देशातील विविध जातीय गटांचे प्रतिनिधित्व केले जाते. तिसरे म्हणजे, दशलक्षांद्वारे असे दिसून येते की अशा प्रकारच्या फरकांमुळे, वस्तुमान हिस्टारिया, हिंसा, धार्मिक आणि राजकीय हालचाली यासारख्या सामाजिक अडथळ्यांना येऊ शकते, जे बदलांचे असमान प्रक्रिया दर्शविते. यामुळे समाजाच्या जुन्या आणि नवीन आदेशांमधील संघर्ष होऊ शकतो. समाजातील विरोधाभासी मानदंड आणि असंतोषांची संस्कृती म्हणून ओळखले जाते, जेथे लोक त्यांच्या आकांक्षा समजण्यास असमर्थ आहेत आणि हिंसाचार, गुन्हेगारी आणि इतर सामाजिक-सामाजिक वर्तणूक किंवा आत्महत्या म्हणून स्वतःच्या विनाशकारी कृती होऊ शकते. धार्मिक पातळीवर, धर्मनिरपेक्षतेच्या प्रक्रियेत, स्पर्धा किंवा आंशिक जगातील

जगातील सामाजिक आणि खाजगी जग दरम्यान विखंडन, सामाजिक आणि खाजगी जग अर्थहीन होतात आणि निराश आणि निराशाची भावना असते. आधुनिकीकरणाच्या प्रतिक्रियांपैकी एक म्हणजे मूलभूत मूल्यांकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या आणि पारंपारिक लोकांकडे परत येणाऱ्या कट्टरवादी हालचालींचा उदय झाला आहे.

ii) ऐतिहासिक पातळी दृष्टिकोन:

या दृष्टिकोनामध्ये विकास आणि अविकसिततेच्या वैशिष्ट्यांमधील अंतर ओळखण्याव्यतिरिक्त, ते दरम्यानचे टप्पे आणि त्यांची वैशिष्ट्ये देखील निर्दिष्ट करते. हा दृष्टिकोन प्रामुख्याने रोस्टो आणि 1960 मध्ये विकसित झालेल्या त्याच्या आर्थिक प्रारूपाशी संबंधित आहे.

वॉल्ट रोस्टो हे एक आर्थिक इतिहासकार होते ज्यांनी अमेरिकन सरकारचे सल्लागार म्हणून काम केले. १ 1960 in 0 मध्ये प्रकाशित झालेल्या द स्टेजेस ऑफ इकॉनॉमिक ग्रोथ: अ नॉन-कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो नावाचे त्यांचे पुस्तक आधुनिकीकरणाच्या दृष्टिकोनातील भांडवल समर्थक वैचारिक दिशा स्पष्टपणे प्रतिबिंबित करते. त्याचे मॉडेल नव-उत्क्रांती स्वरूपाचे होते आणि पूर्वीच्या उत्क्रांती सिद्धांतातील कल्पनेतून आलेले आहे की बदल आणि विकास क्रमबद्ध अनुक्रमांच्या संचानुसार होतो. रोस्टोचे मॉडेल ब्रिटिश औद्योगिक क्रांतीवर आधारित होते.

रोस्टोच्या मते, बदलाची प्रक्रिया सोपी होती आणि वाढीच्या पाच टप्प्यांच्या पद्धतीचा अवलंब करून स्वयंपूर्ण आर्थिक वाढ साध्य करता येते. त्यांनी सुचवले की 'सर्व समाजांना पाच पैकी एका श्रेणीमध्ये किंवा आर्थिक वाढीच्या टप्प्यात ठेवता येते'.

पहिला टप्पा: पारंपारिक समाज

स्टेज 2: टेक-ऑफसाठी पूर्व शर्त

स्टेज 3: टेक-ऑफ

स्टेज 4: परिपक्वताकडे

स्टेज 5: उच्च वापर

पहिला टप्पा: पारंपारिक समाज:

या समाजाचे अत्यावश्यक वैशिष्ट्य म्हणजे विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या दुर्गमतेमुळे उत्पादन मर्यादित आहे. मूल्ये सामान्यतः "प्राणघातक" असतात आणि राजकीय शक्ती केंद्रीकृत नसते. मोठ्या संख्येने लोक शेतीमध्ये कार्यरत आहेत, ज्याची वर उल्लेख केलेल्या घटकांमुळे उत्पादकता खूप कमी आहे. अशा समाजात, सामाजिक संस्थेत कुटुंब आणि कुळ गटांवर भर दिला जातो.

दुसरा टप्पा: टेक-ऑफसाठी पूर्व शर्त:

वाढीचा हा दुसरा टप्पा संक्रमणाचा आहे. पारंपारिक समाज औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सरळ सरळ जात नाही, प्रथम काही पूर्व प्राथमिकता घेणे आवश्यक आहे.

आर्थिक प्रगतीस अनुकूल असलेल्या नवीन कल्पनांचे समूह आहेत, आणि म्हणून शिक्षण, उद्योजकता आणि बँक इत्यादी भांडवल जमा करण्यास सक्षम असलेल्या संस्थांचे नवीन

स्तर गुंतवणूक वाढते, विशेषतः वाहतूक, दळणवळण आणि कच्च्या मालामध्ये, व्यापारी विस्ताराच्या दिशेने सामान्य दिशा . परंतु, रोस्टोच्या अनुषंगाने, पारंपारिक सामाजिक संरचना आणि उत्पादन तंत्र राहते. "दुहेरी समाज" ची उपस्थिती आहे.

तिसरा टप्पा: उड्डाण:

या टप्प्यात शेवटी जुन्या, पारंपारिक क्रम आणि प्रतिकारांवर मात केली जाते. नवीन शक्ती, जी आर्थिक वाढीला चालना देते, समाजात विस्तार आणि वर्चस्व गाजवते. शेतीचे व्यापारीकरण झाले आहे, उत्पादकता वाढली आहे, कारण जर शहरी केंद्रांच्या विस्तारातून निर्माण होणारी मागणी पूर्ण करायची असेल तर ते आवश्यक आहे. नवीन आर्थिक गटांचे प्रतिनिधित्व करणारे नवीन राजकीय गट औद्योगिक अर्थव्यवस्थेला नवीन उंचीवर नेतात. ब्रिटन, कॅनडा आणि युनायटेड स्टेट्स मध्ये, टेक-ऑफ साठी जवळचे उत्तेजन प्रामुख्याने, पूर्णपणे नसले तरी, तांत्रिक होते. 1783 नंतर ब्रिटनमध्ये, 1840 च्या आसपास फ्रान्स आणि अमेरिकेत, रशियामध्ये सुमारे 1890 मध्ये आणि 1950 च्या आसपास भारत आणि चीन सारख्या देशांमध्ये टेक-ऑफ कालावधी सुरू झाला.

चौथा टप्पा: परिपक्वतासाठी मोहीम:

या टप्प्यात, वाढणारी अर्थव्यवस्था त्याच्या सर्व आर्थिक उपक्रमांमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा विस्तार करण्यासाठी चालते, एकूण देशांतर्गत उत्पादनाच्या 10 ते 20 टक्के गुंतवणूक केली जाते आणि अर्थव्यवस्था आंतरराष्ट्रीय क्रमाने आपले स्थान घेते. तंत्रज्ञान अधिक गुंतागुंतीचे, परिष्कृत होते आणि जड उद्योगापासून दूर जात आहे. आता उत्पादन हे सामाजिक गरजेचे परिणाम नसून स्पर्धात्मक भांडवली बाजारात टिकण्यासाठी जास्तीत जास्त नफा मिळवण्याची गरज आहे.

पाचवा टप्पा: मोठ्या प्रमाणात उपभोग:

या अंतिम टप्प्यात, आघाडीचे आर्थिक क्षेत्र टिकाऊ ग्राहक वस्तू आणि सेवांमध्ये तज्ञ आहेत. या सर्व टप्प्यावर, आर्थिक वाढ हे सुनिश्चित करते की मूलभूत गरजा पूर्ण केल्या जातात आणि सामाजिक कल्याण आणि सामाजिक सुरक्षेसाठी अधिक संसाधने वाटप केली जातात. कल्याणकारी राज्याचा उदय हे एक उदाहरण आहे. टिकाऊ ग्राहक वस्तू आणि सेवा मोठ्या प्रमाणावर पसरवल्या जातात.

रोस्टोने त्याच्या सिद्धांताचा एक गतिशील ले म्हणून विचार केला ... "जे केवळ आर्थिक घटकांशी संबंधित नाही तर सामाजिक निर्णय आणि सरकारांच्या धोरणांशी देखील संबंधित आहे".

रोस्टोच्या योजनेवर/ मांडणीवर आधारित गृहितकांचा सारांश खालीलप्रमाणे असू शकतो:

- ❖ आधुनिकीकरण "टप्पे" द्वारे दर्शविले जाते, आणि या प्रक्रियेतील टप्पे सर्व समाजांमध्ये समान आहेत, या गृहितकाने सिद्धांताला ऐतिहासिक विकासाच्या बाहेर ठेवले.
- ❖ आधुनिकीकरण हे "टप्पे" द्वारे दर्शविले जाते आणि या प्रक्रियेतील टप्पे सर्व समाजांमध्ये समान आहेत, या गृहितकाने सिद्धांताला ऐतिहासिक विकासाच्या बाहेर ठेवले.

- ❖ आधुनिकीकरण ही एकसंध प्रक्रिया आहे. अशाप्रकारे, समाजांचा अभिसरणाकडे कल असतो: जो केंद्रीय साम्राज्यांद्वारे सांस्कृतिक साम्राज्यवादाला न्याय देऊ शकतो.
- ❖ आधुनिकीकरण ही एकसंध प्रक्रिया आहे. अशाप्रकारे, समाजांचा अभिसरणाकडे कल असतो: जो केंद्रीय साम्राज्यांद्वारे सांस्कृतिक साम्राज्यवादाला न्याय देऊ शकतो.
- ❖ आधुनिकीकरण युरोपीय/उत्तर अमेरिकन मूल्यांची/ प्रतिकृती बनवते, पश्चिम युरोप आणि युनायटेड स्टेट्सची राष्ट्रे अशी मॉडेल आहेत जी अनुकरण करू इच्छित आहेत.
- ❖ आधुनिकीकरण युरोपियन/उत्तर अमेरिकन मूल्यांची/जागतिक दृष्टिकोनाची प्रतिकृती बनवते. पश्चिम युरोप आणि युनायटेड स्टेट्सची राष्ट्रे अशी मॉडेल आहेत ज्याचे अनुकरण उशीरा येणाऱ्यांना आवडेल.
- ❖ आधुनिकीकरण ही एक अपरिवर्तनीय प्रक्रिया आहे. इतर जगात, एकदा अविकसित समाज पश्चिम युरोपीय आणि उत्तर अमेरिकन समाजांच्या संपर्कात आला की ते "आधुनिकीकरणाच्या दिशेने चालना" ला प्रतिकार करू शकणार नाहीत. उत्पादन भांडवली संबंध स्वीकारण्याच्या दिशेने, म्हणजे.
- ❖ आधुनिकीकरण ही एक प्रगतीशील प्रक्रिया आहे. आधुनिकीकरणामुळे अनेकांसाठी वेदना आणि दुःख निर्माण होते, परंतु ती "योग्य किंमत" आहे.
- ❖ आधुनिकीकरण ही एक दीर्घ प्रक्रिया आहे. हा एक उत्क्रांतीवादी बदल आहे, क्रांतिकारी बदल नाही.
- ❖ आधुनिकीकरण ही एक परिवर्तनकारी प्रक्रिया आहे, समाजांनी पारंपारिक विचार करण्याच्या पद्धती, मानवी संबंधांच्या पारंपारिक मार्गांचा त्याग केला पाहिजे. एका शब्दात, समाजांनी पारंपारिक रचना, संस्कृती आणि मूल्ये सोडली पाहिजेत आणि आज पश्चिम युरोप आणि उत्तर अमेरिकन समाजांचा अवलंब केला पाहिजे.

रोस्टोच्या सिद्धांताचे मूल्यमापन :

- (i) रोस्टोवर टेलिओलॉजिकल दृष्टिकोनाच्या आधारे अनेकांनी टीका केली आहे. टेलिओलॉजिकल अप्रोच म्हणजे जिथे उद्देश, ज्याचा स्पष्टपणे कोणाकडून हेतू नाही, तो पूर्ण होतो, तर पूर्ततेची प्रक्रिया घटनांचा अपरिहार्य क्रम म्हणून सादर केली जाते. रोस्टोच्या प्रारूपामध्ये, धोरणे विकासाचा परिणाम आहेत आणि उलट नाही, आणि हे अनेकांना अस्वीकार्य आहे, कारण राज्याची धोरणे निवडली पाहिजेत आणि केवळ स्वीकारली जात नाहीत.
- (ii) तसेच प्रत्येक देशाचा भूतकाळ आणि भविष्यकाळ सारखाच असेल असे मानता येत नाही. त्यामुळे कोणत्याही प्रकारचे सामान्यीकरण शक्य नाही,
- (iii) अनेक विद्वानांना असे वाटते की टप्प्यांची वैशिष्ट्ये इतर टप्प्यांमध्ये आच्छादित किंवा गळती होऊ शकतात, उदाहरणार्थ, पूर्व-अटी स्टेज गोष्टी टेक-ऑफ टप्प्यात चालू राहू शकतात आणि या स्टेजच्या पुढे देखील पुढे नेल्या जाऊ शकतात.

(iv) टीकाकारांना असे वाटते की रोस्टो सर्व अडथळे दूर करतो आणि कधीही चर्चा करत नाही

त्यांना. म्हणूनच, अनेकांना असे वाटते की त्याचा दृष्टिकोन वैचारिकदृष्ट्या अस्पष्ट आणि अनुभवजन्य वरवरचा आहे. टेक-ऑफ स्टेजमध्ये असे वाटते की केवळ शेतीपासून इतर क्षेत्रांकडे जाणे पुरेसे नाही. उदाहरणार्थ, डेन्मार्क, कॅनडा आणि फ्रान्सने हे शिफ्ट गाठले असताना, रशिया, स्वीडन, जर्मनी इत्यादी देशांमध्ये रोस्टोने कल्पना केलेल्या प्रमाणात ते घडले नाही.

v) त्याचप्रमाणे, रोस्टो त्याच्या टेक-ऑफ टप्प्यात 'अडथळे, क्रॅश लँडिंग आणि सारख्या इतर पैलूंचा विचार करण्यात अयशस्वी झाल्याचे देखील स्पष्ट केले आहे. तो चर्चा करण्यात अयशस्वी झाला:

- * नेलेले टेक-ऑफ (ज्यामध्ये प्रगती मर्यादित आहे)
- * सहाय्यित टेक-ऑफ (ज्यामध्ये अर्थव्यवस्थेला दुस-या कशाचा वापर करता येतो)
- * सेल्फ-प्रोपेल्ड टेक ऑफ (ज्याचे नाव सुचवते, रॉकेटसारखे खूप शक्तिशाली टेक-ऑफ आहे).

(vi) रोस्टो हे देखील विचारात अयशस्वी झाले की अर्थव्यवस्था-सर्व टप्प्यांत किंवा विशिष्ट टप्प्यात न जाता पाचव्या टप्प्यापर्यंत पोहोचू शकते. उदाहरणार्थ, हे निदर्शनास आणून देण्यात आले आहे की कॅनडा आणि ऑस्ट्रेलिया सारख्या देशांनी परिपक्वताच्या टप्प्यावर पोहचण्यापूर्वीच मोठ्या प्रमाणावर उपभोगण्याच्या टप्प्यात प्रवेश केला. अलीकडच्या काळात तेल संपन्न देशांसोबतही हे घडत होते.

(vii) समान युक्तिवादानंतर, असा युक्तिवाद देखील केला गेला आहे की वस्तुमान वापराचा शेवटचा टप्पा अजिबात गाठला जाऊ शकत नाही. याचे कारण असे असू शकते की महागाईमुळे समाजातील वापराची पातळी कमी होऊ शकते.

(viii) एका विशिष्ट देशाच्या वाढीला मर्यादा आहेत, कारण जेव्हा एखादा विशिष्ट देश 'पूर्ण विकसित' म्हणून गणला जावा अशी उदाहरणे असू शकतात, जरी मी यूएस ए इत्यादी पाश्चिमात्य देशांच्या मानकांपर्यंत पोहोचलो नसतो. कारण त्याने आपली सर्व नैसर्गिक संसाधने, मनुष्यबळ आणि भांडवल संपवले आहे, जे वाढीची मर्यादा ठरवते.

ix) शेवटी, कमी विकसित देशांच्या संदर्भात, असे वाटते की रोस्टोने बेरोजगारी, कमी रोजगार, दारिद्र्य, पायाभूत सुविधांचा अभाव, सरकारचे स्वरूप इत्यादी महत्त्वाच्या घटकांचा विचार केला नाही.

२.३.२ प्रसरणवादी दृष्टिकोन :

हा दृष्टिकोन विकासाकडे एक प्रक्रिया म्हणून पाहतो ज्यात विकसित घटकांपासून अल्प विकसित देशांमध्ये सांस्कृतिक घटकांचा प्रसार होतो. मूळ गृहितक असे आहे की विकसित देशांच्या मदतीशिवाय अल्प विकसित देश त्यांच्या मागासलेपणावर मात करू शकत नाहीत. भांडवल, तंत्रज्ञान, ज्ञान, कौशल्ये, मूल्यांसह संस्था इत्यादींचा प्रसार आहे. हे विद्वान मागास आणि दुःखी अविकसित देशांच्या हितासाठी विकसित देशांच्या बलिदान

म्हणून ही मदत मानतात. जर अजूनही समाजाने त्यांच्या अंदाजानुसार आधुनिकतेच्या आणि विकासाची पातळी गाठली नाही तर त्याचा दोष मूळच्यावर आहे.

कमी विकसित-मागास समाजात अस्तित्वात असलेल्या कमकुवतपणा, जसे लोकसंख्याशास्त्रीय घटक, पारंपारिक संस्थांची उपस्थिती, विश्वास, मूल्ये इ. (आधी सादर केलेल्या अल्प विकसित समाजांची वैशिष्ट्ये पहा).

२.३.३ मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन:

हा दृष्टिकोन प्रामुख्याने मॅकलेलँड, कुंकल, हेगन आणि इतरांशी संबंधित आहे. मॅकलेलँडच्या मते, उच्च पातळीवरील कामगिरी असलेला समाज उत्साही उद्योजक निर्माण करेल जे यामधून अधिक वेगवान आर्थिक विकास घडवेल. याचे कारण असे की लोकांमध्ये उच्च पातळीवरील कामगिरी त्यांना अशा प्रकारे वागण्यास मदत करते ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या उद्योजक भूमिका यशस्वीपणे पार पाडण्यास मदत होते. म्हणूनच, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासासाठी निर्णायक घटक, या दृष्टिकोनानुसार, सदस्यांमध्ये कर्तृत्वाच्या प्रेरणेची उपस्थिती आहे. यामुळे नियोजित आणि एकाग्र वाढ आणि विकास होतो.

२.३.४ सामाजिक शास्त्रज्ञांचा ऐतिहासिक दृष्टिकोन:

हा दृष्टिकोन विकसित आणि विकसित दोन्ही समाजांच्या ठोस ऐतिहासिक अभ्यासावर केंद्रित आहे आणि हे तथ्य ओळखते की विविध प्रकारचे संघर्ष आणि तणाव दोन्ही विकसित आणि अल्प विकसित समाजांमध्ये आहेत. या दृष्टिकोनात अनेक पट्टे आहेत आणि या दृष्टिकोनाचे मुख्य विधान कधीकधी "नवीन समाजशास्त्र", "मूलगामी समाजशास्त्र", "संघर्ष समाजशास्त्र" इत्यादी म्हणून दर्शविले जाते. हा दृष्टिकोन विशेषतः सी.राइट मिल्सशी संबंधित आहे. (त्यांचे कार्य समाजशास्त्रीय कल्पनाशक्ती खूप महत्वाची मानली जाते).

या दृष्टिकोनाची मुख्य वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे सारांशित केली जाऊ शकतात,

- * हे विकसित आणि विकसित दोन्ही समाजांच्या ऐतिहासिक अभ्यासावर भर देते,
- * हे त्यांच्या ठोस निष्कर्षांच्या आधारे विकासाची धोरणे विकसित करते आणि संघर्षाची सर्जनशील भूमिका ठळक केली आहे. जरी हा दृष्टिकोन वेगळा आहे कारण येथे संघर्षाची भूमिका ओळखली गेली असली तरी वर्ग संघर्ष, मध्यवर्ती मानले जाते. पुढे, भांडवलदार वर्ग हा विकसित किंवा अविकसित समाजात सत्ताधारी वर्ग मानला जात नाही.

हा दृष्टिकोन पहिल्या तीन पद्धतींसाठी गंभीरपणे गंभीर आहे. या दृष्टिकोनाने खालील टीका केली आहे:

- (i) या दृष्टिकोनानुसार, इतर तीन दृष्टिकोन तत्वांवर आधारित आहेत जे अमूर्त आणि औपचारिक असतात.
- (ii) दुसरे म्हणजे, या सिद्धांतांना इतिहासात जसे घडते तसे बदल होत नाही तर एका आदर्श प्रकाराच्या एका समतोलाचे दुसऱ्या प्रकारच्या समतोलामध्ये रूपांतर होते. ते

वास्तविकतेला अमूर्त आदर्श- विशिष्ट सामाजिक व्यवस्थेऐवजी सामाजिक संरचना विकसित करण्याऐवजी सक्ती करतात.

आधुनिकता आणि विकास

(iii) म्हणून, परिणामस्वरूप, असे वाटते की या दृष्टीकोनातून गंभीर भावना नाहीशी होते.

(iv) अखेरीस, असा युक्तिवाद केला जातो की या दृष्टिकोनाने कोणत्याही विशिष्ट समाजात मानवी वर्तनाचे तपशील मिळवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२.३.५ मार्क्सवादी दृष्टिकोन: हा दृष्टिकोन मार्क्सवादी तात्विक आणि समाजशास्त्रीय विधानांची मूलभूत तत्वे स्वीकारतो. या दृष्टिकोनानुसार, काही देशांचा अविकसितपणा आणि इतरांचा विकास हा जागतिक पातळीवर आधुनिक भांडवलशाही व्यवस्थेच्या उदयाशी जोडलेला आहे. त्यामुळे विकासाखालील कारणे आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या भांडवलशाहीच्या वाढीला जबाबदार आहेत.

या सिद्धांतानुसार, विकसित भांडवलदार देश आणि अविकसित देशांमधील संबंध सुसंवाद आणि सहकार्यापैकी एक नाही, त्याऐवजी "मदत" च्या वेषात नंतरचे एक सूक्ष्म आणि अप्रत्यक्ष वश आहे. असा युक्तिवाद केला जातो की विकसित जग अविकसित समाजांना त्यांच्या वसाहतवाद अवलंबनांमध्ये बदलत आहे आणि "सहाय्य", "सहाय्य" आणि समर्थन "आणि कौशल्य, तंत्र, भांडवल आणि आधुनिकीकृत संस्था आणि मूल्यांचा प्रसार चुकीची आहे भ्रामक मागासलेपणावर मात करण्यासाठी मूलभूत अडथळा म्हणून मदत स्वतःकडे पाहिले जाते.

या दृष्टिकोनाचे अनुयायी पुढे सांगतात की प्रगत भांडवलदार देशांच्या शासक वर्गाच्या विकासासाठीची धोरणे आणि योजना विकासाच्या सिद्धांतावर आधारित आहेत जे योग्य वर्गाचे आणि श्रीमंतांचे हित बळकट आणि पुढे नेण्यावर अवलंबून आहेत.

म्हणूनच असे मानले जाते की, विकासाचे धोरण केवळ तेव्हाच यशस्वी होईल जेव्हा ते कामगार वर्गाचे मूल्य प्राप्त करण्यावर आधारित असेल.

मार्क्सवादी दृष्टिकोन इतर तीन पद्धतींवर टीका देखील करतो जे आहेत;

* इतर दृष्टिकोन अविकसित खरे चारित्र्य आणि त्याची कारणे स्पष्ट करण्यात अयशस्वी झाले,

* त्यांनी विकासाच्या मार्गावरील खऱ्या पर्यायाचा विचार केला नाही, तो म्हणजे समाजवाद.

डॅनियल लर्नर आणि त्यांचे महत्त्वाचे काम द पार्सिंग ऑफ ट्रेडिशनल सोसायटी (१९५८) सुरुवातीच्या आधुनिकीकरणाच्या सर्वात प्रसिद्ध अभ्यासांपैकी एक डॅनियल लर्नर यांनी चालवला होता. द पार्सिंग ऑफ ट्रेडिशनल सोसायटी या त्यांच्या प्रमुख कार्यामध्ये त्यांनी अनेक मध्य पूर्व देशांतील आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेचे परीक्षण केले, इतर विकसित सोसायट्यांमध्ये नमुना सर्वेक्षण केले आणि या सर्व गोष्टींना त्यांच्या ग्रामीण समाजाच्या निरीक्षणासह केले. लर्नरचा आधार असा आहे की आधुनिकीकरण ही एक वैश्विक प्रक्रिया

आहे जी जगभरात अशाच प्रकारे घडते आणि मास मीडिया, शहरीकरण, साक्षरतेमध्ये वाढ इत्यादी विकासाच्या निर्देशांकांची भूमिका एखाद्याच्या उदयाला जबाबदार आहे.

नवीन आर्थिक व्यवस्था. लर्नरच्या मते, आधुनिकता हा केवळ समाजातील संस्थात्मक बदलांचा परिणाम नाही तर लोकांच्या व्यक्तिमत्त्वातील बदलांमुळे देखील होतो. त्याने तुर्कमध्ये असलेल्या बालगट गावातील किराणा आणि प्रमुख यांच्या माहिती हे स्पष्ट केले होते.

लर्नरसाठी आधुनिकीकरणाच्या महत्त्वाच्या पैलूंपैकी एक म्हणजे 'मोबाईल व्यक्तिमत्त्वाचा विकास' जो तर्कसंगतता आणि सहानुभूती द्वारे दर्शविले जाते. सहानुभूती ही स्वतःला दुसऱ्या व्यक्तीच्या परिस्थितीत पाहण्याची क्षमता आहे आणि यामुळे लोकांना बदलत्या जगात कार्यक्षमतेने कार्य करण्यास सक्षम करते. आधुनिकीकरण, नंतर उच्च साक्षरता, शहरीकरण, माध्यमांचा सहभाग आणि सहानुभूती द्वारे दर्शविले जाते.

वर नमूद केल्याप्रमाणे, लर्नरने प्रश्नावली केली होती आणि प्रतिसादांच्या आधारावर त्याने प्रतिसादकर्त्यांचे पारंपारिक, संक्रमणकालीन किंवा आधुनिक वर्गीकरण केले होते. त्याला आढळले की 'पारंपारिक' व्यक्तींच्या तुलनेत, 'आधुनिक' अधिक आनंदी, अधिक माहितीपूर्ण आणि तुलनेने तरुण होते, आणि 'संक्रमणकालीन' श्रेणीतील लोक असंतोष आणि अतिरेकीपणाला जबाबदार असतात, विशेषतः त्यांची प्रगती रोखली गेली योग्य राजकीय संस्थांच्या अभावामुळे.

लर्नरला या गोष्टीची जाणीव होती की जरी 'आधुनिक' श्रेणीमध्ये ठेवलेले लोक आनंदी दिसत असले तरी विकासात अडचणी होत्या, उदाहरणार्थ, सरकारवर ताण येऊ शकतो, सामाजिक नियंत्रणाची समस्या आहे, इत्यादी. वैयक्तिक पातळीवर समस्या आहेत, उदाहरणार्थ, 'संक्रमणकालीन' श्रेणीमध्ये ठेवलेल्या व्यक्तींना पारंपारिक अरब आणि मुस्लिम विश्वासांना 'आधुनिक' व्यवस्थेमध्ये समायोजित करावे लागेल. (त्यांचा अभ्यास मध्य पूर्व मध्ये आयोजित करण्यात आला होता).

लर्नरचा मूलभूत परिचय थोडक्यात सारांशित केला जाऊ शकतो;

- * समाजाचे पारंपारिक, आधुनिक (इतर पद्धतींप्रमाणे), तसेच मध्यवर्ती श्रेणीमध्ये वर्गीकरण आहे.
- * शहरीकरण, साक्षरता, मास मीडिया इत्यादी आधुनिकतेच्या निर्देशांकांवर लक्ष केंद्रित करा.
- * आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विशिष्ट व्यक्तिमत्त्व प्रकारांना महत्त्व दिले जाते.

२.४ आधुनिकीकरण सिद्धांतांची बलस्थाने आणि कमतरता

आधुनिकीकरण सिद्धांताच्या मालमत्तेचे विश्लेषण करताना, हे समजले पाहिजे की ही विचारसरणी १९५० च्या सुरुवातीच्या वर्षात उदयास आली आणि १९७० च्या दशकात जेव्हा त्यावर विश्वास कमी होऊ लागला तेव्हा ती लोप पाऊ लागली. याच्या प्रकाशात, असे

मानले जाऊ शकते की कमकुवतपणा शक्तीपेक्षा जास्त आहे; अन्यथा सिद्धांत आजही संबंधित असतील.

आधुनिकता आणि विकास

आधुनिकीकरणाच्या सिद्धांताचा मुख्य गुणधर्म हा त्याच्या साधेपणाचा आहे - हे लक्ष्य पश्चिमच्या प्रतिमेमध्ये आधीच दृश्यमान आहे, आणि अनुसरण करण्याचा मार्ग पाश्चात्य उत्क्रांतीच्या इतिहासाने मांडला आहे. बाकी जे काही आहे ते पारंपारिक समाजाला आवश्यक आहे ते ओळखण्यासाठी, इतर 'टेक-ऑफ' च्या परीक्षेपासून ते आधुनिकतेपर्यंत, त्यांची स्वतःची संस्कृती विकसित होण्यासाठी. आधीच त्यांचे ध्येय साध्य केल्यामुळे, आधुनिक समाज पारंपारिक समाजाच्या उत्क्रांतीमध्ये मदत करू शकतात (जरी प्रत्यक्षात हे सत्यापासून दूर आहे), त्यांच्या स्वतःच्या इतिहासाच्या संदर्भात, आणि मूलतः आधुनिकीकरण नक्कल करण्याचा एक प्रकार बनतो - एक प्रकरण 'त्यांच्यासाठी काय कार्य करते - आमच्यासाठी कार्य करेल.' हीच संकल्पना 'पाश्चात्यीकरण' या शब्दामध्ये आधीच समाविष्ट केली गेली होती ज्यात पाश्चिमात्यची नक्कल केली गेली होती), परंतु 'आधुनिकीकरणा'च्या शब्दाचे भौगोलिक अर्थ खूपच कमी आहे आणि परिणामी विकसनशील समाजांकडून अधिक प्रेम प्राप्त झाले आहे. त्यांच्या स्वतःच्या इतिहासाबद्दल. तथापि, आधुनिकीकरण सिद्धांताची ताकद देखील त्याच्या कमकुवतपणाकडे नेतात. त्यातील काही खाली सादर केले आहेत:

(i) आंतरिकदृष्ट्या स्वतःच विकसित होत असलेल्या समाजाला पुढे नेण्याचा सरळ दृष्टिकोन, जरी ते आकलन करणे सोपे आहे आणि जसे की मजबूत बाह्य अपील, आज आपण पाहत असलेल्या जागतिक व्यवस्थेत समाविष्ट करणे फार मूलभूत आहे. 'शोधण्यासाठी' आधुनिकीकरण केलेल्या समाजांमध्ये देखील हे समाविष्ट आहे की उत्तर आणि दक्षिण दरम्यान एक संप्रेषण आणि संभाव्य सहकार्य आधीपासून अस्तित्वात आहे आणि म्हणूनच दुवे आणि संबंध आधीच अस्तित्वात आहेत - अपरिहार्यतेच्या मर्यादेपर्यंत आवश्यक नाही. उत्तरेचा गळा दाबल्याशिवाय दक्षिण वाढू शकत नाही, असा युक्तिवाद केला जाईल, परंतु तरीही समाजाच्या संघटनेत महत्त्वपूर्ण संबंध आहेत - याचा अर्थ असा की लक्षित समाजाला केवळ एक आंतरिक घटक मानले जाऊ शकत नाही; आजच्या जागतिक गावात आंतरराष्ट्रीय घटक टाळण्याची फारशी आशा नाही. याचे निराकरण करण्यासाठी, काही विचारवंतांनी प्रसरणवादाचा सिद्धांत (पूर्वी कव्हर केलेला) विकसित केला आहे, ज्यामध्ये आधुनिकीकरणाची समान वैशिष्ट्ये आहेत, परंतु आधुनिक आणि पारंपारिक दोन्ही समाजांमधील कल्पना, उत्पादन आणि कार्यशक्तीचा प्रसार स्वीकारतो. एक संस्कृती उपजाऊ जाणीवपूर्वक आणि खरंच बदलली जाऊ शकते, ज्याचा हेतू असू शकत नाही किंवा नियोजित उत्क्रांतीच्या अनुषंगाने. आधुनिकीकरण क्रांतिकारी असू शकते, कारण ते पारंपारिक आधुनिकतेच्या जागी बदलते, परंतु हे देखील विचारात घेतले पाहिजे की क्रांतीला थोडा वेळ लागू शकतो - ती तात्कालिक घटना नाही.

(ii) पुढे मांडलेली आणखी एक टीका अशी आहे की विकसनशील देश आपली सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक संरचना विकसित देशासाठी अद्ययावत करण्यासाठी धडपडत असताना, अत्याधुनिक देश त्याचप्रमाणे किंवा शक्यतो वेगाने वाढण्याची शक्यता आहे. , विकसनशील देश आहे की रेट, आणि पकडणे कठीण होईल. जरी जागतिक उत्क्रांतीवादी

समानता हे आधुनिकीकरणाच्या सिद्धांताचे विशिष्ट ध्येय नसले तरी, हे निश्चितपणे संपूर्ण विकासाच्या उद्दिष्टांपैकी एक आहे आणि ज्याचा पाठपुरावा करणे योग्य आहे. जर हे 'अंतर कमी करणे' एखाद्या प्रस्थापित सिद्धांताच्या कामगिरीने सहजपणे साध्य करता येत नाही, जसे की आधुनिकीकरणाच्या बाबतीत असे दिसते, तर ते स्पष्टपणे विकासाच्या समस्येवर व्यापक उपाय नाही.

(iii) असाही युक्तिवाद केला जातो की आधुनिकीकरणाचा सिद्धांत सामान्यतः पाश्चिमात्य घटना असल्याने त्याची मुळे स्पष्टपणे भांडवलशाही समाजाभोवती असावीत-विकसनशील जग हे सभ्यतेचे प्रतिबिंब बनले पाहिजे, जे सामान्यतः भांडवलशाहीला स्वीकारते. उदाहरणार्थ, रोस्टो सारख्या विचारवंतांनी स्वयंचलितपणे असे गृहीत धरले आहे की सर्वासाठी, अविकसित समाजाच्या विकासासाठी हा योग्य मार्ग आहे.

आधुनिकीकरणाच्या सिद्धांतांवर सर्वात सुप्रसिद्ध प्रतिक्रिया म्हणजे त्याच्या विरोधी, सिद्धांताचा अवलंब. अवलंबित्वाचा सिद्धांत यापेक्षा अधिक जागतिक दृष्टिकोन घेतो की विकासातील अडचणी केवळ देशाच्या किंवा क्षेत्राच्या अंतर्गत कामकाजामुळेच उद्भवत नाहीत, तर विकसित केलेल्या अल्प विकसित लोकांवर लादलेल्या जागतिक समस्यांशी अधिक संबंधित आहेत. गुंडर फ्रँकने उपग्रहाच्या संबंधांची साखळी म्हणून आंतरराष्ट्रीय संबंधांची संकल्पना उत्तम प्रकारे स्पष्ट केली आहे. फ्रँक (समाजवादी परंपरेचा) सुचवतो की जागतिक संबंधांना अदृश्य श्रेणीबद्ध रचना आहे: साखळी पहिल्या मेट्रोपॉलिसपासून सुरू होते (सामान्यतः यूएसएला श्रेय दिले जाते) ज्यात परिघ नाहीत - म्हणजे इतर कोणत्याही प्रदेशावर मजबूत अवलंबित्व नाही - आणि खालच्या दिशेने चालू आहे ; पुढील स्तर अजूनही मजबूत महानगर आहेत, परंतु तरीही यूएसए किंवा इतर विकसित-विकसित पाश्चात्य समाजांना काही मार्गाने आवश्यक आहे-, अगदी खाली जाईपर्यंत आम्ही अंतिम परिघापर्यंत पोहोचतो, जे अस्तित्वासाठी वरील सर्व गोष्टींवर अवलंबून आहे. फ्रँक असा युक्तिवाद करतो की हे अवलंबन दुवे मुख्य आणि समस्या दोन्ही आहेत जेव्हा विकसित होण्यास असमर्थता निर्माण होते. परिघ अवलंबून असलेल्या महानगरांद्वारे, बहुतेक वेळा जाणीवपूर्वक लादलेले निर्बंध, परिघ समाजाच्या उत्क्रांती आणि वाढीचे स्वातंत्र्य काढून टाकतात, कारण त्यांचे सर्व उत्पादन उच्च समाज प्रभावीपणे वापरतो.

हा सिद्धांत प्रत्यक्षात प्रत्यक्षात दृश्यमान आहे, परिस्थिती तिसऱ्या जगाच्या मदतीभोवती फिरत आहे, जिथे व्याज दर आणि अटी इतक्या कठोरपणे लादल्या गेल्या आहेत की प्राप्तकर्ता देश नेहमीच दात्याच्या दयेवर राहिल. फ्रँकला असे वाटते की या अवलंबित्व संबंधांचे स्वरूप नष्ट करणे हे विकासाच्या समस्येचे निराकरण आहे: विशेषतः, हा एक अतिशय समाजवादी दृष्टीकोन आहे, कारण अशा निर्बंधांच्या सुटकेमुळे बरीच मुक्त आणि संभाव्य वैविध्यपूर्ण जागतिक व्यवस्थेची परवानगी मिळते, जी पारंपारिक भांडवलशाही वैशिष्ट्यांशी जुळत नाही.

आधुनिकीकरणाच्या सिद्धांताशी याचा संबंध सोपा आहे: दोघांमध्ये समान गुणधर्म आहेत, जरी ते गुणधर्मांमध्ये पूर्णपणे विरोध करत असले तरी, कोणता प्रश्न सर्वात योग्य आहे हे निरीक्षकांच्या विश्वासावर अवलंबून आहे-भांडवलशाही समाजात वाढलेले आणि अडकलेले,

आणि जे भांडवलशाहीच्या फायद्यांवर विश्वास ठेवतात, ते कदाचित आधुनिकीकरणाच्या सिद्धांताला प्राधान्य देतील. दुसरीकडे, नव-मार्क्सवादी जवळजवळ निश्चितपणे अवलंबनाच्या सिद्धांतांना चिकटून राहतील. स्पष्टपणे तो फक्त एक पूर्णपणे निष्पक्ष प्रेक्षक आहे जो खऱ्या अर्थाने दोघांचे फायदे आणि तोटे, संकल्पनांचा न्याय करू शकतो.

(iv) शेवटी, हे निदर्शनास आणले गेले आहे की आधुनिकीकरणाच्या सिद्धांताने स्वतःला अद्याप प्रत्यक्षात काहीही दिसत नाही. याचे कारण असे नाही की गेल्या 50 वर्षांत कोणताही विकास झाला नाही, विचारांच्या दोन्ही क्षेत्रांशी संबंधित उत्क्रांती झाली आहे, परंतु सिद्धांत स्वतः इतके अस्पष्ट आहेत: आधुनिकीकरण सिद्धांत कशाचे अगदी अचूक चित्र रंगवत नाही. प्रेरक सहाय्य म्हणून, हा सिद्धांत विकसनशील समाजाच्या प्रेरणेला एक उत्कृष्ट प्रोत्साहन आहे, परंतु तो उपाय नाही.

२.५ सारांश:

आधुनिकीकरणाची संकल्पना दुसऱ्या महायुद्धानंतर उदयास आली, जी प्रामुख्याने युरोपियन साम्राज्यांच्या जागतिक विघटनामुळे विस्तारली आणि सुमारे १५ वर्षांपासून सर्वात मौल्यवान विकास सिद्धांत म्हणून व्यापकपणे पाहिले गेले. हे विकसित आणि विकसित देशांमधील विकासातील अंतर आणि हे अंतर कसे कमी करावे यासाठी संबंधित आहे जेणेकरून तिसरे जग जलद आणि अधिक प्रभावीपणे विकसित होऊ शकेल.

आधुनिकीकरण ही एक वैचारिक चौकट आहे जी विकसित समाजांच्या स्वभावाबद्दल आणि त्यांच्या भौतिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या कमतरता मानल्या जाणाऱ्या जगाचे रुपांतर करण्याची त्यांची क्षमता याविषयीच्या गृहितकांचा एक सामान्य संच मांडते. विशेषतः, आधुनिकीकरण सिद्धांतकारांनी पारंपारिक (गरीब वाचा) आणि आधुनिक (पाश्चात्य वाचा) समाजांमध्ये एक स्पष्ट फरक मांडला. त्यांनी ते स्वीकारले की पारंपारिक ते आधुनिक असा आर्थिक विकास एकाच सरळ, अस्पष्ट रेषेत पुढे गेला. आधुनिकीकरणाच्या समर्थकांना? अनुयायांना अपेक्षित होते की महत्वाच्या आधुनिक समाजांशी संपर्क केल्याने स्थिर पारंपारिक समाजांमध्ये प्रगती वाढेल.

आधुनिकीकरण सिद्धांत हा मूलभूत प्रस्ताव आहे की पारंपारिक समाजातील लोकांनी त्यांच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक संस्थांचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी आधुनिक समाजांची वैशिष्ट्ये स्वीकारली पाहिजेत. हे देखील लक्षात घेतले पाहिजे की या स्वभावाचे सिद्धांत सामान्यतः पाश्चात्य विचारवंतांकडून येतात, स्वतः प्रश्न असलेल्या समाजांकडून नाहीत आणि म्हणून आपण हे देखील गृहीत धरायला हवे की कमी विकसित समाजांना आधुनिक समाजात विकसित होण्याची आकांक्षा आहे. हे पूर्णपणे सक्तीचे गृहितक आहे की नाही याबद्दल शंका आहे.

स्वाभाविकच, आधुनिकीकरणाच्या सिद्धांताची अनेक रूपे आहेत, परंतु सर्वात सामान्यपणे आयोजित रोस्टोच्या विचारांमुळे उद्भवली, जी १९६० च्या खंडात लोकप्रिय झाली, द

स्टेजेस ऑफ इकॉनॉमिक ग्रोथ: यामध्ये. रोस्टो समाजशास्त्रीय वाढीच्या पाच मुख्य टप्प्यांची रूपरेषा सांगतो, प्रथम या योजनेत जगातील घटक कोठे उभे आहेत हे ठरवण्याच्या प्रयत्नात आणि नंतर विकसित देशांना विकासाची शिडी चढणे किती चांगले आहे.

यापैकी पहिला टप्पा पारंपारिक समाज आहे, जो १७ व्या शतकाच्या आधीच्या सर्व समाजांना सामावून घेतो असे म्हटले जाऊ शकते, ज्यात आज संरचनात्मक वैशिष्ट्ये कमी आहेत. तांत्रिक अडचणी या टप्प्यात उत्पादन मर्यादित करतात.

शिक्षणाद्वारे आणि दुसऱ्या टप्प्यावर मूल्य व्यवस्थेतील बदलांमुळे हे अडथळे दूर होत असल्याने, तर्कसंगत वैज्ञानिक कल्पना, पायाभूत सुविधा आणि व्यवसायाकडे कल अधिक महत्त्व घेतात. हे बदल पश्चिम युरोपमध्ये होते तसे अंतर्जातपणे होत नाहीत, परंतु बाह्य घुसखोरीमुळे, जे पारंपारिक समाजाला बदलण्यास भाग पाडतात. पुढचा टप्पा रोस्टो टेक-ऑफसाठी पूर्वशर्ती सांगतो, जो तिसऱ्या टप्प्यासाठी, उड्डाण अवस्था बाबतीतच उत्तम प्रकारे स्पष्ट केला जातो. टेक-ऑफ हा असा कालावधी आहे ज्याद्वारे समाज प्रमाण आणि गुणवत्तेमध्ये स्थिर दराने वाढू लागतो. मूलभूतपणे, राजकीय, सामाजिक आणि उत्पादन क्षेत्रांमध्ये सुधारणा केल्या जातात ज्यामुळे देशाच्या सर्व पैलूंमध्ये वाढ होऊ शकते आणि समाज आधुनिक, सामान्यतः भांडवलदार, सभ्यता म्हणून उदयास येत असल्याचे म्हटले जाऊ शकते. यासाठी पूर्व शर्त विविध आहेत, पण असू शकतात.

पारंपारिक ते आधुनिक समाजाकडे संक्रमणाच्या दिशेने, समाजातील सर्व स्तरांद्वारे दिशा मध्ये सामान्य बदल म्हणून वर्गीकृत. अंतिम दोन टप्पे म्हणजे टेक-ऑफ पासून नैसर्गिक विस्तार: परिपक्वताची वाटचाल म्हणजे नवीन विकसित कल्पना आणि तंत्रज्ञानाचा समाजातील इतर विभागांमध्ये विस्तार, गुंतवणूक १०-२०% पर्यंत वाढते आणि आधुनिक तंत्रज्ञान संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत पसरले आहे, आणि उच्च वस्तुमान वापराचे वय, अंतिम टप्पा ज्यायोगे पूर्वी केलेली प्रगती संपूर्ण अर्थव्यवस्था आणि संस्कृतीत पूर्णपणे फिल्टर केली गेली आहे आणि मूलतः अशा देशाची स्थिती आहे जिथे स्वतःला टिकवून ठेवण्यासाठी कमी किंवा जास्त वाढ आवश्यक नाही.

एक सैद्धांतिक प्रारूप म्हणून, आधुनिकीकरणाबद्दल रोस्टोचा दृष्टीकोन उपयुक्त आहे कारण तो हेतूपुरस्सर असो किंवा नसो, खूपच आणि सरलीकृत आहे: एका संस्कृतीपासून दुसऱ्या संस्कृतीशी जुळवून घेण्यासाठी थोडे पुनर्निर्माण आवश्यक आहे, कारण सुधारण्यासाठी कोणताही वास्तविक नाही. सिद्धांताचा आधार असा आहे की अंतिम ध्येय आधीच अस्तित्वात आहे आणि ते सहजपणे तपासले जाऊ शकते आणि विकसनशील देशाने यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. रोस्टो वैयक्तिक प्रकरणांना वेगळे करण्याचा आणि सिद्धांत त्यांच्याशी जुळवून घेण्याचे वेगवेगळे मार्ग शोधण्याचा कोणताही प्रयत्न करत नाही, कारण हा अभ्यासाचा हेतू नाही - त्याचा सिद्धांत, इतर नसल्यास, संरचनेऐवजी संरचना आणि मूलभूत नियम पुरवतात, स्मेल्सर सामाजिक विकासावर आर्थिक विकासाचे परिणाम (स्मेल्सरसाठी, आर्थिक विकासाचा आर्थिक वाढीचा मर्यादित अर्थ होता) संबंधित होता. स्मेल्सरने चार प्रक्रिया ओळखल्या:

- १) साध्यापासून जटिल तंत्रज्ञानाकडे वाटचाल झाली
- २) निर्वाह शेती पासून नगदी पिकांमध्ये बदल झाला
- ३) प्राणी आणि मानवी शक्तीकडून यंत्र शक्तीकडे जाणे होते
- ४) ग्रामीण वस्ती पासून शहरी वसाहतीकडे जाणे होते.

स्मेलसरसाठी या प्रक्रिया एकाच वेळी होणार नाहीत आणि महत्वाचे म्हणजे बदल एका समाजातून दुसऱ्या समाजात भिन्न असतील. ते पुढे म्हणाले की, पूर्व-आधुनिक प्रारंभिक बिंदूची विविधता होती आणि बदलण्याची प्रेरणा देखील भिन्न असेल, परंपरेने महत्त्वपूर्णपणे प्रभावित होऊन, त्यामुळे आधुनिकीकरणाच्या दिशेने भिन्न मार्ग निर्माण होतात. राष्ट्रीय फरक देखील महत्वाचे आहेत, अगदी आधुनिकीकरणाच्या सर्वात प्रगत टप्प्यात, आणि युद्धे आणि नैसर्गिक आपत्ती, विकासाच्या पद्धतीवर महत्त्वपूर्ण परिणाम करू शकतात.

आधुनिकीकरणाचे इतर सिद्धांत म्हणजे प्रसरण दृष्टीकोन, ज्यात विकासाला सांस्कृतिक घटकांचे प्रगत म्हणून विकसित ते अल्प विकसित जगाकडे पाहिले जाते. मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन - मॅक्लेलॅंड आणि इतरांशी संबंधित, जिथे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या गुणधर्मावर कर्तृत्वाच्या प्रेरणेला महत्त्व दिले जाते जे देशातील आर्थिक वाढीस गती देते.

इतर दोन दृष्टिकोन, ऐतिहासिक दृष्टिकोन आणि मार्क्सवादी दृष्टिकोन इतर तीन दृष्टिकोनांचा समीक्षक म्हणून उदयास आला. त्यांच्या मते, पूर्वीचे तीन दृष्टिकोन वास्तविकतेच्या संदर्भात पाहिल्यास अनुभवजन्यदृष्ट्या अवैध आहेत, सैद्धांतिकदृष्ट्या अपुरे आणि धोरणनिहाय आधुनिकीकरण आणि विकासाला प्रोत्साहन देण्याच्या घोषित हेतूंचा पाठपुरावा करण्यात अकार्यक्षम आहेत.

त्यानंतर १९६० च्या दशकातील वैचारिक, राजकीय आणि आर्थिक भूकंप आला आणि संस्कृती संकल्पनात्मकरीत्या बाजूला ढकलली गेली कारण सामाजिक विज्ञानांवर संरचनावाद, संस्थात्मकता, मार्क्सवाद आणि अवलंबित्व सिद्धांताचा प्रभाव नसल्यामुळे त्याचा जोरदार प्रभाव पडला. "आधुनिकीकरण" सिद्धांतावर केवळ टीका केली गेली नाही, तर शेवटी मृत घोषित केले गेले. आधुनिकीकरणाच्या सिद्धांताच्या युद्धानंतरच्या आवृत्तीने वसाहतवाद आणि साम्राज्यवाद यासारख्या बाह्य घटकांकडे तसेच आर्थिक आणि राजकीय वर्चस्वाच्या नवीन प्रकारांकडे गंभीरपणे दुर्लक्ष केले. उदयोन्मुख नव-मार्क्सवादी आणि जागतिक-व्यवस्थेच्या सिद्धांतकारांनी श्रीमंत देशांनी गरीब देशांचे किती प्रमाणात शोषण केले यावर जोर दिला, त्यांना शक्तीहीनता आणि संरचनात्मक अवलंबनाच्या स्थितीत बंद केले. "संस्कृती" ला विकास प्रक्रियेत वर्ग, वंश आणि लिंगाच्या विशिष्टतेने बदलले गेले, हे सर्व अजूनही सामाजिक शास्त्रांमध्ये विश्लेषणात्मक रचना म्हणून प्रमुख आहेत.

टीकाकारांनी लोकांना या वस्तुस्थितीबद्दल सावध केले की औद्योगिकीकरण त्यांना गैर-औद्योगिक समाजांमध्ये आढळलेल्या बेशिस्तपणापासून मुक्त करते असा त्यांचा प्रचलित विश्वास मुख्यतः एक मिथक होते. यामुळे आधुनिकीकरण विचार प्रवाहाच्या पाश्चात्य तांत्रिक आणि नैतिक श्रेष्ठतेच्या अंतर्भूत गृहितकांना आणखी एक उतारा मिळाला.

२.६ प्रश्न:

- (१) आधुनिकीकरण सिद्धांत काय आहे? त्याच्या मुख्य सिद्धांतांवर चर्चा करा?
- (२) डॅनियल लॅर्नरच्या आधुनिकीकरण सिद्धांताची चर्चा करा.
- (३) आधुनिकीकरण सिद्धांताच्या पाच प्रमुख पद्धतींचे विस्तृत विश्लेषण करा.
- (४) आदर्श विशिष्ट निर्देशांक दृष्टीकोनवर टीकासह तपशीलवार चर्चा करा.
- (५) रोस्टोच्या 'आर्थिक वाढीच्या टप्प्यांचे' एक गंभीर विश्लेषण सादर करा.
- (६) स्मेल्टसरच्या आधुनिकीकरण सिद्धांतावर चर्चा करा.
- (७) तुमच्या मते आधुनिकीकरणाच्या सिद्धांतातील प्रमुख कमतरता काय आहेत?

२.७ संदर्भ सूची:

Desai, A. R. (ed). Essays on Modernization of Underdeveloped Societies, 1971. Vol 1: Thacker and Co. Ltd., Number.

मानवी विकास निर्देशांक

प्रकारणाची रचना

- ३अ.० उद्दिष्टे
- ३अ.१ प्रस्तावना
- ३अ.२ संकल्पना
- ३अ.३ मानव विकास निर्देशांकांची तत्त्वे
- ३अ.४ मानव विकास निर्देशांकांचे प्रमुख घटक
 - ३अ.४.१ शाश्वतता
 - ३अ.४.२ उत्पादकता
 - ३अ.४.३ सक्षमीकरण
- ३अ.५ कमी मानव विकास निर्देशांकांची कारणे
- ३अ.६ निष्कर्ष
- ३अ.७ सारांश
- ३अ.८ प्रश्न
- ३अ.९ प्रश्न

३अ.० उद्दिष्टे

- मानव विकास निर्देशांक या संकल्पनेची ओळख करून देणे
- मानव विकास निर्देशांकांच्या निर्देशकाविषयीचे आकलन विकसित करणे
- ज्या परिस्थितीचा परिणाम मानव विकास निर्देशांक कमी होण्यात होतो त्या परिस्थितीचे विश्लेषण करणे
- एखाद्या राष्ट्राचे मानव विकास निर्देशांकाचा क्रमांक सुधारण्यासाठी उपाय सुचवणे

३अ.१ प्रस्तावना

कोणत्याही देशाचा विकास होण्यासाठी त्याचे मानव संसाधन विकसित करणे महत्वाचे असते. जर मानवी संसाधने मागासलेली राहिली किंवा संरक्षित केली गेली नाहीत, तर देश विकासाच्या अपेक्षित पातळीवर पोहोचू शकत नाही. त्यामुळे, अलिकडच्या वर्षांत आर्थिक विकासाचे चिंतन हे आर्थिक वाढीपासून मानवी विकासाकडे वळले आहे. या बदलाचे मुख्य कारण म्हणजे शिक्षण आणि साक्षरता, आरोग्य, भौतिक पर्यावरण, सर्व लोकांसाठी त्यांच्या

३अ.२ संकल्पना

मानवी विकासाची विविध परिमाणे संपादित करू शकणाऱ्या सर्वसमावेशक उपायाच्या शोधात, संयुक्त राष्ट्र, विकास कार्यक्रम (UNDP) ने 1990 मध्ये प्रकाशित केलेल्या मानव विकास अहवालात मानव विकास निर्देशांक (HDI) ची व्याख्या आणि निर्मिती केली.

मानव विकास निर्देशांक हे एक सांख्यिकीय साधन आहे ज्याचा वापर देशाच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिमाणांमध्ये एकूण उपलब्धी मोजण्यासाठी केला जातो.

1. दीर्घ आणि निरोगी आयुष्य, जे आयुर्मानानुसार मोजले जाते
2. शिक्षणाचा प्रवेश, अपेक्षित शालेय शिक्षणाच्या वर्षांनी मोजला जातो
3. दरडोई सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाद्वारे मोजलेले जीवनमान

पाकिस्तानी अर्थशास्त्रज्ञ, महबूब उल हक यांनी 1990 मध्ये मानव विकास निर्देशांक निर्मिती केली जी पुढे संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाद्वारे देशाच्या विकासाचे मोजमाप करण्यासाठी वापरली गेली.

निर्देशांकाची गणना चार प्रमुख निर्देशकांना एकत्रित करते: आरोग्यासाठी आयुर्मान, शालेय शिक्षणाची अपेक्षित वर्षे, शालेय शिक्षणाची सरासरी वर्षे आणि राहणीमानासाठी दरडोई सकल राष्ट्रीय उत्पन्न.

दरवर्षी संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम त्यांच्या वार्षिक अहवालाच्या आधारे देशांची क्रमवारी लावते. मानव विकास निर्देशांक हे देशाच्या विकासाच्या पातळीचा मागोवा घेण्यासाठी सर्वोत्तम साधनांपैकी एक आहे, कारण ते आर्थिक विकासासाठी जबाबदार असलेल्या चारही प्रमुख सामाजिक आणि आर्थिक निर्देशकांना एकत्र करते. या निर्देशकांकडे अधिक मजबूत आकर्षण असते आणि निर्देशकांच्या लांबलचक यादीपेक्षा अधिक प्रभावीपणे लोकांचे लक्ष वेधले जाते.

मानव विकास निर्देशांक जीएनपीची जागा घेत नाही परंतु अनेक बाबतीत समाजाची खरी स्थिती समजून घेण्यात लक्षणीय भर घालते. उत्पन्नाव्यतिरिक्त, मानव विकास निर्देशांक शिक्षण आणि आरोग्य देखील मोजते ज्यामुळे ते बहुआयामी बनते. हे धोरण निर्मात्यांचे लक्ष केवळ साधनांवरच नव्हे तर विकासाच्या अंतिम उद्दिष्टावर केंद्रित करते. आरोग्य सेवा सुधारणे, योग्य शिक्षण सुविधांसह लोकांचे जीवनमान उंचावते.

मानव विकास निर्देशांकामधील कोणत्याही वरच्या हालचालीला सुधारणा म्हणून ओळखले जाऊ शकते. काहींसाठी उच्च उत्पन्न इतरांसाठी सापेक्ष वंचितांना कारणीभूत ठरू शकते, हे मानवी विकासासाठी खरे नाही.

३अ.३ मानव विकास निर्देशांकाची तत्त्वे

संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाच्या अहवालानुसार डिसेंबर 2019 मध्ये भारत 129 व्या स्थानावर आहे. मानव विकास निर्देशांकाच्या शोधासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत:

1. मानवी विकासाच्या मूलभूत संकल्पनेचे मोजमाप करणे, अशा प्रकारे लोकांची निवड वाढवणे ज्यामध्ये दीर्घकाल जगण्याची, ज्ञान मिळवण्याची आणि नोकरी मिळवण्याची, स्वच्छ हवेत श्वास घेण्याची, मुक्त राहण्याची आणि समाजात राहण्याची इच्छा समाविष्ट आहे. पद्धतीशास्त्रीय रीतीने केवळ उत्पन्न मोजण्याव्यतिरिक्त इतर परिमाणे मोजणे ही मूल कल्पना होती.
2. निर्देशांकाची साधेपणा राखण्यासाठी, त्यात समाविष्ट असलेल्या चलांची संख्या मर्यादित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.
3. निर्देशांकांची अधिकता तयार करण्यापेक्षा संमिश्र निर्देशांक तयार करणे. प्रत्येक चलासाठी कमाल आणि किमान मूल्ये 0 आणि 1 मधील स्केलवर कमी केली गेली आणि सर्व निवडी महत्त्वाच्या आहेत या साध्या आधारावर समान भार प्रदान केला.
4. मानव विकास निर्देशांकाने सामाजिक आणि आर्थिक दोन्ही परिमाणे समाविष्ट केले पाहिजेत कारण आर्थिक वाढीमुळे संसाधने वाढते आणि सामाजिक प्रगती यासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करते.

तुमची प्रगती तपासा

1. मानव विकास निर्देशांक म्हणजे काय?
2. मानव विकास निर्देशांकाच्या किमान 2 तत्वांचा उल्लेख करा.

३अ.४ मानव विकास निर्देशांकाचे प्रमुख घटक

आयुर्मान, शिक्षणात प्रवेश आणि राहणीमानाचा समावेश असलेल्या मुख्य निर्देशकांसह, मानव विकास निर्देशांकाचे खालील प्रमुख घटक आहेत

३अ.४.१ शाश्वतता

मानवी विकास निर्देशांकाचा एक अत्यावश्यक घटक, शाश्वतता म्हणजे पुढच्या पिढ्यांचा आपण ज्या कल्याणाचा आनंद घेतो त्याचा आनंद घेण्याचा अधिकार. महबूब उल हक यांनी ठळकपणे सांगितल्याप्रमाणे, मानवी संधींची शाश्वतता ही आपल्या चिंतनाच्या केंद्रस्थानी असली पाहिजे ज्यासाठी सर्व प्रकारचे भांडवल - भौतिक, आर्थिक, मानवी आणि पर्यावरणीय टिकून राहणे आवश्यक आहे. थोडक्यात शाश्वतता म्हणजे वर्तमान आणि भविष्यातील पिढ्यांमधील संधी सामायिक करणे होय.

हक यांच्या मते, शाश्वततेचा अर्थ मानवी वंचितता, दारिद्र्य इ.ची सध्याची पातळी टिकवून ठेवणे असा होत नाही. जर गरिबी आणि वंचितता कायम राहिली तर ती बदलण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. काय टिकवायचे आहे ही संधी आहे आणि मानवी वंचन नव्हे. जीवनशैलीतील विषमता ओळखून ती कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. थोडक्यात, शाश्वतता म्हणजे संसाधनांचा आर्थिक आणि तर्कशुद्ध वापर करणे म्हणजे त्याचे सर्व फायदे भावी पिढ्यांना घेता येतील.

३अ.४.२ उत्पादकता

उत्पादकता हा आणखी एक महत्वाचा घटक आहे ज्यासाठी लोकांमध्ये गुंतवणूक आणि त्यांची जास्तीत जास्त क्षमता साध्य करण्यासाठी त्यांना सक्षम करणारे स्थूल-आर्थिक वातावरण आवश्यक आहे. विकासाची अनेक अलीकडील प्रारूपे प्रामुख्याने मानवी भांडवलावर आधारित आहेत. असे असले तरी, हक यांनी नमूद केल्याप्रमाणे, हा दृष्टिकोन लोकांना केवळ विकासाचे साधन मानतो.

त्यामुळे उत्पादकतेला मानवी विकासाच्या उदाहरणाचा एक भाग मानणे चांगले.

३अ.४.३ सक्षमीकरण

मानवी विकास प्रतिमान लोकांच्या पूर्ण सक्षमीकरणास समर्थन देते. याचा अर्थ लोक त्यांच्या स्वतःच्या इच्छेचा वापर करण्याच्या स्थितीत आहेत. याचा अर्थ एक राजकीय लोकशाही आहे ज्यामध्ये लोक त्यांच्या जीवनाबद्दलच्या निर्णयांवर प्रभाव टाकू शकतात. याचा अर्थ सत्तेचे विकेंद्रीकरण असा आहे जेणेकरून वास्तविक शासन प्रत्येक नागरिकाच्या दारापर्यंत पोहोचेल. याचा अर्थ नागरी समाजातील सर्व सदस्य निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होतात. लोकांच्या सक्षमीकरणासाठी विविध आघाड्यांवर कृती आवश्यक आहे. लोकांच्या शिक्षण आणि आरोग्यामध्ये गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे जेणेकरून ते बाजारातील संधींचा फायदा घेऊ शकतील. प्रत्येकाला पत आणि उत्पादक मालमत्तेपर्यंत प्रवेश देणारे सक्षम वातावरण सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे. यासाठी तिन्ही लिंगांना सक्षम बनवणे आवश्यक आहे, जेणेकरून ते समान पातळीवर स्पर्धा करू शकतील.

३अ.५ कमी मानव विकास निर्देशांकाची कारणे

जातिव्यवस्थेच्या अस्तित्वापासून ते श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील वाढत्या आर्थिक दरीपर्यंतच्या अनेक कारणांमुळे भारतात मानव विकास निर्देशांकाची पातळी कमी झाली आहे. बहुसंख्य लोकसंख्या झोपडपट्ट्यांमध्ये राहते तर काही उंच टॉवरमध्ये राहतात. त्याचप्रमाणे, एका टोकाला आपण उच्चवर्गीयांसाठी उपलब्ध असलेल्या खाजगी रुग्णालयांचा उदय पाहतो, तर दुसऱ्या टोकाला असे लोक आहेत ज्यांना अशा रुग्णालयांमध्ये पाऊल ठेवता येत नाही आणि ते मूलभूत आरोग्य सुविधांपासून वंचित आहेत. वरील परिमाण लक्षात घेऊन, कमी मानवी विकास निर्देशांकासाठी प्रत्येक परिमाणातील काही घटक कसे जबाबदार आहेत यावर चर्चा करूया.

३अ.५.१ आरोग्य

भारतात डॉक्टरांची कमी संख्या ही एक मोठी समस्या आहे. इतर प्रमुख समस्यांमध्ये अस्वच्छता, झोपडपट्ट्यांमध्ये राहणाऱ्या बहुसंख्य लोकांसाठी निकृष्ट सुविधा, ग्रामीण

भागात स्वच्छतागृहांचा अभाव, पिण्याच्या स्वच्छ पाण्याचा अभाव, डेंग्यू, मलेरिया, न्यूमोनिया इत्यादी आजारांमध्ये वाढ. लोकांच्या खाण्याच्या सवयी, वाढत्या खाण्यापिण्याच्या सवयी. लड्डुपणाचे प्रमाण देखील नागरिकांच्या खराब आरोग्यास कारणीभूत ठरले आहे. शिवाय, लोक आरोग्य आणि आरोग्यसेवेच्या महत्वाकडे दुर्लक्ष करतात. तसेच, सरकार आरोग्य सेवेसाठी जास्त संसाधने देखील देत नाही. धोरणे बनवली जातात पण त्याची अंमलबजावणी होत नाही. खालच्या वर्गाला वंचित ठेवून उच्च वर्गाला सेवा देणाऱ्या खाजगी रुग्णालयांना चालना दिली जाते.

३अ.५.२ शिक्षण

मानवी संसाधनाच्या विकासात शिक्षणाची मोठी भूमिका आहे. आज आपण भारतात अनेक खाजगी शाळा, आंतरराष्ट्रीय शाळा पाहतो, परंतु सरकारी शाळांची कमी होत चाललेली संख्या आणि शैक्षणिक सुविधा नसणे किंवा योग्य पायाभूत सुविधांचा अभाव याबद्दल आपण कधी विचार केला आहे का? ग्रामीण भागात शाळा भारताने मुलींच्या शिक्षणाचे सक्षमीकरण केले आहे, परंतु तरीही, बहुसंख्य मुले मूलभूत शिक्षण सुविधांपासून वंचित आहेत. भारताने साक्षरतेचा स्तर सुधारण्यासाठी, शिक्षकांची नोंदणी वाढवण्यासाठी, लोकांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देण्यासाठी शिक्षणावर खर्च करणे आवश्यक आहे. , दूरस्थ शिक्षण सेवांना चालना देणे, ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली सुधारणे इ.

३अ.५.३ राहणीमानाचा दर्जा

भारतातील लोकांच्या राहणीमानात तीव्र तफावत दिसून येते. एका टोकाला आपल्याला उंच हवेली दिसतात, तर दुसऱ्या टोकाला झोपडपट्टी भागात राहणारे लोक आहेत जिथे त्यांना मूलभूत स्वच्छता सुविधांचा अभाव आहे. उत्पादने उपलब्ध आहेत परंतु नागरिक ती खरेदी करू शकत नाहीत. गरिबी, बेरोजगारी आणि अनारोग्यदायी वातावरणामुळे अनेकांना भयंकर परिस्थितीचा सामना करावा लागतो.

मानव विकास निर्देशांक क्रमवारीमध्ये भारताचा क्रमांक खाली येण्याची अनेक कारणे आहेत. निरोगी वातावरण देण्यासाठी आणि शैक्षणिक स्तर तसेच लोकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी सातत्याने उपाययोजना केल्या पाहिजेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. मानव विकास निर्देशांकाचे प्रमुख घटक कोणते आहेत?
२. कमी मानव विकास निर्देशांकामुळे भारतासमोरील आव्हानांचा तुम्ही विचार करू शकता का?
३. एखाद्या राष्ट्राच्या मानव विकास निर्देशांक सुधारण्यासाठी कोणती पावले उचलली जाऊ शकतात?

३अ.६ निष्कर्ष

निष्कर्ष काढण्यासाठी असे म्हणता येईल की एखाद्या राष्ट्राच्या विकासाचे विश्लेषण करण्यासाठी केवळ आर्थिक परिमाणच महत्वाचे नाही तर आरोग्य, शिक्षण, लैंगिक संवेदना, लैंगिक समानता, पर्यावरण संतुलन यासारखे इतर सामाजिक घटक देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. उपलब्ध असलेल्या संधी टिकवून ठेवणे महत्वाचे आहे आणि वंचित

आणि नकारात्मक पैलू नाही. प्रत्येक देशाने देशाच्या संधी आणि उत्पादकता सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत, एक सशक्त मानव संसाधन, उच्च राहणीमानासह, विशिष्ट राष्ट्राचा मानवी विकास निर्देशांक सुधारतो.

३अ.७ सारांश

मानव विकास निर्देशांक (HDI) हे एक सांख्यिकीय साधन आहे ज्याचा उपयोग सामाजिक आणि आर्थिक परिमाण लक्षात घेऊन देशाची एकूण उपलब्धी मोजण्यासाठी केला जातो. हे केवळ आर्थिक परिमाणांना महत्त्व देत नाही परंतु आरोग्य, शिक्षण, राहणीमानाचा दर्जा आणि त्यानुसार क्रमवारीत समाविष्ट करून विशिष्ट देशाच्या विकासा विषयीचे दृश्य सादर करते. त्यांच्या विकासाचे मोजमाप करण्यासाठी ते सामाजिक आणि आर्थिक परिमाणांचा विचार करते. शाश्वतता, उत्पादकता आणि सक्षमीकरण हे मानव विकास निर्देशांक चे प्रमुख घटक आहेत. शाश्वतता म्हणजे सकारात्मक पैलू टिकवून ठेवण्याची क्षमता आणि गरिबी आणि वंचिततेच्या नकारात्मक गोष्टींचा नाही. उत्पादकता वाढत्या गुंतवणुकीचा संदर्भ देते, तर सशक्तीकरण म्हणजे सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून आणि धोरण तयार करताना त्यांचे निर्णय विचारात घेऊन नागरिकांना सक्षम करणे. भारतात मानव विकास निर्देशांक कमी असण्याची कारणे म्हणजे जातिव्यवस्था, श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी, योग्य आरोग्यसेवा आणि शैक्षणिक सुविधांचा अभाव ज्यामुळे राहणीमान खालावते. आपल्या देशाच्या विकासाला चालना देण्यासाठी या आव्हानांवर मात करण्यासाठी उपाययोजना केल्या पाहिजेत.

३अ.८ प्रश्न

१. मानव विकास निर्देशांक स्पष्ट करा. मानव विकास निर्देशांक चे निर्देशक काय आहेत?
२. मानव विकास निर्देशांक स्पष्ट करा आणि त्याची तत्वे स्पष्ट करा.
३. विकासाचे निर्देशक थोडक्यात स्पष्ट करा.
४. मानव विकास निर्देशांक म्हणजे काय? त्याची तत्वे आणि त्याचे प्रमुख घटक विस्तृतपणे स्पष्ट करा
५. मानव विकास निर्देशांक म्हणजे काय? कमी मानव विकास निर्देशांकची कारणे स्पष्ट करा.
- ६ मानव विकास निर्देशांक म्हणजे काय? कमी मानव विकास निर्देशांक क्रमवारीची कारणे सांगा आणि त्यात सुधारणा करण्यासाठी जे उपाय केले जाऊ शकतात ते सुचवा.

३अ.९ संदर्भ

1. <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Human_Development_Index

पर्यावरण आणि विकास

प्रकरण रचना

- ३ब.० उद्दिष्टे
- ३ब.१ प्रस्तावना
- ३ब.२ भारतीय परिस्थिती
- ३ब.३ भांडवलशाही: पर्यावरणीय संकटाचे कारण
- ३ब.४ भारतीय पर्यावरणीय चळवळी
- ३ब.५ आपला नैसर्गिक वारसा धोक्यात
- ३ब.६ आपण काय करू शकतो?
- ३ब.७ सारांश
- ३ब.८ प्रश्न
- ३ब.९ संदर्भ

३ब.० उद्दिष्टे

- पर्यावरण आणि विकास यांच्यातील संबंध आणि अशा संबंधाच्या प्रभावाविषयी अधिक चांगले आकलन करून घेणे.
- पर्यावरण आणि विकास वेगळे नाहीत या वस्तुस्थितीवर लक्ष केंद्रित करणे. (ते राजकीय आणि आर्थिक शक्ती संरचनेच्या स्थानिक, प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय परस्परावलंबनांच्या व्यापक व्यवस्थेचा भाग आहेत.)
- जगातील अधिक जबाबदार आणि सुशिक्षित, नागरिक बनण्यासाठी जाणीवजागृत आणि आशादायी बनणे.

३ब.१ प्रस्तावना

ऐतिहासिकदृष्ट्या, पर्यावरण हा शब्द घोंगावणारा शब्द आहे आणि सामाजिक वास्तविकतेच्या विविध क्षेत्रांना उत्साहीत करतो. आपण सामाजिक, वैयक्तिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि अर्थातच, जैविक आणि भौतिक पर्यावरणाबद्दल बोलतो. पर्यावरणाने, काही प्रमाणात, निसर्ग, समाज आणि समुदाय या शब्दांची जागा घेतली आहे. परिस्थितिकीची जागा विचारसरणी-सत्यतेने घेतली आहे.

एक राजकीय संकल्पना म्हणून पर्यावरणाचा विकासाच्या संकल्पनेशी जवळचा संबंध आहे. सर्व प्रकारची आर्थिक वाढ आणि तांत्रिक प्रगती ही औद्योगिकीकृत समाजांची मूलभूत सोय आहे. असे मानले जाते की समाजाचा विकास सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यावर

अवलंबून असतो. उदा आर्थिक वाढ आणि विद्यमान सुधारणा, आणि नवीन, तंत्रज्ञानाचा शोध लावणे, उत्पादन प्रक्रिया आणि सेवा होय. संशोधन आणि विकास ही औद्योगिक समाजांची प्रमुख आर्थिक क्षेत्रे आहेत. ज्ञानाचे उत्पादन आणि कौशल्ये विकसित करणे, अंमलबजावणी करणे आणि नियंत्रण तंत्रज्ञान या समाजांच्या केंद्रस्थानी आहे. पारंपारिक समाज शेतीवर आधारित असताना, उत्तर-पारंपारिक समाज तंत्रज्ञानावर आणि परंपरागत समाजांवर आधारित आहेत जे त्यांना अन्न, कच्चा माल आणि स्वस्त श्रम प्रदान करतात.

विकासाचा संदर्भ दोन वेगवेगळ्या प्रक्रियांशी आहे ज्या एकाच वेळी घडतात: औद्योगिक देशांमधील सामाजिक-आर्थिक राहणीमानात सुधारणा आणि पारंपारिक समाजांमध्ये राजकीय, आर्थिक, तंत्रज्ञान आणि लष्करी नियंत्रण विकास होय. औद्योगिक देशांचा विकास जगाच्या इतर भागांतील विकासाच्या खालच्या स्तरावर आधारित आहे अभिजात अर्थशास्त्रानुसार, विकास नेहमीच आर्थिक वाढीशी जोडला गेला आहे आणि नंतर तो सहकार्याऐवजी स्पर्धेशी जोडला गेला आहे.

प्रथम, मुख्य प्रवाहातील अर्थव्यवस्थेने तिसऱ्या जगासाठी आर्थिक विकासाचे सदोष सिद्धांत तयार केले आहेत.

दुसरे म्हणजे, पाश्चिमात्य देशांतून आयात केलेले हे सदोष सिद्धान्त योग्य नाहीत, परिणामी तिसऱ्या जगाचा विकास अपूर्ण आणि पक्षपाती झाला आहे.

तिसरे म्हणजे, पाश्चात्य सिद्धांतकारांनी त्यांच्या सिद्धांतांमधील मूलभूत त्रुटींकडे हट्टीपणाने दुर्लक्ष केले आहे, ते परिपूर्ण स्पर्धा किंवा तर्कसंगत (म्हणजे पाश्चात्य) वर्तनाच्या आदर्श रचनामागे लपवून ठेवले आहेत.

एकंदरीत, मुख्य प्रवाहातील अर्थशास्त्रज्ञ हे लक्षात घेण्यात अयशस्वी ठरले आहेत की विकासाधीन घटक याच्याशी (पुढील बाबींशी) संबंधित असू शकतात:

- i) मत्केदारी नफा, बाह्यता, व्यवहार खर्च आणि इतर बाजारपेठेतील अपयश.
- ii) लपलेली व्यक्तिनिष्ठ मूल्ये या सिद्धांतांमध्येच अंतर्भूत आहेत.

ही स्थिती आता अधिक महत्वाची बनली आहे कारण प्रदूषण, अत्याधिक लोकसंख्या आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर यामुळे औद्योगिक देशांमधील पर्यावरणाचा न्हास यामुळे पर्यावरण संरक्षणाची कल्पना पुढे आली आहे.

1960 आणि 1970 च्या दशकात, पर्यावरण संरक्षण औद्योगिक देशांच्या भौतिक आणि जैविक परिस्थितीचा संदर्भ देते. उत्तर-पारंपारिक समाज आणि राष्ट्र राज्यांचे पर्यावरण धोक्यात आले आणि त्यांची भौगोलिक जागा आणि पर्यावरणाची गुणवत्ता जपण्यासाठी कारवाई करावी लागली. पर्यावरणीय धोरणे लागू करावी लागली कारण चांगले पर्यावरणीय गुण असलेले नवीन प्रदेश मिळवणे अशक्य होते. शीतयुद्धाच्या कालखंडाने जागतिक राजकीय व्यवस्था स्थिर ठेवण्यास मदत केली जोपर्यंत पारंपारिक समाजाचा संबंध आहे आणि त्या समाजांना त्यांच्या संबंधित प्रदेशांमध्ये पर्यावरणविषयक धोरणे लागू करण्यास भाग पाडले,

शीतयुद्धानंतर, परिस्थिती नाट्यमयरीत्या बदलली आहे. पर्यावणीय घातक उत्पादन रेषा, विषारी कचऱ्याची निर्यात आणि भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा जगभर विस्तार यामुळे पारंपारिकोत्तर समाजांसाठी प्रचंड क्षमता खुली झाली आहे किंवा पर्यावरण संरक्षणाचा खर्च विकसनशील देशांमध्ये हस्तांतरित करून त्यांच्या जगण्याची संधी सुधारली आहे. या देशांतील सामाजिक-आर्थिक विकास सुधारेल अशी बतावणी करणे. 1992 च्या रिओ अर्थ समिटने पर्यावरण आणि विकासाचा ताळमेळ साधण्याचा प्रयत्न केला, तर वुल्फगॅंग सॅक्सने त्याच्या परिणामाचे मूल्यांकन त्याऐवजी संशयास्पदपणे केले जेथे ते म्हणतात की -

रिओचे परिणाम थोडक्यात सांगायचे तर : रिओ येथील सरकारे पर्यावरणाची ढासळणारी स्थिती ओळखून पुढे आली, परंतु विकास पुन्हा सुरू करण्याचा आग्रह धरला. विकासाच्या भोवती रेन डान्स केंटने परस्परविरोधी पक्षांना एकत्र आणले आणि एक सामान्य विधी सादर केला ज्याने पर्यावरणाच्या बाजूने केलेल्या एखाद्या किंवा इतर त्यागासाठी त्यांना दिलासा दिला असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही. शेवटी, रिओ घोषणेने समारंभपूर्वक विकासाच्या पावित्र्यावर भर दिला आणि शक्य असेल तेथे संपूर्ण दस्तऐवजात त्याचे महत्त्व सांगितले. विकासाचा अधिकार' निश्चित केल्यावरच, दस्तऐवज वर्तमान आणि भावी पिढ्यांच्या विकासात्मक आणि पर्यावरणीय गरजा विचारात घेतो.' (सॅक्स १९९३, ३)

रिओ येथे विकसनशील देश होते ज्यांनी विकसित देशांप्रमाणेच सामाजिक-आर्थिक विकास पद्धती स्थापित करण्याच्या त्यांच्या अधिकारावर जोर दिला. विकसित देशांच्या गरजेनुसार त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासावर नियंत्रण ठेवण्यास ते तयार नाहीत, असे त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले. विकसित देशांच्या बाबतीत जसा विकासाचा मूळ आर्थिक पॅटर्न भांडवलशाही आहे, तसाच पर्यावरणाचाही विचार करता येईल. विकसनशील देशांमध्ये पर्यावरणीय अवनती पूर्वीपेक्षा अधिक वेगाने होईल आणि त्यानुसार जागतिक पर्यावरणीय स्थिती बिघडेल.

या प्रकारच्या विकासाचे परिणाम होते - आणि ते बहुतांश भाग टॉप-डाउन, वांशिकेंद्रित आणि तंत्रशास्त्रीय दृष्टीकोनासाठी होते, ज्याने लोक आणि संस्कृतींना अमूर्त संकल्पना, प्रगतीच्या आलेखामधील सांख्यिकीय आकडे वर आणि खाली हलवले जातील असे मानले जाते. विकासाची कल्पना सांस्कृतिक प्रक्रिया म्हणून नव्हती (आधुनिकीकरणाच्या प्रगतीसह नाहीशी होण्यासाठी संस्कृती ही एक अवशिष्ट चल होती,) परंतु त्याऐवजी काही "खराब आवश्यक" वस्तू "लक्ष्य" पर्यंत पोहोचवण्याच्या उद्देशाने कमी-अधिक सार्वत्रिकपणे लागू होणाऱ्या तांत्रिक हस्तक्षेपांची एक व्यवस्था म्हणून " लोकसंख्या. लोकांच्या हिताच्या नावाखाली विकास हा तिसऱ्या जगातील देशांसाठी इतका विनाशकारी ठरला यात आश्चर्य वाटण्यासारखे नाही.

हे विकसित किंवा उत्तर-पारंपारिक समाजांना देखील लागू होते. पूर्ण विकसित औद्योगिक समाजांच्या मनोसामाजिक आणि पर्यावरणीय खर्चाची गणना करणे कठीण आहे.

विकास, पर्यावरण आणि आरोग्य: एक संक्षिप्त मागोवा

पारंपारिकोत्तर समाजांमध्ये पर्यावरण आणि आरोग्य या जवळजवळ बदलण्यायोग्य संकल्पना बनल्या आहेत. आम्ही त्यांच्याबद्दल जवळजवळ एक वेड पाहण्यास सक्षम आहोत, जणू काही जीवनाच्या पद्धतींमध्ये वैयक्तिक बदल - व्यक्तीसाठी महत्त्वपूर्ण आणि संस्कृतीसाठी महत्त्वपूर्ण, जरी त्यांच्याकडे संख्यात्मक वाढ करण्याच्या उद्देशाने आर्थिक संबंधांची व्यवस्था मोडून काढण्याची शक्ती असू शकते. विकासाच्या ऐवजी अटी, समाजाला त्याच्या खाजगी आणि सार्वजनिक परस्परसंवादाच्या विशिष्ट पद्धती टिकवून ठेवण्यास सक्षम करणे.

मानवी जीवन आता मोठ्या प्रमाणात मनुष्याने त्याच्या बाह्य वातावरणात आणलेल्या बदलांमुळे आणि शरीर आणि आत्मा यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्याच्या त्याच्या प्रयत्नांमुळे बनलेले आहे.

आरोग्याचा संदर्भ घेतल्याशिवाय पर्यावरणाबद्दल बोलणे आता शक्य नाही. पर्यावरण हे कल्याणाचे रूपक बनले आहे - किमान औद्योगिक देशांमध्ये "नैसर्गिक" पर्यावरणाचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होत आहे. दाट लोकवस्ती असलेले हे देश आणि त्यांचे लोक पर्यावरणाप्रती त्यांच्या दुःखाची कारणे मांडतात. आम्ही झाडे गमावतो, आम्ही त्यांच्यापैकी प्रत्येकासाठी लढतो, आम्हाला कुरणातील गायी आणि आमच्या घराभोवती कोंबडीची निवड हवी असते. जंगलांनी, विशेषतः पावसाच्या जंगलांनी, मनोवैज्ञानिक क्षमतेच्या मर्यादेकडे आमचे लक्ष वेधून घेतले आहे की जंगले आधीच इतक्या मोठ्या प्रमाणावर नष्ट झाल्यानंतर मानवी दयाळूपणाचा शेवटचा बळी बनण्याचा धोका आहे.

वैयक्तिक आणि सामूहिक रोगग्रस्तता आणि मृत्युदराच्या संदर्भात, आपल्याला पारंपारिक समाजांना फारसे ज्ञात नसलेल्या रोगांचा आणि त्रासाचा सामना करावा लागतो. ते बहुतांशी संसर्गजन्य रोगांनी ग्रसलेले असताना, उत्तर-पारंपारिक समाजांनी असंसर्गजन्य रोग जसे की कर्करोग, हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी रोग, ऍलर्जी इत्यादींचा एक नवीन नवीन देखावा विकसित केला आहे. सर्व मिळून, जागतिक आरोग्य स्थिती भयानक असल्याचे दिसते, कारण जागतिक आरोग्य संस्था (1992) म्हणते:

गंभीर पर्यावरणीय आरोग्य समस्या विकसित आणि विकसनशील दोन्ही देशांद्वारे सामायिक केल्या जातात, ज्यामुळे प्रभावित होतात: लाखो लोक ज्यांना श्वासोच्छ्वास आणि इतर रोगांमुळे त्रास होतो किंवा तंबाखूच्या धुरासह, जैव आणि रासायनिक घटकांमुळे किंवा वाढतात, हवेत, घरामध्ये आणि बाहेर दोन्ही; लाखो लोक ज्यांना त्यांच्या घरात, कामाच्या ठिकाणी किंवा विस्तीर्ण वातावरणात अनावश्यक, रासायनिक आणि भौतिक धोक्यांचा सामना करावा लागतो (दरवर्षी रस्ते अपघातात जखमी झालेल्या लाखो लोकांसह 500,000 मृत्यू होतात).

लोकांना अन्न, पाणी आणि निवारा मिळेल की नाही यावरही आरोग्य अवलंबून असते. 100 दशलक्षाहून अधिक लोकांकडे अशा मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी उत्पन्न किंवा जमीन नाही. कोट्यवधी लोक कुपोषित आहेत.

आर्थिक वाढ आणि तांत्रिक तर्कशुद्धीकरणामुळे विकासाच्या परिणामांमुळे प्रभावित होणाऱ्या लोकांची संख्या, आपण ज्या जीवनपद्धतीचे नेतृत्व करत आहोत त्या परिणामांबद्दल आपल्याला असहाय्य वाटू शकते.

1996 च्या जागतिक आरोग्य अहवालात, WHO (1996) ने जागतिक आरोग्य स्थितीचे बिघडत चाललेले चित्र सादर केले आहे, विशेषतः क्षयरोग आणि कॉलरा सारख्या संसर्गजन्य रोगांच्या पुनरावृत्तीवर भर दिला आहे जे विकसित आणि विकसनशील देशांना सारखेच प्रभावित करणारे जगभर पसरलेले दिसते. असे दिसते की मुंग्यावरील सूक्ष्मजंतू औषधे आणि इतर एजंट्सना रोग निर्माण करणाऱ्या जीवांचा प्रतिकार ही जगभरातील सार्वजनिक आरोग्याची मोठी समस्या बनली असताना परिस्थिती नियंत्रणाबाहेर जात आहे. प्रसाराला कोणतेही नैसर्गिक अडथळे नसतात; अतिदुर्गम ठिकाणी त्याचा विकास झपाट्याने जगभरात परिणाम घडवून आणू शकतो, आंतरराष्ट्रीय हवाई प्रवासद्वारे रोग संक्रमणाला मदत केली जाते.

या आरोग्य समस्यांव्यतिरिक्त, विकसनशील देशांना अनेक सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय अडचणींचा सामना करावा लागतो. यापैकी बहुतेकांना अल्पमुदतीच्या विकास कार्यक्रमांमध्ये हाताळले जाऊ शकत नाही. इतरांमध्ये, ते समाविष्ट आहेत:

- आरोग्य सेवा व्यवस्था, शैक्षणिक व्यवस्था, बेरोजगारी आणि अल्प-रोजगार आंतर-देशीय आणि देशातर्गत स्थलांतर,
- जलद शहरीकरण
- सार्वजनिक आणि खाजगी वाहतूक
- पुरेस निवारा
- पाणी आणि स्वच्छता सुविधा
- घनकचरा विल्हेवाट
- ऊर्जा पुरवठा
- अन्न पुरवठा
- लोकसंख्येची वाढ
- पर्यावरणीय प्रदूषण.

बहुतेक विकसनशील देशांची आर्थिक परिस्थिती असमतोल आहे; राष्ट्रीय अर्थसंकल्प कमी आहे, अनेकदा कर गोळा करण्यात अडचणी, सरकारी महसूलाचा अभाव आणि वाढती विदेशी कर्ज परतफेड यांमुळे; या देशांद्वारे स्वीकार केलेल्या जवळजवळ सर्व कच्च्या मालाच्या किमतीत घसरण; आणि दरडोई कमी सरासरी उत्पन्न. दुसरीकडे, गेल्या दशकांमध्ये ऊर्जेची किंमत वाढली आहे ज्यामुळे अनेक देशांमध्ये औद्योगिकीकरण हळूहळू सुधारत आहे.

अनेक लोकांमध्ये व्यावसायिक प्रशिक्षणाच्या अभावामुळे ही परिस्थिती वाढली आहे. आर्थिक वाढ सुधारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधांचा अभाव परदेशी गुंतवणूकदारांना देशात येण्यास प्रतिबंध करतो. शेवटी, अनेक देशांना अस्थिर राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितीचा सामना करावा लागतो.

जोखमीचे समाजशास्त्र आपल्याला सांगते, कदाचित नकळतपणे, आपल्या सर्व वैज्ञानिक संकल्पना आणि पद्धती आपण राहत असलेल्या पर्यावरणीय व्यवस्था आणि त्यांच्यावरील आपल्या तंत्रज्ञानात्मक व्यवस्थांचा प्रभाव समजून घेण्यासाठी खूप सोप्या आहेत. जोखीम ही एक अमूर्त श्रेणी आहे. वास्तविक जीवनात, आपण धमक्या आणि धोक्यांबद्दल बोलतो, परंतु जेव्हा आपण तांत्रिक प्रगतीचा विचार करतो तेव्हा ही भाषा अयोग्य वाटते. तथापि, विकसित समाज खरोखरच धोकादायक बनले आहेत. ते जागतिक इको-सिस्टमला धोका देतात आणि त्यानंतर, ते मानवी जीवनासाठी एक महत्त्वपूर्ण धोका आहेत.

३.२ भारतीय परिस्थिती

समकालीन पर्यावरणीय संकटाचे मूल्यमापन हे जितके राजकीय रचित आहेत तितकेच ते निसर्गाच्या अस्तित्वाच्या स्थिती - "मानवतेसाठी "अन्यता" वरील घोषणा आहेत. कदाचित, या क्षणी, भारतातील राष्ट्रीय आणि जागतिक स्तरावर, पर्यावरणीय न्हासाचा दर आणि दिशा निश्चितपणे आणि मूलभूतपणे प्रभावित करणाऱ्या राजकारण आणि हितसंबंधांपासून निर्दोष राहणे, चुकीचे नसले तरी ते अपुरे ठरेल. विशेषतः अलिकडच्या वर्षात, पर्यावरणविषयक चिंता राजकीय वादविवाद आणि कृतीच्या मुख्य प्रवाहाचा अविभाज्य भाग बनल्या आहेत. परिणामी, भारताच्या वैविध्यपूर्ण सामाजिक आणि राजकीय अवकाशातील भिन्न पर्यावरणीय कार्यक्रमांमध्ये फरक करण्याच्या तुलनेने अधिक अत्याधुनिक कार्यासाठी अपरिपक्व समस्या-धोरण चौकटीच्या (योग्य तंत्रज्ञानावर चर्चा करणे इ.) पुढे जाणे अत्यावश्यक आहे.

भारतातील उजव्या पंथीय पर्यावरणवादाने, धोरण आणि कृतीच्या क्षेत्रात आधीच लक्षणीय आकर्षण आणि फायदा मिळवला आहे. त्याची सर्वात प्रभावी रूपे निओ-माल्थुसियन स्ट्रेन आहेत जी सध्या लोकप्रिय माध्यमांना स्मार्ट साउंड बाइट्सच्या पॉप विश्लेषणाच्या रूपात संतृप्त करते. निओ-माल्थुसियन योजनेमध्ये, पर्यावरणाचा न्हास हा लोकसंख्येच्या वाढीचा निव्वळ परिणाम आहे, म्हणजे, विविध मार्गांनी असा तर्क केला जातो की, मानवी संख्येतील निव्वळ अतिरेक हा दुर्मिळ संसाधनांवर प्राथमिक आणि एकमेव भार आहे.

हे युक्तीवाद, जे पर्यावरणीय पदचिन्हाच्या गुणवत्तेऐवजी प्रभावाच्या प्रमाणास विशेषाधिकार देते, जरी त्याच्या युक्तीवादात खोलवर दोष असले तरी, अनेक प्रतिगामी सामाजिक आणि राजकीय अजेंड्यांना वैधता प्रदान करते. उदाहरणार्थ, 1975-77 मध्ये आणीबाणीच्या काळात संजय गांधीचा नसबंदी कार्यक्रम, मध्यमवर्गीय निओ-माल्थुसियन प्रेरित पॅरानोईयाचा प्रारंभिक भाग होता जो शहरी गरीबांवर हिंसकपणे पसरला होता. नव-माल्थुसियनवादाबद्दलचे मोठे खोटे म्हणजे ते जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करते आणि संरचनात्मक

असमानतेच्या पैलूशी संलग्न होण्याचे टाळते आणि पर्यावरणीय पातळीच्या राजकीय उत्पत्तीला अस्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करते.

पर्यावरण आणि विकास

जेव्हा लोकसंख्येच्या वाढीची आकडेवारी उपभोगाच्या नमुन्यांद्वारे सावलीत असते, एक पूर्णपणे भिन्न चित्र उदयास येते. उदाहरणार्थ मानव विकास अहवाल 1998 मधील उपभोग पद्धतीबाबत असे नमूद केले आहे की जगातील 20% लोक सर्वाधिक उत्पन्न असलेल्या देशांतील 45% मांस आणि मासे यांचा उपभोग घेतात (त्यावेळी तर सर्वात गरीब 20% फक्त 5% उपभोग घेतात), एकूण उर्जेच्या 58% (सर्वात गरीब 4%) पेक्षा कमी प्रमाणात ऊर्जा उपभोग घेतात, सर्व कागदाच्या 84% पैकी (सर्वात गरीब 1.1% उपभोग घेतात), आणि स्वतः मालकीच्या 87% वाहनांपैकी (सर्वात गरीब 1% पेक्षा कमी वाहने आहेत).

जरी उच्च श्रेणीतील प्रमुख देशांमधील बरेच गरीब देखील तुलनेने गंभीर निराधार स्थितीत राहतात, मानव विकास अहवाल (1998) असे दर्शवितो की विकसनशील देशांमध्ये जन्मलेल्या 30-50 मुलांपेक्षा औद्योगिक जगात जन्मलेले मूल उपभोग आणि प्रदूषणात अधिक भर घालते. स्पष्टपणे, ही संख्यांच्या आकारमानापेक्षा पर्यावरणावरील परिणामाची गुणवत्ता आहे, हा दावा अधिक स्पष्ट आहे की वेकेनेजेल आणि रीसचे 'पर्यावरणशास्त्रीय पाऊलखुणा' लेखांकन स्वीकारले जाते. **इकोलॉजिकल फूटप्रिंट** हे मूलतः एक लेखांकन साधन आहे ज्याची गणना 'कोणत्याही परिभाषित अर्थव्यवस्थेतील ऊर्जा आणि पदार्थांचे प्रवाह आणि या प्रवाहांना समर्थन देण्यासाठी निसर्गाकडून आवश्यक असलेल्या संबंधित जमीन/पाणी क्षेत्रात रूपांतरित करते.' रीस आणि वॅकरनागेल यांच्या अभ्यासातून गरीब (अनेकांच्या) उपभोगाच्या तुलनेत श्रीमंत (काही) लोकांच्या उपभोगात किती अंतर आहे हे सूचित होते.

Rees आणि Wackernagel गणना करतात की, सरासरी, सध्याच्या वापराच्या दरानुसार, कॅनडा आणि यूएसमध्ये ज्या व्यक्तीला त्याच्या/तिच्या जीवनशैलीस सहाय्य करण्यासाठी अंदाजे 4.3 आणि 5.1 हेक्टर जमीन आवश्यक असेल, तर त्यावेळी संबंधित आकडे 0.4 भारतासाठी आणि 1.8 जगासाठी असतील. वेगवेगळ्या देशांमधील उपभोगाच्या नमुन्यांमधील ही असमानता, तथापि, राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या राजकीय सीमांमध्ये देखील सर्वात तीव्रपणे पुनरुत्पादित केली जाते. परिणामी, भारतीय उच्चभू लोक तथाकथित प्रथम किंवा विकसित जगातील त्यांच्या समकक्षांइतकेच उपभोक्ते आणि प्रदूषक आहेत. किंबहुना, भारतात लाखो लोकांच्या हताश दारिद्र्यांमध्ये श्रीमंत आणि मध्यमवर्गीयांची अनावश्यक फालतू जीवनशैली आणि उपभोगाच्या प्रचंड सवयी पाहून उद्दीग्न व्हायला होते.

दुसरीकडे, केवळ असा निष्कर्ष काढणे फसवेपणाचे ठरेल की अपव्यय उपभोगाचे स्वरूप आणि जीवनशैलीची प्राधान्ये ही पर्यावरणाच्या न्हासाची प्राथमिक कारणे आहेत. ते खरेतर रोगापेक्षा जास्त लक्षणे आहेत. त्याऐवजी, प्रदूषण आणि पर्यावरणीय विघटनाचे सध्याचे दर जगातील सर्वात प्रबळ सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्थेच्या वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्यातून उद्भवतात उदा. भांडवलशाही

३.३ भांडवलशाही: पर्यावरणीय संकटाचे कारण

तथापि, वरील निरीक्षणातील ठळकपणा, भांडवलशाही पर्यावरणाचा नाश करते असे ठासून सांगण्यामध्ये नाही, कारण पूर्व युरोप आणि चीनमधील समाजवादी प्रयोग (किंवा समाजवादाचे प्रयत्न) यासारख्या इतर सामाजिक प्रकारांनी देखील त्यांच्या पर्यावरणाचा न्हास केला होता, परंतु अधिक लक्षणीय म्हणजे नैसर्गिक जगावरील भांडवलशाहीचे वेगळेपण तपासणे, म्हणजे निसर्गावर भांडवलशाहीचा विशिष्ट आणि ठळक प्रभाव ओळखून आणि रेखाटूनच, वेडेपणातील पद्धत, म्हणून बोलणे, उघड करणे आणि त्याची गती आणि दिशा समकालीन पर्यावरणीय संकटाचा मागोवा घ्या आणि समजून घ्या.

प्रत्यक्षात, भांडवलशाहीचा विनियोग आणि अतिरिक्त मूल्याच्या उत्पादनाद्वारे होणारा स्व-विस्तार हा एकाच वेळी निसर्गातील पदार्थ आणि त्याच्या विविध प्रक्रियांमध्ये मूल्य संबंधांमध्ये अंतर्भूत करण्याचा प्रयत्न आहे, ज्यामध्ये विनिमय मूल्य वापरतात. म्हणजेच, निसर्गाची जटिलता आणि त्याचे असंख्य आंतरसंबंध तोडले जातात, विरघळले जातात आणि नंतर भांडवली वस्तू किंवा भांडवलाच्या एकाकांचा साठा म्हणून पुनर्स्थित केले जातात किंवा मानले जातात.

अलीकडील अनेक अभ्यासांनी, खरं तर, भांडवलशाही संचयाच्या अपरिहार्य चक्रांसह लयीत कूच करण्यासाठी तंत्रज्ञानाद्वारे निसर्गाची घटना कशी पुनर्रचना आणि संकुचित केली जात आहे याचे वर्णन केले आहे.

एक युक्तिवाद सांगतो की उदाहरणार्थ, बायोटेक्नॉलॉजी, संकरीकरणाच्या विज्ञानाद्वारे वनस्पतींच्या प्रजननामध्ये भांडवल ज्या पद्धतीने प्रवेश करते आणि धान्य आणि उत्पादनाचे साधन म्हणून बियाण्यांचे पूर्वीचे ऐक्य प्रभावीपणे तोडते त्या पद्धतीचे तपशीलवार नकाशा तयार करते. संपूर्ण जैवतंत्रज्ञान क्रांती, सर्व संभाव्य धोकादायक परिणामांसह, मूलतः बीजोत्पादनातील भांडवलाच्या प्रतिमेचे प्रक्षेपण आहे, असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही.

उदाहरणार्थ टर्मिनेटर बिया, जनुकावरील भांडवलदार स्वाक्षरीचे उत्कृष्ट उदाहरण आहेत. येथे, प्राथमिक उत्पादकाला बियाण्यावरील मालकी आणि नियंत्रणापासून दूर केले जाते, जे आता व्याज, नफा आणि शेवटी संचयन अनिवार्य कायद्याद्वारे नियंत्रित केलेले इनपुट आहे. त्याचप्रमाणे, संपूर्ण कार्बन-व्यापार शासन काही मेगा. औद्योगिक जगतातील कॉर्पोरेशन सध्या हवामान बदलावर उपाय म्हणून लेखन करत आहेत, बाजाराची अत्यावश्यक असली तरी संपूर्ण वातावरणाचे नियमन करण्याच्या तत्त्वावर आधारित आहे. त्यांचे हेतू अंदाजे ग्रहाच्या वातावरणाला शेअर्समध्ये विभाजित करण्याच्या इच्छेमध्ये अनुवादित करतात जे नंतर बाजारपेठेद्वारे व्यापार केले जाऊ शकतात आणि त्याद्वारे अक्षरशः आकाश स्वतःच बनवता येतात.

भांडवलशाही, तथापि, अनन्य मालमत्तेच्या Et प्रकारांवर मॅपिंग करून निसर्गाची निर्मिती किंवा पुनर्निर्मिती करण्याच्या प्रक्रियेत आणि त्याचे क्रयवस्तू म्हणून नियमन करण्याचा

प्रयत्न करत असताना, विविध अंशांचे विघटन घडवून आणते - अखंडता किंवा पर्यावरणीय प्रक्रियांमध्ये विसंगती आणि व्यत्यय. उदाहरणार्थ, प्रवाही व्यवस्थेचे जैविक आणि रासायनिक समतोल, त्याच्या जटिल आणि विविध आंतरसंबंधामध्ये, धरणांच्या मालिकेद्वारे डिस्कनेक्ट केले जाऊ शकते. त्याच्या पूर्वीच्या अभिसरण शासनाच्या अखंडतेच्या विरुद्ध, ही धरणे आता कृत्रिमरित्या नदीच्या प्रवाहात फेरफार करून सधन शेतीसाठी सिंचन आणि शहरी वापरासाठी जलविद्युतच्या गरजा भागवतात, ज्यामुळे जलचर, ओल्या जमिनी आणि तसेच बहुतेक वेळा पारंपारिक मच्छीमार उपजीविकेचे नुकसान होते.

दुसरे उदाहरण म्हणजे ज्या पद्धतीने, 'वैज्ञानिक वनीकरण' च्या अंतर्गत, भारतातील मोठ्या संख्येने जंगले लाकूड काढण्यासाठी परस्परसंबंधित पर्यावरणीय कोनाड्यांचे मोजेक बनून एकल-कृषीमध्ये बदलले गेले. परिणामी, या जंगलांमध्ये केवळ प्रजाती विविधता गंभीरपणे कमी झाली नाही तर पारंपारिक समुदाय प्रवेश पूर्णपणे बंद झाला किंवा गंभीरपणे कमी झाला.

परिणामतः, पर्यावरणीय प्रक्रियांचे एकत्रीकरण आणि भांडवलाद्वारे पर्यावरणीय पार्श्वभूमीची पुनर्रचना केल्याने केवळ नैसर्गिक जगावरच विपरीत परिणाम झाला नाही तर एक बंदिस्त प्रकार म्हणून देखील चालवला गेला ज्याने असंख्य प्रकारचे परंपरागत हक्क आणि स्थानिक समुदायांच्या संपादन प्रमाण संपवले. , म्हणजे, संसाधनांच्या वापराचे पारंपारिक नमुने. तथापि, याचा अर्थ असा नाही की विघटन हे केवळ भांडवलशाहीचे वैशिष्ट्य आहे. त्याऐवजी, एक आवश्यक सावधगिरी म्हणून, हे अधोरेखित करणे आवश्यक आहे की भिन्न सामाजिक रूपे त्यांच्या पर्यावरणीय संदर्भामध्ये भिन्न दर आणि विघटन करण्याची तीव्रता सहन करतात. असे असले तरी, भांडवलशाहीसाठी वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्ट म्हणजे जागतिक स्तरावर आणि विघटनाची अभूतपूर्व तीव्रता जी प्रदूषणामुळे आणि उच्च दरांच्या उत्खननामुळे निर्माण झाली. खरं तर, सध्याच्या भांडवलाच्या युगात नैसर्गिक जगाच्या गुणात्मक परिवर्तनाची व्याप्ती पाहता, पूर्वी ज्ञात आणि अनुभवल्याप्रमाणे निसर्ग संपला आहे आणि त्याऐवजी नवीन वास्तवात रूपांतरित झाला आहे, असे मानणे कदाचित अतिशयोक्तीपूर्ण प्रतिक्रिया ठरणार नाही.

भांडवलशाहीने, त्याच्या प्रभावाचे वैशिष्ट्य लक्षात घेता, स्वतःचे विलक्षण पर्यावरणीय संकट निर्माण केले आहे ही आश्चर्याची गोष्ट नाही. एक संकट ज्याला 'दुसरा विरोधाभास' म्हणून संबोधले गेले आहे, ज्याद्वारे भांडवल स्वतःची सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिस्थिती बिघडवते आणि थकवते आणि अशा प्रकारे नफा आणि संचयासाठी आधार पुनरुत्पादित करण्याची क्षमता धोक्यात आणते. दुसऱ्या शब्दांत, आम्ल पाऊस, हवामानातील बदल, अति-मासेमारी, वन्यजीवांचा नाश, जंगलतोड, आण्विक कचरा तयार करणे, आणि याप्रमाणे, केवळ मानवतेसाठी एक सामान्य धोका म्हणून ओळखले जात नाही तर मूलतः आणि मूलभूतपणे भांडवलशाही पुनरुत्पादनसाठी एक संकट म्हणून ओळखले जाते..

परिणामतः, संकटग्रस्त भांडवल एका खऱ्या 'निसर्गाच्या बंडखोरी' विरुद्ध टक्कर देते, ज्याला अनेक नवीन सामाजिक चळवळींमध्ये अभिव्यक्ती मिळते जी जंगलतोड, प्रदूषण, खाणकाम, आरोग्य आणि लिंग यांसारख्या पर्यावरणीय न्हासाच्या थीमवर एकत्रित होते. या

चळवळी स्वतःला 'सामाजिक अडथळे' म्हणून सादर करतात जे भांडवलाच्या निसर्गाच्या बेलगाम शोषणाचा सामना करतात.

भारतीय पर्यावरणवादाचे सर्वात चांगले विश्लेषण केले जाऊ शकते, हे मुख्यतः त्याच्या लोकसंख्येवर लादलेल्या भांडवलशाहीच्या मरणासन्न आणि अति-शोषणात्मक आवृत्तीला प्रतिसाद म्हणून चालविले जाते.

३.४ भारतीय पर्यावरणीय चळवळी

गेल्या अनेक दशकांमध्ये पर्यावरणीय चळवळींमध्ये आभासी स्फोट किंवा पर्यावरणीय सारसूत्र लोकप्रिय गतीशीलता, खरं तर, राजकीय परिदृश्यावर अत्यंत दृश्यमान झाले आहे. तुलनेने प्रमुखांमध्ये कदाचित यासारख्या संघर्षाचा समावेश असेल;

- (अ) चिपको - हिमालयातील आव्हानात्मक जंगलतोड
- (b) नर्मदा बचाव आंदोलन, टिहरी आणि कोएल करो - मोठ्या धरणांविरुद्ध प्रतिकार;
- (c) चिलिका बचाओ आंदोलन - टाटा कॉर्पोरेशनच्या कोळंबी शेतीच्या विरोधात; नॅशनल फिशवर्कर्स फेडरेशन - यांत्रिकी मासेमारीच्या प्रवेशाविरुद्ध संघर्ष, इत्यादी.

तथापि, याशिवाय, **रिम्तू कोठारी** या राजकीय कार्यकर्त्या आणि अभ्यासकांनी 'दशलक्ष विद्रोह' म्हणून कमी दृश्यमानतेचे परंतु औद्योगिक प्रदूषण (बिछरी, राजस्थान), खाणकाम यांसारख्या मुद्द्यांवर संघर्षाचा समावेश असलेल्या लक्षणीय तीव्रतेचा उल्लेख केला आहे. ग्रामीण आणि वन आधारित उपजीविकेला धोका (ग्रॅंडमर्दन, ओरिसा; रायगडा, बिहार); सामान्य जमिनीचे संरक्षण (कर्नाटक), इतरांसह. या चळवळी, प्रमुख आणि तुलनेने कमी दिसणाऱ्या अशा दोन्ही चळवळींनी मूलतः उपेक्षित समुदायांना त्यांच्या उपजीविकेच्या साधनांपासून दूर ठेवण्याबाबत प्रश्न निर्माण केला आहे.

खरे तर, १९९१ मध्ये अर्थव्यवस्थेचे तथाकथित उदारीकरण झाल्यापासून, भारतातील भांडवलशाही विकासाचा एकंदर जोर नाट्यमय रित्या गरीब आणि अल्पभूधारकांच्या निर्वाह अर्थव्यवस्थेला त्यांच्या संसाधनांवर थेट कब्जा करून किंवा त्यांचे वातावरण प्रदूषित करून हिंसकपणे नष्ट करण्याच्या दिशेने वळला आहे.

तथापि, या पर्यावरणीय चळवळींनी सर्वसमावेशक राजकीय सुसंगततेऐवजी समस्या आधारित सुसंगततेवर लक्ष केंद्रित केले आहे. म्हणजेच, ते मुख्यत्वे प्रतिकाराभिमुख राहिले आहेत आणि मुक्तिविषयक अजेंडा विरुद्ध व्यापक राजकीय जोर संपादन करण्याकडे कचरत आहेत. 1992 मध्ये नॅशनल अलायन्स ऑफ पीपल्स मूव्हमेंट्स (NAPM) च्या स्थापनेने मात्र या शक्यतेचा शोध घेण्यास सुरुवात केली आहे. असे असले तरी, वास्तविकतेमध्ये या चळवळींमधील राजकीय समन्वयाचा अभाव हा एक सखोल गुंतागुंतीमुळे उद्भवतो, उदा., केवळ समस्या-आधारित दृष्टीकोन म्हणून कार्यरत असलेल्या बहुश्रेणी आघाडीच्या स्थापनेमुळे निर्माण झालेल्या मर्यादा. इ.

उदाहरणार्थ, नर्मदा बचाओ आंदोलनाच्या नेतृत्वाखाली नर्मदा नदीवरील धरणांविरुद्धचे गाजलेले आंदोलन, श्रीमंत शेतकरी आणि आदिवासी किंवा आदिवासी (भूमिहीन आणि उदरनिर्वाह करणारे शेतकरी) यांच्यातील युती कल्पकतेने बांधली आहे, जरी कमी असली तरी. त्याचप्रमाणे, चिलीका तलाव (ओरिसा) मध्ये कोळंबी शेतीकडे जाण्याच्या टाटा कॉर्पोरेशनच्या प्रयत्नाविरुद्धच्या संघर्षाचे नेतृत्व गरीब पारंपारिक मच्छीमार, शुल्लक कंत्राटदार आणि ओरिसाच्या नोकरशाही आणि राजकीय उच्चभ्रूंच्या विविध विभागांतून आलेले बऱ्यापैकी श्रीमंत आणि शक्तिशाली सट्टेबाजांच्या व्यापक युतीने होते.

दुसऱ्या शब्दांत, ही उदाहरणे सुचवतात की युतींची सामाजिक आणि वर्ग रचना या मुद्द्यापलीकडे टिकून राहू शकत नाही आणि म्हणूनच, सर्वसमावेशक राजकीय अजेंडावर एकत्र येण्यास क्वचितच सक्षम आहेत. अनपेक्षितपणे नाही तथापि, याचा अर्थ असा नाही की ते सुसंगत राजकारण करतात जेवढ्या जोरावर वर्ग बंधने चळवळीचा संघर्षाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये विस्तार करण्याच्या प्रयत्नांना ओढतात, म्हणजेच भांडवलशाहीच्या विरोधात सर्व वर्ग आणि सामाजिक गट समान उद्दिष्टे ठेवत नाहीत.

भारतीय राजकीय परिदृश्याच्या विशिष्ट समाजशास्त्राने, शिवाय, आजवर दलित आणि आदिवासी समुदाय विशेषतः भांडवलशाही हद्दपारीसाठी असुरक्षित असल्यामुळे पर्यावरणीय संघर्षांना एक अनोखा आयाम जोडला आहे. एक ज्वलंत उदाहरण म्हणजे मोठ्या धरणांमुळे होणाऱ्या विस्थापनाच्या संदर्भात

वर्ल्ड कमिशन ऑन डॅम्स (इंडिया रिपोर्ट) नुसार, उदाहरणार्थ, दलित आणि आदिवासींची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या अंदाजे 24.5% असली तरी, विस्थापित झालेल्या एकूण लोकांपैकी 62% लोक आहेत. त्याचप्रमाणे, जंगलतोड आणि नदी-नाल्यांच्या प्रदूषणाचे परिणाम ग्रामीण महिलांवर सर्वात कठीण झाले आहेत, ज्यातील बहुसंख्य प्रत्यक्षात भूमिहीन शेतमजूर आहेत, त्यांना इंधन, चारा आणि पिण्याचे पाणी सुरक्षित करण्यासाठी बरेच तास खर्च करावे लागतात.

पर्यावरणाच्या रुब्रिकमधून प्रतिकाराचा उद्रेक! निर्वाह सुरक्षा, पर्यावरणाचा न्हास आणि संसाधनांच्या थेट विनियोगासाठी वरील नमूद केलेल्या धोक्यांच्या हालचालींमुळे, अनपेक्षितपणे नाही, भारतातील राज्य आणि राजधानी या दोघांनाही त्यांच्या शासन आणि जमा करण्याच्या धोरणांचे पुनरावलोकन करण्यास भाग पाडले आहे. शोषणासाठी सामाजिक तापमान समायोजित करण्यासाठी त्यांच्या त्यानंतरच्या युक्तींमध्ये मूलतः एक मिश्रण समाविष्ट आहे, ज्यामध्ये राज्य हिंसाचारात तात्पुरती विराम किंवा पर्यावरणवादाच्या अधिकाराद्वारे अधिक कठोर आक्रमणाच्या स्वरूपात सामरिक माघार घेणे समाविष्ट आहे.

मुक्त बाजार पर्यावरणवाद म्हणून ओळखले जाते, त्याचे समर्थक सध्या नैसर्गिक जगाला वाचवण्याची एक वास्तविक जागतिक दृष्टी म्हणून जाहिरात करत आहेत. चुकीच्या किंमती, अपुरे प्रोत्साहन, फ्री रायडर्स, सबसिडी आणि अकार्यक्षमतेचे उत्पादन म्हणून पर्यावरणाच्या विनाशाचा संपूर्ण इतिहास ऐतिहासिकदृष्ट्या पुन्हा लिहिला जात आहे. या बाजार पर्यावरणवाद्यांच्या म्हणण्यानुसार, उपाय म्हणजे स्वयं-नियमन करणाऱ्या बाजाराच्या

नियमाला संसाधन वाटपासाठी अंतिम लवाद म्हणून परवानगी देणे आणि सक्षम करणे (जे पुरवठा आणि मागणीच्या खऱ्या कायद्यांद्वारे विनाअडथळा चालते) राज्याने केवळ मालमत्तेची अधिकार आणि करार अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

आधीच भारतात, जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या प्रेरणेसह, या गोंधळलेल्या तर्कांच्या काही मातब्बर कल्पना प्रगत झाल्या आहेत - अगदी अलीकडेच, जलक्षेत्रात, नागरिकांच्या जबाबदारीचा एक भाग म्हणून सरकारद्वारे प्रदीर्घ काळासाठी सामाजिक हितासाठी वितरित केले गेले आहे. राष्ट्रीय जलसंसाधन परिषदेच्या बैठकीत (१ एप्रिल २००२) पंतप्रधानांनी नवीन राष्ट्रीय जल धोरण जाहीर केल्यामुळे नागरिकांच्या उत्तरदायित्वाचे रूपांतर ग्राहकांच्या पसंतीत होईल. नवीन धोरणाच्या बाबी १३ नुसार, नफ्याच्या आधारावर पाण्याचे खाजगीकरण आंतरराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन्सद्वारे केले जाईल.

आफ्रिकेच्या काही भागांमध्ये, खरं तर, निसर्ग किंवा वन्यजीवांचे 'संवर्धन' करण्यासाठी मुक्त बाजार तत्त्वे अनेक वर्षांपासून कार्यरत आहेत. झिम्बाब्वे, झांबिया आणि टांझानिया सारख्या ठिकाणी अनेक इकोटूर ऑपरेटर आणि शिकार करणाऱ्या कंपन्यांनी लवचिक सरकारांच्या सहकार्याने निसर्ग उद्यान आणि अभयारण्यांचे यशस्वीरित्या रूपांतर केले आहे जे आता फक्त डॉलर श्रीमंत पाश्चात्य पर्यटक ट्रॉफी शिकार सहलीसाठी येतात. या क्षेत्रांचा आणि त्यांच्या वनसंपत्तीचा पूर्वी वापर करणाऱ्या स्थानिक समुदायांना एकतर हद्दपार करण्यात आले आहे, अनेकदा राज्याच्या हिंसाचारामुळे किंवा तुटपुंज्या भरपाई देऊन विकत घेतले गेले आहे.

भारतात, तसेच, सध्या नैसर्गिक उद्याने आणि वन्यजीव झोन म्हणून पुनर्वर्गीकृत केलेले, परंपरागत हक्क आणि स्थानिक समुदायांना त्यांच्या संसाधनांमध्ये प्रवेश या मुद्द्यावर सध्या लक्षणीय स्पर्धा सुरू आहे. नजीकच्या भविष्यात भारत सरकार आफ्रिकेच्या मार्गावर जाणे दूरचे दिसत असले तरी, बाजारातील पर्यावरणवादाचे उलगडणारे तर्क, तरीही, दीर्घकालीन गंभीर धोका निर्माण करतात.

३ब.५ आपला नैसर्गिक वारसा धोक्यात

नॅशनल बोर्ड फॉर वाइल्डलाइफ (NBWL), ऑक्टोबर २००३ मध्ये सुधारित वन्यजीव (संरक्षण) कायदा, २००२ च्या तरतुदींखाली आणि पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली तयार करण्यात आलेली एक अल्पज्ञात वैधानिक संस्था, तीन राष्ट्रीय उद्याने आणि जैवविविधतेचे संपूर्ण विभाग डिनोटिफाय करण्याची योजना आखत आहे. हॉटस्पॉट एखाद्या क्षेत्राचे डिनोटिफिकेशन सूचित करते की ते यापुढे संरक्षित नाही आणि त्याचा व्यावसायिक विकासासाठी वापर केला जाऊ शकतो. राजस्थानमधील जैसलमेरजवळील वाळवंट राष्ट्रीय उद्यान, अरुणाचल प्रदेशातील खालची सुबनसिरी नदीची खोरी आणि पिथौरागढ, उत्तरांचलमधील अस्कोट कस्तुरी मृग अभयारण्य ही राष्ट्रीय उद्याने रद्द केली जातील. हे वनस्पती आणि प्राणी यांच्या निर्दयी भेदभावाची घोषणा करते. हिमालयीन पक्ष्यांच्या १५०

हून अधिक दुर्मिळ प्रजातींचे निवासस्थान असलेल्या उत्तरकाही, उत्तरांचल येथील गोविंद राष्ट्रीय उद्यान, चौथ्या संरक्षित क्षेत्राचे भविष्य अनिश्चित आहे.

पर्यावरण आणि विकास

इंडिया शायनिंग या कल्पनेने त्यांची घरे दलदलीत सापडल्याने मृत्यूच्या पंक्तीवर असलेल्या लुप्तप्राय प्रजाती आणि नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत; ग्रेट इंडियन बस्टर्ड, गंगेटिक रिव्हर डॉल्फिन, स्नो लेपर्ड, वाघ, कस्तुरी हरण, काळा हरण, ढगाळ बिबट्या, स्लो लॉरिस, हिमालयन थार, मोनल फीजंट, सिव्हेट मांजर, मार्बलड मांजर, कॅप्ट लंगूर, गोल्डन महसीर, ब्लॅक बेअर, वेस्टम ट्रॅगोपन, दाढीचे गिधाड, सामान्य सँडपाइपर. इ.

नॅशनल बोर्ड फॉर वाइल्डलाइफ (NBWL), त्याच्या संकल्पनेपासून, एक अजेंडा घेऊन काम करत आहे: विकास झोन आणि कॉर्पोरेट जगाच्या लहरींची पूर्तता करण्याच्या नावाखाली उद्याने आणि अभयारण्यांच्या नोटिफिकेशनला परवानगी देण्यासाठी रबर स्टॅम्प असणे. आपल्या नैसर्गिक वारशावर होणारा आघात हा अभूतपूर्व आहे आणि प्रश्न पडतो की विकास किती पुरेसा आहे? आणि विकास कोणासाठी आहे?

डायनासोर मरण पावल्यापासून केवळ आम्हीच विलुप्त होण्याच्या सर्वात वाईट लाटेला थांबवू शकतो:

बाईजी ही एक सुंदर, गोड्या पाण्यातील डॉल्फिन आहे जी एकेकाळी यांगत्झी नदीच्या हजार मैलांवर विपुल होती. हा आता जगातील सर्वात धोक्यात असलेला मोठा प्राणी असू शकतो. गेल्या शतकात वाढते प्रदूषण आणि बेसुमार मासेमारीच्या विळख्यात अडकलेली, त्याची लोकसंख्या 1980 पर्यंत केवळ 400, 1993 मध्ये 150 पर्यंत घसरली आणि आता 100 च्या खाली आहे. प्राणीशास्त्रज्ञांना शंका आहे की प्रजाती आणखी एक दशक जंगलात टिकून राहतील. लवकर नामशेष होण्याच्या बाईजीच्या सर्वात जवळच्या प्रतिस्पर्ध्यांमध्ये सुमात्रन गेंडा (कदाचित 500 पेक्षा कमी जिवंत आहेत) आणि चीनचा महाकाय पांडा (1,000 पेक्षा कमी) यांचा समावेश आहे.

या प्रत्येक प्रजातीतील शेवटचा सदस्य मरण पावल्यावर किंवा कॅलिफोर्नियाच्या कंडोरप्रमाणे, बंदिस्त प्रजनन कार्यक्रमात ठेवण्यासाठी जंगलातून काढून टाकले जाते तेव्हा त्याची नोंद घेण्यासाठी मीडियावर विश्वास ठेवला जाऊ शकतो. परंतु गायब झालेल्या प्रत्येक प्राणी सेलिब्रेटीसाठी, जीवशास्त्रज्ञ हजारो वनस्पती आणि लहान प्राण्यांच्या प्रजाती एकतर अलीकडेच नामशेष झाले आहेत किंवा नामशेष होण्याच्या काठावर आहेत

जगातील सर्वात दुर्मिळ पक्षी Spix's macaw, ब्राझीलच्या पाम आणि नदी-काठच्या जंगलात एक किंवा शक्यतो दोन पर्यंत आढळतात. सर्वात दुर्मिळ वनस्पती म्हणजे कुकची कोकी ऑफ लॉई, विपुल नारिंगी-लाल फुले असलेले एक लहान झाड ज्याने एकेकाळी मोलोकाओईच्या कोरड्या ज्वालामुखीच्या उतारांना वेढले होते. आज ते फक्त काही अर्ध्या वनस्पतींच्या रूपात अस्तित्वात आहे - संबंधित प्रजातींच्या साठ्यांवर रोपण केलेल्या शाखा. कूकचा कोकीओ आपले शेवटचे दिवस या जैविक अवयवांमध्ये घालवू शकतो;

बागायतदारांनी रोपाला मदत करण्यासाठी सर्वोत्तम प्रयत्न करूनही, मातीत लावलेल्या कोणत्याही फांद्याला पालवी फुटलेली नाही.

जगभरात, जीन्सपासून प्रजाती किंवा परिसंस्थेपर्यंत जीवनाची संपूर्ण विविधता म्हणून परिभाषित केलेली, जैवविविधता संकटात आहे. समस्येला प्रतिसाद देताना, संवर्धन तज्ञांनी फक्त दोन दशकांमध्ये त्यांचे लक्ष वैयक्तिक प्रजातींपासून संपूर्ण धोक्यात असलेल्या अधिवासांकडे वळवले आहे, ज्यांच्या नाशामुळे अनेक प्रजाती नष्ट होतील. U, S. मधील अशा "हॉट स्पॉट्स" किंवा उदाहरणार्थ, दक्षिण कॅलिफोर्नियाच्या किनारी, फ्लोरिडाच्या वालुकामय उंच प्रदेशांचा समावेश होतो आणि त्याने अलाबामा आणि इतर दक्षिणी राज्यांच्या नदी प्रणालींना धरणे आणि प्रदूषित केले.

जगातील सर्वाधिक हॉट स्पॉट असलेले देश म्हणजे इक्वाडोर, मादागास्कर आणि फिलीपिन्स. प्रत्येकाने दोन तृतीयांश किंवा त्याहून अधिक जैविक दृष्ट्या समृद्ध पर्जन्य जंगल गमावले आहे आणि उर्वरित भाग व्यापक हल्ल्याखाली आहे.

तज्ञांचे तर्क सोपे आहेत की, अशा क्षेत्रांवर संवर्धनाचे प्रयत्न केंद्रित करून, सर्वात कमी आर्थिक खर्चात जैवविविधतेची सर्वात मोठी माहिती जतन केली जाऊ शकते. आणि प्रादेशिक नियोजनादरम्यान हा प्रयत्न राजकीय प्रक्रियेचा भाग असल्यास, जैवविविधतेच्या बचावाला शक्य तितका व्यापक सार्वजनिक पाठिंबा मिळेल.

जगभरातील हॉट स्पॉट्समध्ये, स्थानिक लोकसंख्येचे मोठ्या प्रमाणात विलुप्त होणे ही सामान्य गोष्ट आहे. त्यापैकी:

मलेशिया द्वीपकल्पात केवळ गोड्या पाण्यातील माशांच्या 266 प्रजातींपैकी अर्ध्याहून अधिक प्रजाती.

फिलीपिन्समधील लानाओ सरोवरातील 18 पैकी पंधरा अद्वितीय मासे आणि सेबूच्या फिलीपीन बेटावरील अर्धे 14 पक्षी.

सोसायटी बेटांमधील मूरियाच्या सर्व 11 मूळ झाड-गोगलगाय प्रजाती. ते किंवा जवळचे तह्मती, तसेच हवाईयन बेटांमध्ये, वेगाने नाहीसे होत आहेत.

1978 आणि 1986 च्या दरम्यान जंगलाची साफ तोड करून इक्वाडोरमधील एका डोंगराच्या कड्यावर 90 पेक्षा जास्त वनस्पती प्रजाती वाढल्या.

ही चांगल्या-दस्तऐवजाची प्रकरणे असूनही, विलुप्त होण्याच्या एकूण दराचा अंदाज लावणे अत्यंत कठीण आहे. काही गट, जसे की मोठे पक्षी आणि सस्तन प्राणी, बहुतेकांपेक्षा नामशेष होण्याची अधिक शक्यता असते. एक किंवा दोन गोड्या पाण्याच्या प्रवाहापर्यंत मर्यादित असलेल्या माशांच्या बाबतीतही असेच आहे. बहुतेक प्रकारचे कीटक आणि लहान जीवांचे निरीक्षण करणे इतके अवघड आहे की अचूक संख्या अप्राप्य आहे. असे असले

तरी, विश्लेषणाच्या अनेक अप्रत्यक्ष पद्धती वापरणारे जीवशास्त्रज्ञ साधारणपणे सहमत आहेत की जमिनीवर किमान आणि जगभरातील प्रजाती होमो सेपियन्सच्या आगमनापूर्वी 100 पट वेगाने नष्ट होत आहेत.

उष्णकटिबंधीय पावसाची जंगले बहुतेक ज्ञात नुकसानीचे ठिकाण आहेत. जरी ते जमिनीच्या पृष्ठभागाच्या फक्त 6% व्यापतात, तरीही त्यामध्ये संपूर्ण जगाच्या वनस्पती आणि प्राण्यांच्या अर्ध्याहून अधिक प्रजाती आहेत. 1980 च्या दशकात पर्जन्य जंगले साफ करण्याचा आणि जाळण्याचा दर दरवर्षी सरासरी 1% होता, जो संपूर्ण आयर्लंड देशाच्या बरोबरीचा होता आणि आता विनाशाचा वेग वाढू शकतो. अधिवास नष्ट होण्याच्या त्या विशालतेमुळे ग्रहाच्या जैवविविधतेच्या जलाशयासाठी त्रास होतो. याचा अर्थ असा की दरवर्षी 0.25% किंवा त्याहून अधिक वन प्रजाती तात्काळ किंवा लवकर नष्ट होण्याच्या नाशात आहेत. दराच्या विरुद्ध निरपेक्ष संख्येत ते किती आहे? जर काही शास्त्रज्ञांना असे वाटते की अद्यापही बहुतांश अनपेक्षित जंगलांमध्ये 10 दशलक्ष प्रजाती असतील, तर वार्षिक नुकसान हजारोंच्या घरात आहे. जरी "केवळ" 1 दशलक्ष प्रजाती आहेत, तरीही नुकसान हजारोंमध्ये आहे.

हे अंदाज दिलेल्या नैसर्गिक अधिवासाचे क्षेत्रफळ आणि त्यामध्ये राहण्यास सक्षम असलेल्या प्रजातींची संख्या यांच्यातील ज्ञात संबंधांवर आधारित आहेत. अंदाज खालच्या बाजूला असू शकतात. अधिवासाचे पूर्णपणे निर्मूलन हे नामशेष होण्याचे प्रमुख कारण आहे. परंतु आक्रमक विदेशी प्रजातींचा परिचय आणि त्यांना होणारे रोग, वनस्पती आणि प्राण्यांची जास्त शिकार करणे किंवा जास्त कापणी करणे यासह विनाशकारीतेच्या मागे आहे.

हे सर्व घटक एकत्रितपणे जटिल पद्धतीने कार्य करतात. कोणती प्रजाती कोणत्या कारणामुळे नष्ट झाली असे विचारले असता, जीवशास्त्रज्ञ ओरिएंट एक्सप्रेसवर परस्पर संहार देतील अशी शक्यता आहे: त्यांनी ते सर्व केले. 1970 आणि 80 च्या दशकात ब्राझीलच्या अमेझोनियन राज्य रॉन्डोनियामध्ये कापल्या गेलेल्या वाळवंटात रस्ते बांधण्यापासून उष्णकटिबंधीय देशांमध्ये एक सामान्य क्रम सुरू होतो. जमीन शोधणारे स्थायिक येतात, रस्त्याच्या दुतर्फा पावसाचे जंगल साफ करतात, नाले प्रदूषित करतात, परदेशी वनस्पती आणि प्राणी ओळखतात आणि अतिरिक्त अन्नासाठी वन्यजीवांची शिकार करतात. अनेक मूळ प्रजाती दुर्मिळ होतात आणि काही पूर्णपणे गायब होतात.

जगातील प्राणी आणि वनस्पती मानवतेच्या लोकसंख्या वाढीची किंमत मोजत आहेत. जे लोक तात्काळ मानवी चिंतांना प्राधान्य देतात त्यांना लेव्ही मान्य असू शकते.

परंतु हे लक्षात घेतले पाहिजे की आपण सृष्टीच्या समानतेचा नाश करत आहोत, ज्यामुळे आपण स्वतः जे काही दिले होते त्यापासून सर्व भावी पिढ्यांना वंचित ठेवतो. 65 दशलक्ष वर्षांपूर्वी मेसोझोइक युगाच्या समाप्तीनंतर जैवविविधतेमध्ये सतत होणारे नुकसान हे सर्वात मोठे आहे. त्या वेळी, सध्याच्या वैज्ञानिक सहमतीनुसार, एक किंवा अधिक महाकाय उल्कापिंडांच्या प्रभावामुळे वातावरण गडद झाले, पृथ्वीचे हवामान बदलले आणि

डायनासोर लोप पावले. अशा प्रकारे उत्क्रांतीचा पुढचा टप्पा, **सेनोझोइक युग किंवा सस्तन प्राण्यांचे युग** सुरू झाले. आता आपण ज्या विलुप्तपणाचा त्रास देत आहोत ते आपण निवडल्यास नियंत्रित केले जाऊ शकते. तसे न केल्यास, पुढील शतकात सेनोझोइक युगाचा अंत होईल आणि जैविक दरिद्रतेने वैश्वीकृत नवीन युगाची सुरुवात होईल. याला योग्यरित्या **इरेमोझोइक युग, एकटेपणाचे युग** म्हटले जाऊ शकते.

जीवसृष्टीला कायमस्वरूपी हानी न होता 3 अब्ज वर्षांहून अधिक इतिहासातून नष्ट होण्याच्या तीन सलग टप्प्यांत प्रवेश करून लोक सामान्यतः प्रजाती नष्ट होण्याच्या पुराव्याला प्रतिसाद देतात. उत्क्रांतीने नामशेष झालेल्या प्रजातींची जागा नेहमीच नवीन प्रजातींनी घेतली आहे.

(i) ही सर्व विधाने सत्य आहेत, परंतु एक भयानक वळण घेऊन. मेसोझोइक काळखंडामनंतर, आणि 400 दशलक्ष वर्षांहून अधिक अंतरावर असलेल्या चार सर्वात मोठ्या मागील उबळापैकी प्रत्येकानंतर, उत्क्रांतीला विविधतेच्या पूर्व-आपत्ती पातळी पुनर्संचयित करण्यासाठी सुमारे 10 दशलक्ष वर्षे लागतील. एवढ्या मोठ्या प्रतीक्षेला सामोरे गेलेले, आणि आपण एकाच आयुष्यात इतके नुकसान केले याची जाणीव असताना, आपले वंशज होणार आहेत- हे कसे म्हणायचे? - आमच्याबरोबर चिडले. सर्वात वाईट म्हणजे, जर नैसर्गिक वातावरण कृत्रिम वातावरणाने भरलेले असेल तर ते उत्क्रांती पूर्वीच्या युगाप्रमाणे कार्य करू शकत नाही.

(ii) नकाराच्या दुसऱ्या टप्प्यात प्रवेश करून, लोक विचारतात, तरीही आपल्याला इतक्या प्रजातींची गरज का आहे? काळजी का, विशेषतः बहुसंख्य किडे, तण आणि बुरशी आहेत? म्हणून आधुनिक संवर्धन चळवळीचा उदय होण्यापूर्वी शतकानुशतके पूर्वी, जगभरातील स्थानिक पक्षी आणि सस्तन प्राण्यांना समान उदासीनतेने वागवले जात होते हे विसरून, जगातील भितीदायक वन्य वृत्ती काढून टाकणे सोपे आहे. नैसर्गिक जगामध्ये छोट्या छोट्या गोष्टींचे मूल्य नमन करणे अनिवार्यपणे स्पष्ट झाले आहे. संपूर्ण इकोसिस्टमवरील अलीकडील प्रायोगिक अभ्यास पर्यावरणशास्त्रज्ञांना बऱ्याच काळापासून संशयित असलेल्या गोष्टींचे समर्थन करतात: परिसंस्थेमध्ये जितक्या जास्त प्रजाती राहतात, तितकी त्याची उत्पादकता जास्त असते आणि दुष्काळ आणि इतर प्रकारच्या पर्यावरणीय ताणांना तोंड देण्याची क्षमता जास्त असते. आपण आपले पाणी शुद्ध करण्यासाठी, आपली माती समृद्ध करण्यासाठी आणि आपण श्वास घेत असलेली हवा तयार करण्यासाठी कार्यशील परिसंस्थांवर अवलंबून असल्याने, जैवविविधता स्पष्टपणे निष्काळजीपणे टाकून देण्याची गोष्ट नाही.

राहण्यायोग्य वातावरण तयार करण्याव्यतिरिक्त, वन्य प्रजाती ही उत्पादनांचा स्रोत आहेत जी आपल्या खोट्या गोष्टींना टिकवून ठेवण्यास मदत करतात. या सुविधांपैकी कमीत कमी औषधी नाहीत. जगातील फार्मसींद्वारे वितरीत केलेल्या सर्व प्रिस्क्रिप्शनपैकी 40% पेक्षा जास्त मूळतः वनस्पती, प्राणी, बुरशी आणि सूक्ष्मजीवांपासून काढलेले पदार्थ आहेत. उदाहरणार्थ, ऍस्पिरिन, जगातील सर्वात मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाणारे औषध,

सॅलिसिलिक ऍसिडपासून बनवले गेले होते, ज्याचा शोध मेडोव्सवीटच्या प्रजातीमध्ये झाला.

पर्यावरण आणि विकास

प्रजाती किंवा जीवांचा फक्त एक मिनिटाचा अंश-कदाचित 1% पेक्षा कमी नैसर्गिक उत्पादनांसाठी तपासला गेला आहे जो औषधे म्हणून काम करू शकतो. प्रतिजैविक आणि मलेरियाविरोधी साधनांच्या बाबतीत शोध दाबण्याची गंभीर गरज आहे. आज सामान्यतः वापरले जाणारे पदार्थ कमी प्रभावी होत आहेत कारण रोग जीव औषधाना अनुवांशिक प्रतिकार प्राप्त करतात. उदाहरणार्थ, स्टॅफिलोकोकस हा जीवाणू अलीकडेच संभाव्य प्राणघातक रोगकारक म्हणून पुन्हा उदयास आला आहे आणि न्यूमोनियाला कारणीभूत असलेले सूक्ष्मजीव हळूहळू अधिक धोकादायक वाढत आहेत. प्रतिजैविकांचे वय संपले आहे, असे म्हटले जाते. फारसे नाही, परंतु तरीही वैद्यकीय संशोधक वेगाने विकसित होणाऱ्या रोगजनकांच्या शस्त्रांच्या शर्यतीत अडकले आहेत जे अधिक गंभीर होण्याची खात्री आहे. 21 व्या शतकातील औषधाची नवीन शस्त्रे शोधण्यासाठी त्यांना वन्य प्रजातींच्या विस्तृत श्रेणीकडे वळणे बंधनकारक आहे.

प्रत्येक प्रजाती ही उत्क्रांतीचा उत्कृष्ट नमुना आहे, जी उपयुक्त वैज्ञानिक ज्ञानाचा अफाट स्रोत प्रदान करते कारण ती ज्या वातावरणात राहते त्या वातावरणाशी ती पूर्णपणे जुळवून घेते. आज जिवंत असलेल्या प्रजाती हजारो ते लाखो वर्षे जुन्या आहेत. त्यांच्या अनुवांशिकते, अनेक पिढ्यांमधील प्रतिकूल परिस्थितींद्वारे चाचणी केली गेली आहे, ते वाहून नेणाऱ्या जीवांचे अस्तित्व आणि पुनरुत्पादनास मदत करण्यासाठी बायोकेमिकल उपकरणांची एक आश्चर्यकारक जटिल श्रेणी तयार करतात.

(iii) इतके दिले जात असतानाही, नकाराचा तिसरा टप्पा आपोआप उद्भवतो: आत्ताच सर्व प्रजाती वाचवण्याची घाई का? आम्हाला आणखी महत्वाच्या गोष्टी करायच्या आहेत. प्राणीसंग्रहालय आणि बोटॅनिकल गार्डन्समध्ये जिवंत नमुने बर्फावर का ठेवू नयेत, तर बोलण्यासाठी आणि नंतर ते जंगलात परतण्यासाठी का? भयंकर सत्य हे आहे की आज जगातील सर्व प्राणीसंग्रहालय अस्तित्वात असलेल्या सुमारे 24,000 प्रजातींपैकी सस्तन प्राणी, पक्षी, सरपटणारे प्राणी आणि उभयचर प्राणी यांच्या जास्तीत जास्त 2,000 प्रजाती टिकू शकतात. जगातील वनस्पति उद्यान चतुर्थांश दशलक्ष वनस्पतींच्या प्रजातींनी अधिक भारावून जातील. लुप्तप्राय प्रजातींना वाचवण्यात मदत करण्यासाठी हे आश्रयस्थान अमूल्य आहेत. द्रव नायट्रोजनमध्ये गर्भ गोठवण्यासारखे आहे. परंतु असे उपाय संपूर्णपणे समस्या सोडवण्याच्या जवळ येऊ शकत नाहीत.

अडचणीत भर घालण्यासाठी, कीटक, बुरशी आणि इतर पर्यावरणीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण लहान जीवांचे सैन्य वाचवण्याची योजना कोणीही तयार केलेली नाही. आणि एकदा शास्त्रज्ञ प्रजातींना स्वातंत्र्य मिळवून देण्यास तयार झाले की, ज्या परिसंस्थांमध्ये बरेच लोक राहत होते त्या यापुढे अस्तित्वात राहणार नाहीत. हा मुद्दा स्पष्ट करण्यासाठी उदा वाघ आणि गेंडे, धान्य व तृणधान्यांमध्ये टिकू शकत नाहीत

३ब.६ आपण काय करू शकतो?

शास्त्रज्ञ आणि संरक्षकांचा निष्कर्ष म्हणून अक्षरशः एकमत आहे: वन्य प्रजातींना वाचवण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे त्यांना त्यांच्या मूळ निवासस्थानात राखणे. अशा अधिवासांची संख्या किती झपाट्याने कमी होत आहे, याचा विचार केला, तरी तो सरळ उपाय शोधणे कठीण काम ठरेल. अनेक परिसंस्था आधीच नष्ट झाल्या आहेत आणि इतर नशिब आजमावताना दिसत आहेत.

- या सर्व अडचणी असूनही, काही आशावादाचे कारण आहे. योग्य उपाययोजना आणि त्यांचा वापर करण्याच्या इच्छेने, रक्तस्त्राव कमी केला जाऊ शकतो, कदाचित शेवटी थांबवला जाऊ शकतो आणि बहुतेक जिवंत प्रजाती वाचवल्या जाऊ शकतात. **रिओ डी जनेरियो** येथे 1992 च्या पृथ्वी शिखर परिषदेत 156 राष्ट्रांनी आणि युरोपियन युनियनने स्वाक्षरी केलेल्या जैविक विविधतेच्या अधिवेशनात काही महत्वाची तात्काळ पावले उचलली जाऊ शकतात. जागतिक समस्या म्हणून जैवविविधतेच्या जागृतीसाठी हे अधिवेशन महत्वाचे वळण ठरले. याने संवर्धनाच्या प्रयत्नांना गती देण्यासाठी उत्प्रेरक म्हणून काम केले आणि उष्णकटिबंधीय देशांना जागृत करण्यासाठी विशेषतः महत्वाचे आहे, जिथे जैवविविधता सर्वात श्रीमंत आणि सर्वात धोक्यात आहे.
- नामशेष होणा-या हॉट स्पॉट्सची ओळख पटवण्यासाठी जैवविविधतेचे, देशानुसार, जवळून सर्वेक्षण करणे हे सुरु असलेल्या प्राथमिक हालचालींपैकी एक आहे. अशी माहिती, जेव्हा उद्याने आणि राखीव जागा पृथक् करण्यासाठी वापरली जाते, तेव्हा मोठ्या संख्येने धोक्यात असलेल्या परिसंस्था आणि प्रजातींचा बचाव होऊ शकतो. कोणत्याही जीवसमूहासाठी उपलब्ध सर्वोत्तम माहिती वापरून, आंतरराष्ट्रीय पक्षी संरक्षण परिषदेने पक्षी वितरणाचा आढावा घेतल्याने असे दिसून आले आहे की जगातील 20% प्रजाती जमिनीच्या 2% क्षेत्रात आढळतात. केवळ या भागातील नैसर्गिक वातावरणाचे संरक्षण केल्यास पक्षी नामशेष होण्याचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल. हे त्याच निवासस्थानापुरते मर्यादित असलेल्या इतर प्राणी आणि वनस्पतींचे मोठ्या संख्येने संरक्षण करेल.
- नैसर्गिक वातावरणातील शेवटचे अवशेष जतन करणे केवळ वैज्ञानिक माहितीपेक्षा अधिक आवश्यक आहे. तसेच आर्थिक आणि राजकीय समस्यांवर मात करायची आहे. वाढत्या लोकसंख्येला नवीन जमीन आणि अन्न उत्पादन वाढवण्याची गरज आहे. अत्यंत गरीब लोकांच्या प्राधान्यांमध्ये त्यांच्या देशातील प्राणी आणि वनस्पती वाचवणे समाविष्ट नाही. खाजगी मालकांकडून बरीचशी जमीन खरेदी करण्यासाठी आणि नंतर राखीव साठ्याच्या संरक्षणासाठी आणि व्यवस्थापनासाठी पैसे जमा करणे आवश्यक आहे. स्थानिक लोकांचा पाठिंबा मिळविण्यासाठी, त्यांच्या स्वतःच्या पर्यावरणास निरोगी स्थितीत टिकवून ठेवण्यासाठी जंगली जमिनींचे महत्त्व सांगण्यासाठी शैक्षणिक कार्याक्रमांची आवश्यकता आहे. गरीबांना त्यांनी आधीच व्यापलेल्या जमिनीवर चांगले जीवन जगण्यासाठी मदत करणे आवश्यक आहे

- परस्परविरोधी हितसंबंधांच्या या वेढ्यातून एक नवीन प्रकारचा पर्यावरणवाद निर्माण झाला आहे. याला जगातील प्राणी आणि वनस्पतींना केवळ मानवतेचा नैसर्गिक वारसा म्हणून नव्हे तर संपत्ती आणि आर्थिक स्थिरतेचा स्रोत म्हणून देखील महत्त्व प्राप्त होते. अर्भक जैवविविधता उद्योग आता अनेक आघाड्यांवर आकार घेत आहे. यूएस मध्ये 20 पेक्षा जास्त फार्मास्युटिकल कंपन्यांनी पर्जन्य जंगले आणि इतर अधिवासांमध्ये नवीन औषधांसाठी "रासायनिक पूर्वक्षण" करण्यासाठी खाजगी आणि राष्ट्रीय संशोधन संस्थांशी करार केला आहे.
- इकोटूरिझम, देय पर्यटकांसाठी सर्वात नेत्रदीपक वन्य भूमी उघडणे, अनेक विकसनशील देशांमध्ये उत्पन्नाचे प्रमुख स्रोत बनले आहे. बाह्य संरक्षित अवकाश तयार करण्यासाठी राखीव आणि आसपासच्या जमिनीची पुनर्रचना केली जात आहे जिथे स्थानिक लोकांना शाश्वत शेती विकसित करण्यास मदत केली जाते, ज्यामध्ये लुप्तप्राय प्रजातींच्या जास्तीत जास्त संरक्षणासाठी अविभाज्य कोर झोन समाविष्ट केला जातो. पूर्वी क्लिअर-कटिंगसाठी योजना केलेले काही वनक्षेत्र आता निवडकपणे लॉग केले जातात किंवा एकाकेंद्रित पट्टीने कापले जातात, नंतर पुन्हा निर्माण करण्याची परवानगी दिली जाते. कारण या पद्धतींमुळे दीर्घकालीन फायदे मिळतात, त्यांचा व्यापकपणे अवलंब केला जाण्याची अपेक्षा आहे.
- जैवविविधतेसाठी नवीन दृष्टीकोन, संवर्धन आणि आर्थिक विकास एकत्र करणे, हे स्पष्टपणे परिपूर्णतेपासून दूर आहे आणि ते अद्याप कोणत्याही देशात पूर्णपणे प्रचलित नाही किंवा व्यवहारात आले नाही. पण ही एक आशादायक सुरुवात आहे. काही पथदर्शी प्रकल्प नाट्यमय रित्या यशस्वी झाले आहेत. ते एक मार्ग देतात जे अन्यथा जैविक दृष्ट्या गरीब भविष्यात असेल.

जगाची लोकसंख्या 5.7 अब्ज आहे आणि पुढच्या शतकापर्यंत वेगाने वाढ होत राहण्याची खात्री आहे, मानवजाती एका धोकादायक पर्यावरणीय अडथळ्यात शिरली आहे. आम्ही आशा करतो., निश्चितपणे आपण विश्वास ठेवला पाहिजे की, जेव्हा आपण प्रवेश केला तेव्हापेक्षा आपल्या प्रजाती चांगल्या स्थितीत बाहेर येतील. मानवी जीवनात जितके शक्य आहे तितके आपल्यासोबत घेऊन जाण्याचे ध्येय आपण बनवले पाहिजे. पर्यावरणाचा न्हास आणि लोकशाही यांच्यातील गंभीर नातेसंबंधात आपण गांभीर्याने सहभागी होण्याची वेळ आली आहे.

३ब.७ सारांश

- पर्यावरणाचा विकासाच्या संकल्पनेशी जवळचा संबंध आहे. आर्थिक वाढ आणि सर्व प्रकारची तांत्रिक प्रगती हे औद्योगिक समाजाचे मूलभूत दृष्टिकोन आहेत. अभिजात अर्थशास्त्रानुसार, विकास नेहमीच आर्थिक वाढीशी जोडला गेला आहे आणि नंतर सहकार्यापेक्षा स्पर्धेला पसंत केले गेले आहे.

- आज, प्रदूषण, अत्याधिक लोकसंख्या आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर यामुळे औद्योगिक देशांमधील पर्यावरणाचा न्हास यामुळे पर्यावरण संरक्षणाची संकल्पना पुढे आणली आहे,
- पारंपारिक समाजात पर्यावरण आणि आरोग्य या जवळजवळ परस्पर बदलण्यायोग्य संकल्पना बनल्या आहेत. मनुष्याने आपल्या बाह्य वातावरणात जे बदल घडवून आणले आहेत आणि शरीर आणि आत्मा यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्याच्या प्रयत्नांमुळे मानवी जीवन आता मोठ्या प्रमाणात तयार झाले आहे. आरोग्याचा संदर्भ घेतल्याशिवाय पर्यावरणाबद्दल बोलणे आता शक्य नाही.
- भारतात, विशेषतः अलिकडच्या वर्षात, पर्यावरणविषयक चिंता राजकीय वादविवाद आणि कृती मुख्य प्रवाहाचा अविभाज्य भाग बनल्या आहेत.

भांडवलशाहीला पर्यावरणीय संकटाचे मुख्य कारण म्हणून पाहिले जाते. भांडवलशाही संचयाच्या अपरिहार्य चक्रांसह लयीत कूच करण्यासाठी तंत्रज्ञानाद्वारे निसर्गाच्या घटनेचे पुनरुत्थान आणि संकुचित कसे केले जात आहे याचे वर्णन केलेल्या अनेक अभ्यासांद्वारे या दृष्टिकोनाचे अनेक वर्षांपासून समर्थन केले गेले आहे. बायोटेक्नॉलॉजी टर्मिनेटर बियाणे इत्यादी काही उदाहरणे समोर ठेवली आहेत. भांडवलशाहीच्या प्रभावामुळे उद्भवलेल्या संकटाला 'दुसरा विरोधाभास' असे संबोधले जाते, ज्यायोगे भांडवल स्वतःची सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिस्थिती बिघडवते आणि थकवते आणि त्यामुळे नफा आणि संचयाच्या आधारे पुनरुत्पादन करण्याची क्षमता धोक्यात येते. दुसऱ्या शब्दांत, आम्ही वर्षा, हवामानातील बदल, अति-मासेमारी, वन्यजीवांचा नाश, जंगलतोड, आण्विक कचरा तयार करणे, आणि याप्रमाणे, केवळ मानवतेसाठी एक सामान्य धोका म्हणून ओळखले जात नाही तर मूलतः आणि मूलभूतपणे भांडवलशाही पुनरुत्पादनाचे एक संकट म्हणून ओळखले जाते.

गेल्या काही दशकांमध्ये भारतातील आणि इतरत्र राजकीय भूभागावर पर्यावरणीय चळवळींमध्ये किंवा पर्यावरणीय सारसूत्रावर लोकप्रिय एकत्रीकरणाचा आभासी स्फोट दिसून आला आहे. तुलनेने प्रमुख लोकांमध्ये कदाचित चिपको सारख्या संघर्षांचा - हिमालयातील जंगलतोडीला आव्हान, नर्मदा बचाव आंदोलन, टिहरी आणि कोएल करो सारखे मोठ्या धरणांना विरोध, चिलिका बचाव आंदोलन- टाटा कॉर्पोरेशनचे कोळंबी शेती विरोधात; नॅशनल फिशवर्कर्स फेडरेशन - यांत्रिकी मासेमारीच्या प्रवेशाविरुद्ध संघर्ष, इत्यादी.

जगाची लोकसंख्या ५.७ अब्ज आहे आणि पुढच्या शतकापर्यंत झपाट्याने वाढत राहण्याची खात्री असल्याने, मानवतेने पर्यावरणाच्या धोकादायक अडथळ्यात प्रवेश केला आहे. आम्हाला आशा आहे की आमच्या प्रजाती आम्ही प्रवेश केल्यापेक्षा चांगल्या स्थितीत जीवन जगतील. मानवी जीवनात जितके शक्य आहे तितके आपल्यासोबत घेऊन जाण्याचे ध्येय आपण बनवले पाहिजे. पर्यावरणाचा न्हास आणि लोकशाही यांच्यातील महत्वाच्या नातेसंबंधात आपण गांभीर्याने सहभागी होण्याची वेळ आली आहे.

असे असले तरी, , संकल्पनात्मक बदलांच्या सर्व गरजांच्या पलीकडे हे आणखी कठीण काम आहे; पर्यावरण आणि विकास हे राजकीय वादाचे वेगळे आखाडे नाहीत. ते राजकीय आणि आर्थिक शक्ती संरचनांच्या स्थानिक, प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय परस्परावलंबनांच्या व्यापक व्यवस्थेचा भाग आहेत. आम्ही आता एकटे नाही, आम्ही कधी होते तर. या पृथ्वीतलावर कुठेही काहीही झाले तरी त्याचा परिणाम आपल्या वैयक्तिक आणि जमातीवर होणारच.

हा प्रवास आपल्याला कुठे घेऊन जाईल हे कोणालाही माहीत नसले तरी आम्ही आमच्या मार्गावर आहोत. तथापि, एक गोष्ट अगदी स्पष्ट आहे की एक जवळजवळ अपरिहार्य कार्य म्हणजे इतरांची शक्ती किंवा आपली शक्तीहीनता आपल्याला मूर्ख बनविणार नाही ही काळजी घेणे.

३ब.८ प्रश्न

- Q.1 पर्यावरण आणि विकास यांचा परस्पर संबंध कसा आहे? उदाहरणांसह स्पष्ट करा.
- Q.2 पर्यावरण आणि विकास यांच्यातील संबंधांचे महत्त्व काय आहे?
- Q.3 आधुनिक जगाला कोणत्या पर्यावरणीय संकटाचा सामना करावा लागत आहे? उदाहरणांसह स्पष्ट करा.
- Q.4 पर्यावरणीय संकटाचे कारण भांडवलशाही आहे असे तुम्हाला वाटते का? असेल तर का?
- Q.5 भारताला पर्यावरणीय किंवा विकासात्मक समस्या भेडसावत आहेत का? यावर उपाय म्हणून काय सुचवाल.

३ब.९ संदर्भ

1. Anupreeta Das. 'No One Asked the Musk Deer.' Outlook. February 9, 2004. Pg 30-31.
2. Giddens, Anthony. Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age. Polity, Cambridge, 1991.
3. Guha, Ramachandra. 'New Social Movements: The Problem'. Seminar, No. 355, March, 1989.
4. Guha, Ramchandra. The Unquiet Woods: Ecological change and Peasant Resistance in the Himalaya, Oxford University Press, Delhi, 1991.
5. Kothari, Smitu. 'A Million Mutinies', Humanscape, September 2001. Sachs, Wolfgang. 'Global ecology and the shadow of 'development''. In Sachs, W. (ed.), Global ecology: A new arena of political conflict. Zed Books, London. 1993. Pg. 3-21

6. Sangvai, Sanjay. The River and Life: People's Struggle in the Narmada Valley, Earthcare, Mumbai, July 2000.
7. United Nations Development and William Rees, Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth, New Society Publishers, Philadelphia, 1996.
8. World Commission on Dams. Large Dams: India's Experience. 2000, pg. 101.
9. For the WCD report see www.dams.org
10. World Health Organization, Commission on Health and Environment (1992) our planet, Our health.
11. World Health Organization, Geneva World Health Organization (1996)
12. The world health report 1996. Fighting disease, Fostering development. World Health Organization, Geneva
13. समाज प्रबोधन पत्रिका, पर्यावरण आणि विकास, अंक 176, ऑक्टोबर-डिसेंबर 2006
14. कुलकर्णी दिलीप, वेगळ्या विकासाचे वाटाडे, राजहंस प्रकाशन, पुणे, ऑक्टोबर 2008
15. कुलकर्णी दिलीप, निसर्गायन, राजहंस प्रकाशन, पुणे, ऑक्टोबर 2009
16. आपटे मोहन, मला उत्तर हवंय, पर्यावरण, राजहंस प्रकाशन, पुणे, जुलै 2011

डब्ल्यू डब्ल्यू रोस्टो, पॉल बरन यांचे योगदान Contributions of W.W. Rostow, Paul Baran

प्रकरण रचना (Unit Structure)

- ४.० उद्दिष्ट्ये (Objectives)
- ४.१ प्रस्तावना (Introduction)
- ४.२ विकासाचा अर्थ (Meaning of Development)
- ४.३ विकासावर अमर्त्य सेन (Amartya Sen on Development)
- ४.४ महत्वाच्या संकल्पना (Important concepts)
- ४.५ विकासाच्या संकल्पनेशी संबंधित भूराजनीती (Geopolitics associated with the concept of Development)
- ४.६ वॉल्ट व्हिटमॅन रोस्टो (Walt Whitman Rostow)
- ४.७ वृद्धीचे टप्पे (Stages of Growth)
- ४.८ पॉल अलेक्झांडर बरान (Paul Alexander Baran)
- ४.९ विकासशिलतेचा सिद्धांत (Theory of Underdevelopment)
- ४.१० सारांश (Summary)
- ४.११ प्रश्न (Questions)
- ४.१२ संदर्भ (References)

४.० उद्दिष्ट्ये (Objectives)

१. ज्या संदर्भात विकासाचे सिद्धांत तयार केले गेले आहेत ते समजून घेणे.
२. डब्ल्यू डब्ल्यू रोस्टो च्या आणि त्याचा सिद्धांत योगदानाबद्दल जाणून घेण्यासाठी
३. पॉल बरान आणि विकासाचे समाजशास्त्रातील त्यांचे योगदान याबद्दल जाणून घेणे.

४.१ प्रस्तावना (Introduction)

हा अध्याय विकासशास्त्राच्या समाजशास्त्राच्या क्षेत्रात येतो, कि जो स्वतः एक स्वतंत्र शिस्त आहे. येथे आपण दोन विचारवंतांच्या महत्वाच्या कार्याबद्दल जाणून घेणार आहोत. आता तुम्हाला हा प्रश्न पडत असेल की हा अध्याय का आणि हे दोन विशिष्ट विचारवंत हे समजून घेत असताना, हे समजून घ्यावे लागेल कि सन १९९१ मध्ये माहिती तंत्रज्ञान क्रांती आणि

कॉल सेंटर सारख्या नवीन व्यवसायासह जागतिकीकरणाचा प्रचंड फायदा झालेल्या काही देशांपैकी भारत एक आहे. सध्या, महामारीच्या काळात अनेक देश चीनमधून आपला तळ हलवत आहेत आणि भारतासारख्या आशियाई बाजारपेठेत गुंतवणूक करत आहेत कारण त्याची दुसरी सर्वात मोठी कामगार शक्ती आणि जास्त लोकसंख्या आहे. म्हणूनच, सध्याची परिस्थिती अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी, आपल्याला हे सिद्धांतकार आणि त्यांचे दृष्टिकोन शिकण्याची आवश्यकता आहे. विकासाची संकल्पना समजून घेणे महत्वाचे आहे. रोस्टो आणि पॉल बरान, आपण प्रथम त्याच्या ऐतिहासिक संदर्भात जाणून घेणे आवश्यक आहे; तरच हे विचारक जे समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करत आहेत त्याच्याशी तुम्ही जोडून होऊ शकाल. विकासाची संकल्पना समजून घेण्यास सुरुवात करूया.

विकास सिद्धांत समजून घेणे हि आपल्याला आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया समजून घेण्यास मदत करेल की मानवी मूल्ये आणि नैतिकतेपेक्षा अर्थशास्त्र आणि आर्थिक विकास कसे प्राधान्याचे आहे. पाश्चिमात्य विचारवंतांनी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे बहुतांश देशांवर त्यांच्या धोरणांवर कसा प्रभाव पाडला हे देखील उघड होईल. हे संस्था तयार करणे, विकासाच्या नावाने कार्यक्रम प्रायोजित करणे असू शकते.

४.२ विकासाचा अर्थ (Meaning of Development)

"विकास" हा शब्द राष्ट्रीय आर्थिक वाढीचे वर्णन करण्यासाठी वापरला जातो. अमेरिकन परराष्ट्र धोरण सादर करण्यासाठी १९४० च्या दशकाच्या सुरुवातीला अमेरिकेत विकास हा शब्द प्रथम वापरला गेला. अमेरिकेने आपल्या सामाजिक शास्त्रज्ञांना विकसनशील देशांमध्ये भांडवलशाही आर्थिक विकास आणि राजकीय स्थिरतेसाठी समर्थन आणि धोरणे विकसित करण्याचे आवाहन केले. या धोरणात्मक निर्णयाचा परिणाम म्हणून, विकास सिद्धांताचा जन्म झाला. विकासावर अनेक भिन्न दृष्टीकोन आहेत, परंतु त्यापैकी जवळजवळ सर्व वाढ आणि शासन यावर लक्ष केंद्रित करतात.

४.३ विकासावर अमर्त्य सेन (Amartya Sen on Development)

सन १९९८ सालचे नोबेल पारितोषिक विजेते अमर्त्य सेन यांच्या मते "स्वातंत्र्य हे विकासाचे प्राथमिक उद्दिष्ट आणि विकासाचे मुख्य साधन आहे. लोकशाही आणि मानवाधिकारांच्या संरक्षणामुळे विकास आणखी वाढला आहे. असे अधिकार, विशेषतः पत्रकारांचे स्वातंत्र्य, भाषण, संमेलन इत्यादी, प्रामाणिक, स्वच्छ, चांगल्या सरकारची शक्यता वाढवतात. त्यांचा असा दावा आहे की "जगाच्या इतिहासात कार्यशील लोकशाहीत कधीही दुष्काळ पडला नाही." याचे कारण असे की लोकशाही सरकारांना "निवडणुका जिंकल्या लागतात आणि सार्वजनिक टीकेला सामोरे जावे लागते, याचसोबत दुष्काळ आणि इतर आपत्ती टाळण्यासाठी उपाययोजना करण्यासाठी जोरदार प्रोत्साहन मिळते."

विकास ही मानवी स्वातंत्र्याचा विस्तार करण्याची प्रक्रिया आहे. हे "स्वातंत्र्य वाढवणे आहे जे लोकांना जगण्यास कारणीभूत असलेले जीवन जगण्यास अनुमती देते." म्हणूनच,

विकासासाठी स्वतंत्रतेचे प्रमुख स्रोत काढून टाकणे आवश्यक आहे: गरिबी, अत्याचार, गरीब आर्थिक संधी, पद्धतशीर सामाजिक वंचितता, सार्वजनिक सुविधांकडे दुर्लक्ष, आणि असहिष्णुता किंवा दमनकारी राज्यांचा हस्तक्षेप. सेन पुढे असा युक्तिवाद करतात की राजकीय परस्पर स्वातंत्र्य, आर्थिक सुविधा, सामाजिक संधी, पारदर्शकता आणि सुरक्षा यासारखी पाच परस्परसंबंधित स्वातंत्र्ये आहेत. सार्वजनिक शिक्षण, आरोग्य सेवा, सामाजिक सुविधा पुरवून स्वातंत्र्यांना समर्थन देण्याची राज्याची भूमिका आहे. यामध्ये सुरक्षा जाळे, चांगली व्यापक आर्थिक धोरणे, उत्पादकता आणि पर्यावरणाचे संरक्षण इत्यादीशी संबंधित आहे.

डब्ल्यू डब्ल्यू रोस्टो, पॉल बरन यांचे योगदान

४.४ महत्वाच्या संकल्पना (Important concepts)

आपल्याला या युनिटमध्ये आणि युनिट ५ मध्ये देखील या शब्दावलींचा सामना करावा लागेल, म्हणजे फ्रँक, अमीन, वॉलरस्टीनवर; म्हणून ते येथे स्पष्ट केले आहे. साधारणपणे, पहिल्या तीन शब्दांचा विकासात्मक अभ्यासात वापर केला जातो.

पहिले जग (First World)

पहिले जग ("फर्स्ट वर्ल्ड") या शब्दाचा अर्थ असा होतो की ज्याला विकसित, भांडवलदार, औद्योगिक देश असे म्हटले जाते, साधारणपणे, दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिकेशी संरेखित देशांचा एक गट, कमी -अधिक सामान्य राजकीय आणि आर्थिक हितसंबंध: उत्तर अमेरिका, पश्चिम युरोप, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया इत्यादींचा समावेश होतो.

दुसरे जग (Second World)

"दुसरे जग" म्हणजे पूर्वीचे कम्युनिस्ट-समाजवादी, औद्योगिक राज्ये (पूर्वीचे पूर्व गट, सोव्हिएत सोशलिस्ट रिपब्लिक युनियनचा प्रदेश आणि क्षेत्राचा प्रभाव): रशिया, पूर्व युरोप (उदा. पोलंड) आणि काही तुर्क राज्ये (उदा. कझाकिस्तान) तसेच चीन यांचा समावेश होतो.

तिसरे जग (Third World)

"तिसरे जग" हे इतर सर्व देश आहेत; आज सहसा आफ्रिका, आशिया आणि लॅटिन अमेरिकेच्या विकसनशील देशांचे अंदाजे वर्णन करण्यासाठी वापरले जाते. थर्ड वर्ल्ड या शब्दामध्ये भांडवलदार (उदा., व्हेनेझुएला) आणि कम्युनिस्ट (उदा. उत्तर कोरिया) देश खूप श्रीमंत (उदा. सौदी अरेबिया) आणि अत्यंत गरीब (उदा., माली) देशांचा समावेश आहे.

चौथे जग (Fourth world)

"चौथे जग" हा शब्द प्रथम १९७४ मध्ये शुस्वाप चीफ जॉर्ज मॅन्युएलच्या प्रकाशनाने वापरात आला: चौथा जग: एक भारतीय वास्तव (पुस्तकाचा अमेझॉन दुवा), हा शब्द स्वदेशींच्या राष्ट्रांना (सांस्कृतिक संस्था, वांशिक गट) संदर्भित करतो राज्य सीमांमध्ये किंवा त्यापलीकडे राहणारे लोक (राष्ट्र-राज्य).

तुमची प्रगती तपासा (Check your Progress)

१. विकासाच्या अर्थाची चर्चा करा.
२. विकासाच्या उदयामध्ये समाविष्ट असलेल्या राजकारणाची चर्चा करा.

४.५ विकासाच्या संकल्पनेशी संबंधित भूराजनीती (Geopolitics associated with the concept of Development)

द्वितीय विश्वयुद्धानंतर उदयास आलेल्या विकासाच्या प्रमुख दृष्टीकोनातून विकास शोधला जाऊ शकतो, जसे की आधुनिकीकरण आणि वाढ, अवलंबित्व आणि जागतिक प्रणाली सिद्धांत, नियोक्लासिकल सिद्धांताचे पुनरुत्थान आणि नवीन गंभीर दृष्टिकोनांची श्रेणी संबंधित आहे. विकासात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, लिंग, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि पर्यावरणीय घटकांसह असंख्य चलनांचा समावेश आहे. विकासाच्या सुरुवातीच्या सैद्धांतिक मॉडेलने विकासाला आर्थिक वाढ आणि औद्योगिकीकरणाशी बरोबरी केली आणि सिद्धांतकारांनी असे देश पाहिले ज्यांनी अद्याप हे साध्य केले नाही ते विकासाच्या पूर्वीच्या किंवा खालच्या टप्प्यावर आहेत.

दुसरे महायुद्ध झाल्यापासून विकासाबाबत प्राथमिक दृष्टीकोन तयार केले गेले. विकासात्मक अभ्यासाचा उदय आधुनिकीकरण आणि वाढ, अवलंबित्व आणि जागतिक प्रणाली सिद्धांत, नियोक्लासिकल सिद्धांताचे पुनरुज्जीवन, आणि गंभीर दृष्टीकोन विकसित करण्याच्या श्रेणीवर शोधला जाऊ शकतो. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की विकास आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, लिंग, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि पर्यावरणीय समस्यांमुळे प्रभावित होतो.

अनेक विद्वानांनी विकसित केलेल्या सर्व विकासात्मक मॉडेल्सने तत्कालीन आणि आजही समाजावर परिणाम केला आहे. आजही जगभरात देशांच्या वाढीची गणना त्याच्या सकल देशांतर्गत उत्पादनाद्वारे (GDP) केली जाते. भूतानसारखे काही देश आहेत जे आर्थिकदृष्ट्या नव्हे तर आनंद सुचकांकाने त्याची वाढ मोजतात. दुसऱ्या शब्दांत, ते अर्थशास्त्रापेक्षा आनंदाला प्राधान्य देते.

तथापि, रोस्टोचा दृष्टीकोन आणि योगदान समजून घेण्याचा प्रयत्न करूया.

४.६ वॉल्ट व्हिटमॅन रोस्टो (Walt Whitman Rostow)

वॉल्ट व्हिटमॅन रोस्टो हे एक शिक्षणतज्ज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ आणि सरकारी व्यक्ती होते ज्यांचा जन्म १९१६ मध्ये झाला. त्यांनी दुसरे महायुद्ध अनुभवले. त्यांनी अनेक महाविद्यालये आणि संस्थांमध्ये व्याख्यानेही दिली. त्यांचे पहिले पुस्तक, अमेरिकन डिप्लोमॅटिक रिव्होल्यूशन, नोव्हेंबर १९४६ मध्ये ऑक्सफर्ड विद्यापीठात त्यांच्या उद्घाटन व्याख्यानावर

आधारित होते आणि १९४७ मध्ये प्रकाशित झाले. दुसरे पुस्तक, एस्सेज ऑन द ब्रिटिश इकॉनॉमी ऑफ द एकोनिन्थ सेंच्युरी, पुढील वर्षी प्रकाशित झाले.

डब्ल्यू डब्ल्यू रोस्टो, पॉल बरन यांचे
योगदान

सन १९५० मध्ये त्यांना मॅसेच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजीमध्ये आर्थिक इतिहासाचे प्राध्यापक म्हणून नियुक्त करण्यात आले. पुढील वर्षी त्या विद्यापीठाच्या सेंटर फॉर इंटरनॅशनल स्टडीजच्या कर्मचाऱ्यांनाही त्यांचे नाव देण्यात आले. रोस्टो यांनी १९६१ पर्यंत दोन्ही पदांवर होते. त्या काळात, रोस्टोने विविध विषयांवर पुस्तके, लेख आणि पुनरावलोकने मोठ्या संख्येने प्रकाशित केली. त्यापैकी काही खालील आहेत :-

The Process of Economic Growth (1953, 2nd ed. 1960); *The Growth and Fluctuation of the British Economy, 1790-1850* (with others, 1953, 2nd ed. 1975); *The Dynamics of Soviet Society* (with others, 1953); *The Prospects for Communist China* (with others, 1954); *An American Policy in Asia* (with R. W. Hatch, 1955); *A Proposal: Key to an Effective Foreign Policy* (with M. F. Millikan, 1957); *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (1960); *The United States in the World Arena* (1960); *Rich Countries and Poor Countries: Reflections from the Past, Lessons for the Future* (1987); and *Theorists of Economic Growth from David Hume to the Present* (1990). *East-West Relations: Is Detente Possible?* (with William E. Griffith, 1969); *Politics and the Stages of Growth* (1971); *The Diffusion of Power* (1972); *How It All Began: Origins of the Modern Economy* (1975); *The World Economy: History and Prospect* (1978); *Getting from Here to There* (1978); *Why the Poor Get Richer and the Rich Slow Down* (1980); *Pre-Invasion Bombing Strategy: General Eisenhower's Decision of March 25, 1944* (1981); *The Division of Europe After World War II: 1946* (1981); *Europe After Stalin: Eisenhower's Three Decisions of March 11, 1953* (1982); *Open Skies: Eisenhower's Proposal of July 21, 1955* (1982); *The Barbaric Counter-Revolution: Cause and Cure* (1983); *The United States and the Regional Organization of Asia and the Pacific, 1965-1985* (1986); and *Stages of E.th: A Non-Communist Manifesto* (1991).

रोस्टोची प्रतिष्ठा मूळ आणि लक्षणीय आर्थिक सिद्धांतकार म्हणून होती, तसेच आधुनिक आंतरराष्ट्रीय घडामोडींचा उत्सुक निरीक्षक म्हणूनही या प्रकाशनांनी सिमेंट केले होते. conomic Grow ऑस्टिन येथील टेक्सास विद्यापीठात नोकरी घेऊन रोस्टो 1969 मध्ये अध्यापनाकडे परतला. ते 1980 च्या दशकात त्या विद्यापीठात अर्थशास्त्र आणि इतिहास विभागातील राजकीय अर्थशास्त्राचे रेक्स जी. बेकर प्राध्यापक होते. सन १९९० मध्ये, त्यांना सामाजिक विज्ञानातील उत्कृष्ट पुस्तकासाठी असोसिएशन ऑफ अमेरिकन प्रकाशक पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. सन १९९२ मध्ये रोस्टोला मंडळाचे अध्यक्ष आणि ऑस्टिन प्रकल्पाचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून नियुक्त करण्यात आले. या गटाचा उद्देश ऑस्टिन, टेक्सासपासून सुरू झालेल्या शहरी अमेरिकेच्या समस्या सोडवणे हा होता.

जन्मपूर्व काळजी आणि गरीब मुलांना मदत करण्याच्या उद्देशाने सरकारी आणि खाजगी कार्यक्रमांचा विस्तार करणे हे या प्रकल्पाचे ध्येय होते. रोस्टोची संकल्पना तरुणांमध्ये गुंतवणूक करण्याची होती. "ज्या प्रकारे आम्ही व्हिएतनाम युद्ध लढले ते मला शहरांशी कसे वागण्याचा प्रयत्न करत आहेत याची आठवण करून देते," तो म्हणाला, "सर्व लक्षणांनंतर जा आणि स्रोताच्या मागे जाण्याऐवजी त्यांच्यावर बँड-एड्स लावा." या मताचे सर्वात प्रभावी समर्थक अमेरिकन आर्थिक इतिहासकार वॉल्ट डब्ल्यू. रोस्टो होते. त्यांचे १९६० चे पुस्तक, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifest* महत्वाचे आहे.

४.७ वृद्धीचे टप्पे (Stages of Growth)

पहिला टप्पा पारंपारिक समाज –(Stage 1 Traditional Society –)

हा विकासाचा पहिला टप्पा आहे. येथे अर्थव्यवस्था जगण्याची क्रियाकलाप द्वारे वर्चस्व आहे. उत्पादक उत्पादन वापरतात; तो विकला जात नाही. व्यापार हा एक सौदा आहे जिथे इतर वस्तूसाठी थेट वस्तूंची देवाणघेवाण केली जाते. शेती हा सर्वात महत्वाचा उद्योग आहे. उत्पादन मर्यादित प्रमाणात भांडवल वापरून श्रम-केंद्रित आहे. तंत्रज्ञान मर्यादित आहे, आणि संसाधनांचे वाटप पारंपारिक उत्पादन पद्धतींद्वारे निश्चित केले जाते.

दुसऱ्या टप्प्यात संक्रमणकालीन टप्पा (टेकऑफसाठी पूर्व शर्त)–(Stage 2 Transitional Stage (Preconditions for Takeoff) –

दुसऱ्या टप्प्यात, वाढलेली स्पेशलायझेशन व्यापारासाठी अधिशेष निर्माण करते. व्यापाराला आधार देण्यासाठी वाहतूक पायाभूत सुविधांचा उदय झाला आहे. उत्पन्न, बचत आणि गुंतवणूक वाढत असताना उद्योजक उदयास येतात. बाह्य व्यापार देखील होतो, प्राथमिक उत्पादनांवर लक्ष केंद्रित करणे. एक मजबूत केंद्र सरकार खाजगी उद्योगांना प्रोत्साहन देते.

तिसऱ्या टप्प्यात उठावणी/ उड्डाण (Stage 3 Take Off)

कामगार हा कृषी क्षेत्रापासून उत्पादन क्षेत्राकडे वळल्याने औद्योगिकीकरण वाढते. देशाच्या काही क्षेत्रांमध्ये आणि एक किंवा दोन उत्पादन उद्योगांमध्ये वाढ केंद्रित आहे. गुंतवणुकीची पातळी जीएनपीच्या १०% पेक्षा जास्त पोहोचते. लोक पैसे वाचवतात. आर्थिक स्थित्यंतरे औद्योगिकरणाला समर्थन देणाऱ्या नवीन राजकीय आणि सामाजिक संस्थांच्या उत्क्रांतीसह आहेत. वाढ स्वयंपूर्ण आहे कारण गुंतवणूकीमुळे उत्पन्न वाढते, आणि पुढील गुंतवणूकीसाठी अधिक बचत निर्माण होते.

चौथ्या टप्प्यात परिपक्वताकडे जाणारे (Stage 4 Drive to Maturity)

अर्थव्यवस्था नवीन क्षेत्रात विविधता आणत आहे. तांत्रिक नवकल्पना विविध प्रकारच्या गुंतवणूकीच्या संधी प्रदान करते. अर्थव्यवस्था वस्तू आणि सेवांच्या विस्तृत श्रेणीचे उत्पादन करत आहे आणि आयातीवर कमी अवलंबून आहे. तंत्रज्ञानाचा अधिक वापर केला जातो.

पाचवा टप्प्यात मोठ्या प्रमाणात उपभोग (Stage 5 High Mass Consumption)

डब्ल्यू डब्ल्यू रोस्टो, पॉल बरन यांचे
योगदान

अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर वापरासाठी सज्ज आहे, हि आर्थिक क्रियाकलापांची पातळी खूप उच्च आहे. तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो पण त्याचा विस्तार संथ होतो. सेवा क्षेत्र अधिकाधिक वरचढ झाले आहे. शहरीकरण पूर्ण झाले आहे. आता, मोठ्या संख्येने व्यक्तींसाठी बहुराष्ट्रीय उदय मूलभूत अन्न, निवारा आणि कपड्यांच्या पलीकडे त्यामुळे आहे. समाजकल्याणात रुची वाढली.

त्याचा सिद्धांत, दुसऱ्या शब्दांत, एक रेषीय-टप्प्या-वाढीचे मॉडेल होता ज्याने विकासाला अशा टप्प्यांचा क्रम म्हणून परिभाषित केले ज्याद्वारे सर्व समाजांनी पास होणे आवश्यक आहे. विकासाच्या निसर्गाची आणि प्रक्रियेची ही संकल्पना आधुनिकीकरणाच्या सिद्धांताची मूलभूत रूपरेषा बनली त्याच्या उपशीर्षकानुसार “एक कम्युनिस्ट घोषणापत्र”-त्याच्या कार्याद्वारे, रोस्टोने भांडवली विकास मॉडेलच्या प्रभावीतेसाठी युक्तिवाद केला, विशेषतः एक युक्तिवाद तिसऱ्या जगातील नवीन विकसनशील देशांमध्ये दिसून येते.

टीका (Criticism)

अनेक विद्वानांनी आर्थिक वाढीच्या रोस्टो मॉडेलवर टीका केली. काहींनी याला केवळ प्रयोग म्हटले. सरंजामशाही, समाजवाद, भांडवलशाही, बुर्जुआ आणि साम्यवादाच्या कार्ल मार्क्सच्या टप्प्याऐवजी काहींनी त्याला आर्थिक विकासाचे मॉडेल म्हणून नाकारले. काही विद्वानांचे म्हणणे आहे की त्यांचे मॉडेल आर्थिक वाढीपासून राजकारणाकडे वळले जे नऊ प्रमुख देशांनी राबवले.

- समीक्षक असेही सांगतात की हे आवश्यक नाही की सर्व देश अनिवार्यपणे सर्व टप्प्यातून जातात, तेथे प्रसार, गुंतवणूक, पर्यावरणीय कारणे किंवा इतर अनेक घटक असू शकतात, परिणामी, काही टप्पे वगळले जाऊ शकतात.

या मॉडेलवर टीका देखील केली जाते कारण हा एक अधोगत दृष्टिकोन आहे जिथे प्रगत देशांना पुरोगामी समाजाचे मानदंड म्हणून पाहिले जाते आणि इतर जे त्यांच्या टप्प्यावर पोहोचले नाहीत ते पारंपारिक आहेत.

तुमची प्रगती तपासा (Check your Progress)

१. रोस्टो कामाची तीन नावे लिहा.
२. रोस्टोच्या वाढीच्या पाच टप्प्यांची यादी करा.

४.८ पॉल अलेक्झांडर बरान (Paul Alexander Baran)

पॉल अलेक्झांडर बरान १९६४ मध्ये हृदयविकाराच्या झटक्याने मृत्यू होईपर्यंत ते स्टॅनफोर्ड येथे अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक होते. पॉल एम. स्वीझी सह सहलेखक द पॉलिटिकल इकॉनॉमी ऑफ ग्रोथ (१९५७) आणि मोनोपॉली कॅपिटल (१९६५) ही त्यांची सर्वात महत्वाची पुस्तके आहेत, या पुस्तकांमध्ये भांडवलशाहीचे महत्त्वाचे समीक्षक. मत्तेदारी

भांडवल मुळात भांडवलशाहीवर, विशेषतः युनायटेड स्टेट्सवर टीका होते. पॉल बरान हे तुलनात्मक आर्थिक व्यवस्था (भांडवलशाही आणि समाजवाद) मध्ये तज्ञ होते ते स्वतःला मार्क्सवादी मानत. बरान योगदानाद्वारे भांडवलशाहीचा इतिहास आजमावत होते. त्यांनी वाचकांना त्यांनी भांडवलशाही कधी मरणार असे प्रश्न विचारण्यास प्रवृत्त केले? ते त्यांच्या काळातील त्या काही विद्वानांपैकी एक होते जे भांडवलशाहीवर टीका करण्यास तयार होते. त्या काळातील अमेरिकन शिक्षण व्यवस्था भांडवलशाहीला प्रोत्साहन देत होती, तथापि, बरान टीका करतात आणि इतरांनाही वेगळा दृष्टिकोन पाहण्यासाठी प्रेरित करतात. त्यांनी अनेक महत्त्वपूर्ण कामे प्रकाशित केली आहेत जसे की –

- The Political Economy of Underdevelopment, (1952)
- The Political Economy of Growth. (1957)
- "Reflections on underconsumption," in Abramovitz, Moses; et al. (eds.). (1959), The allocation of economic resources: essays in honor of Bernard Francis Haley
- Marxism and Psychoanalysis (1960), [pamphlet] Monthly Review Press
- The Commitment of the Intellectual, [pamphlet] (1961), Monthly Review Press
- . Reflections on the Cuban Revolution, [pamphlet] (1961), Monthly Review Press
- Monopoly Capital: An essay on the American economic and social order, (1966), Monthly Review Press, New York
- The Longer View: Essays toward a critique of political economy (1970),
- The Political Economy of Neo-Colonialism (1975).

४.९ विकसनशिलतेचा सिद्धांत (Theory of Underdevelopment)

पॉल बरान यांचे प्रमुख पुस्तक म्हणजे 'अविकसित विकासाची राजकीय अर्थव्यवस्था'. बरान यांनी नमूद केले की, आर्थिक विकासाने ऐतिहासिकदृष्ट्या नेहमीच समाजाची अर्थव्यवस्था, समाज आणि राजकारणात परिवर्तन घडवून आणले आहे. याकडे दुर्लक्ष केले जाऊ शकत नाही की आर्थिक विकासाचे नेतृत्व वर्ग आणि गटांद्वारे केले गेले आहे, ज्यांना नवीन आर्थिक आणि सामाजिक व्यवस्थेमध्ये रस आहे. या गटांना समाजातील त्यांची स्थिती टिकवून ठेवण्यातही रस आहे.

त्यांनी आर्थिक वाढीची व्याख्या "भौतिक वस्तूंच्या दरडोई उत्पादनामध्ये कालांतराने वाढ" म्हणून केली (अर्थात, श्रम उत्पादकता वाढ); बरान निव्वळ गुंतवणुकीच्या गरजेवर भर देते (अधिशेष मूल्याचे भांडवल). तो तीन प्रकारच्या आर्थिक अधिशेषांची रूपरेखा सांगतो: प्रथम, वास्तविक आर्थिक अधिशेष (खरोखर संचित अधिशेष मूल्य). दुसरे म्हणजे, संभाव्य आर्थिक अधिशेष (संचयनीय अधिशेष मूल्य) जे खालील गोष्टी काढून टाकल्यास तयार

केले जाऊ शकते: (अ) समाजाच्या मध्यम आणि वरच्या स्तरांद्वारे अतिरिक्त वापर; (ब) अनुत्पादक कामगार; (क) अर्थव्यवस्थेतील तर्कहीनता आणि कचरा; आणि (ड) बेरोजगारी. तिसरे, नियोजित आर्थिक अधिशेष (राष्ट्रीयीकृत आणि नियोजित अर्थव्यवस्थेचे अतिरिक्त उत्पादन). इत्यादीचा समावेश होतो.

डब्ल्यू डब्ल्यू रोस्टो, पॉल बरन यांचे
योगदान

दुसऱ्या शब्दात, आर्थिक व्यवस्थेमध्ये वर्गाच्या पदानुक्रमाद्वारे दर्शविले जाते जेथे आर्थिक आणि राजकीय शक्ती शीर्षस्थानी केंद्रित असते, उत्पादन आणि उत्पन्न जे जास्त लोक वापरतात त्यापेक्षा जास्त (अन्न, वस्त्र, निवास, सार्वजनिक सुरक्षा, शिक्षण, आणि चालू) मुख्यतः सर्वोच्च वर्गात जा. या अतिरिक्त भागाला त्याने आर्थिक अधिशेष म्हटले आहे, एक प्रकारची बचत किंवा उपभोगानंतर उरलेले उत्पन्न. सरंजामशाही व्यवस्थेत, उत्पादन आणि उत्पन्नाच्या अधिक उत्पादनासाठी अधिक साधने आणि उपकरणे खरेदी करण्यासाठी या प्रकारच्या अतिरिक्त रकमेचा वापर करण्यासाठी थोडे प्रोत्साहन आहे. लॉर्ड किंवा बॅरनला सुरक्षित वर्गाला पैसे देण्यास किंवा देण्यास थोडे प्रोत्साहन आहे कारण त्याला वाढीव उत्पादकतेचा फायदा होऊ शकत नाही. भांडवलशाहीमुळेच उत्पादनामध्ये पुन्हा गुंतवणूक करण्यासाठी अशा प्रोत्साहनांना महत्त्व प्राप्त होते. दुसऱ्या शब्दांत, वसाहतींमध्ये विकसित झालेला अतिरिक्त उत्पादन कमी विकसित देशांपेक्षा मूळ देशात परत पाठवला गेला जिथे प्रत्यक्ष उत्पादन झाले.

त्यांच्या मते, तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये अस्तित्वात असलेला अतिरिक्त प्रकार भांडवलशाहीवर अवलंबून होता. ध्येय हे अविकसित देशांना प्रत्यक्षात विकसित करण्यापेक्षा खेचून काढणे होते. हे एक प्रकारे, कमी विकसित देशाला स्वतःहून कोणत्याही प्रकारे वाढू दिले नाही. हे, प्रगत भांडवलशाहीमध्ये, वसाहतीकरण संपले तरीही चालू आहे. मुक्त व्यापाराच्या नावाखाली कच्चा माल, श्रम वापरले गेले पण नफा काढून घेतला जातो. यामुळे पुढे भांडवली उत्पादन पद्धती निर्माण झाली जिथे ते व्यवसायात अधिक भरभराट करू शकले आणि सतत इतर देशांमध्ये त्यांचा विस्तार करू शकले.

ते म्हणतात की विकसित देश अविकसित देशांना अर्थदानाद्वारे वेळोवेळी प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न करतात जेणेकरून दीर्घ कालावधीत थोडासा विकास होईल. तथापि हा बदल लोकांच्या प्रत्यक्ष विकासासाठी किंवा कल्याणासाठी पुरेसा नाही. कोणत्याही गुंतवणूकीमुळे परतावा मिळतो तसेच एक प्रकारे ते गुंतवणूकदारांना नफा देते आणि नागरिकांसाठी प्रतिकूल धोरणे आणि भ्रष्टाचारामुळे अविकसित देश कोणत्याही प्रकारे विकसित होत नाहीत.

तुमची प्रगती तपासा (Check your Progress)

१. बरनने चर्चा केलेल्या तीन अतिरिक्त फॉर्म कोणत्या आहेत?
२. अविकसित सिद्धांताची काही ओळींमध्ये चर्चा करा.

४.१० सारांश (Summary)

या अध्यायात आम्ही विकासाचा अर्थ शोधून सुरुवात केली, जिथे राष्ट्रीय विकास वाढीचे वर्णन करण्यासाठी "विकास" वापरला जातो. अमेरिकन परराष्ट्र धोरणाची ओळख करून देण्यासाठी विकास शब्द हा युनायटेड स्टेट्स मध्ये १९४० च्या सुरुवातीला वापरला गेला. अमर्त्य सेनसाठी, विकास म्हणजे समाजातील व्यक्तीचे स्वातंत्र्य. आम्ही पहिल्या जागतिक, द्वितीय, तृतीय सारख्या देशांना दिलेल्या भिन्न क्रमवारीबद्दल देखील शिकलो. आम्ही त्याच्या वाढीच्या टप्प्यांच्या सिद्धांताद्वारे रोस्टो आणि त्याचे योगदान पुढे पाहिले, जिथे त्याने एक नॉनलाइनर मॉडेल विकसित केले. हा अध्याय पॉल बरन यांच्या कार्यावर आणि स्थानिकांच्या विकासापेक्षा भांडवलदारांनी स्वतःचा आणि त्यांच्या घराचा नफा वाढवण्यासाठी अविकसित कसा बनवला यावरील त्यांच्या विचारांवर चर्चा करून संपतो.

४.११ प्रश्न (Questions)

१. अविकसिततेचा सिद्धांत थोडक्यात स्पष्ट करा.
२. विकासाच्या टप्प्यांचा रोस्टो सिद्धांत स्पष्ट करा.
३. विकासाचा अर्थ आणि त्याच्या परस्परसंबंधित संकल्पना थोडक्यात लिहा.

४.१२ संदर्भ (References)

¹<https://www.asiancenturyinstitute.com/development/333-amartya-sen-on-development-as-freedom>

¹<http://www.hartford-hwp.com/archives/10/150.html>

¹Halperin, S. (2018, December 17). *Development theory*. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/development-theory>

¹"Walt Whitman Rostow ." *Encyclopedia of World Biography*. . Retrieved July 30, 2021, from Encyclopedia.com: <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/walt-whitman-rostow>

¹<http://www.uop.edu.pk/ocontents/Lecture%204%20a%20Unit%202%20Lesson%206%20Rostow.pdf>

Rostow.pdf

¹Khan, Z., & Slavador, M. (2017). Summarizing the Miscellaneous Criticism on Rostow's Model of Economic Growth: An Overview. *International Journal of Social Science & Economic Research*, 2(2), 2301-12.

¹ <http://www.oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/c8xs5zkk/>

¹ Prof Wolff about Paul Baran his talk

¹<https://heinonline.org/HOL/LandingPage?collection=journals&handle=hein.journals/guild19&div=12&id=&page=>

डब्ल्यू डब्ल्यू रोस्टो, पॉल बरन यांचे
योगदान

¹<https://www.marxists.org/history/etol/document/swp-us/misc-1/edonbaran.htm>

¹ <https://business.louisville.edu/faculty-research/research-publications/paul-barans-economic-surplus-concept-the-baran-ratio-and-the-decline-of-feudalism/>

¹Baran, P. A. (2019). Political Econ of Growth. United States: Monthly Review Press.

munotes.in

आंद्रे गुंडर फ्रँक, समीर अमीन आणि इमॅन्युएल वॉलरस्टाईन यांचे योगदान

घटक रचना (Unit Structure)

- ५.० उद्दिष्टे (Objectives)
- ५.१ प्रस्तावना (Introduction)
- ५.२ आंद्रे गुंडर फ्रँक (Andre Gunder Frank)
 - ५.२.१ चरित्र (Biography)
 - ५.२.२ सिद्धांत (Theory)
 - ५.२.३ लॅटिन अमेरिकेचा अभ्यास (Study of Latin America)
 - ५.२.४ मृत्यू (Death)
 - ५.२.५ टीका (Criticism)
- ५.३ समीर अमीन (Samir Amin)
 - ५.३.१ चरित्र (Biography)
 - ५.३.२ कार्य (Work)
 - ५.३.३ सिद्धांत (Theory)
 - ५.३.४ टीका (Criticism)
- ५.४ इमॅन्युएल वॉलरस्टीन (Immanuel Wallerstein)
 - ५.४.१ चरित्र (Biography)
 - ५.४.२ जागतिक प्रणाली सिद्धांत (World System Theory)
 - ५.४.३ टीका (Criticism)
- ५.५ सारांश (Summary)
- ५.६ प्रश्न (Questions)
- ५.७ संदर्भ (References)

५.० उद्दिष्ट (Objectives)

आंद्रे गुंडर फ्रँक, समीर अमीन आणि
इर्मेन्युएल
वॉलरस्टाईन यांचे योगदान

- विकास अभ्यासावरील मूलभूत विचारवंतांबद्दल जाणून घेणे
- या विचारवंतांनी दिलेल्या विविध सिद्धांतांबद्दल जाणून घेणे
- हे सिद्धांत आपल्या समाजातील सद्य परिस्थितीसह समजून घेणे.

५.१ प्रस्तावना (Introduction)

या प्रकरणात, आपण तीन विचारवंतांबद्दल जाणून घ्याल ज्यांचा जगभरातील विकास आणि अविकसित सिद्धांतांच्या समाजशास्त्राच्या अभ्यासावर खोल प्रभाव आहे. बलाढ्य विकास देशांवर आणि अविकसित देशांवर नियंत्रण ठेवण्याच्या त्यांच्या रणनीतींवर टीका करणाऱ्या या विचारवंतांचा समावेश आहे. ज्या समान धाग्यावर हे विचारवंत एकत्र आले आहेत तो म्हणजे अविकसित देशांचा वापर वसाहतवादाच्या काळात आणि वसाहतवादानंतरच्या काळातही झाला आहे. दुसऱ्या शब्दांत, विकसित देश आजही त्यांचे शोषण चालू ठेवतात. विचारवंतांद्वारे काही सामान्य विषयांवर चर्चा होत असल्याचे तुम्हाला आढळेल; तथापि, या विचारवंतांच्या संकल्पना आणि संज्ञा बदलल्या आहेत.

५.२ आंद्रे गुंडर फ्रँक (Andre Gunder Frank)

५.२.१ चरित्र (Biography)

आंद्रे गुंडर फ्रँक, जर्मन-अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ, २४ फेब्रुवारी १९२९ रोजी बर्लिन येथे जन्मले. त्याच्या पालकांनी १९३३ मध्ये स्वित्झर्लंडमध्ये आणि नंतर युनायटेड स्टेट्समध्ये (१९४१) नाझींकडून सुरक्षितता मागितली. फ्रँकने १९५० मध्ये स्वार्थमोर येथून बॅचलरची पदवी मिळवली आणि १९५७ मध्ये शिकागो विद्यापीठातून अर्थशास्त्रात डॉक्टरेट मिळवली, जिथे त्यांनी मिल्टन फ्रीडमन यांच्या मार्गदर्शनाखाली शिक्षण घेतले.

त्याने मिशिगन स्टेट युनिव्हर्सिटी (१९५७-१९६१) मध्ये सोव्हिएत शेती अर्थशास्त्रातील तज्ञ म्हणून आपल्या कारकीर्दीची सुरुवात केली, परंतु त्याने लॅटिन अमेरिकेसाठी त्वरीत अमेरिका सोडली. त्यांनी ब्राझीलमधील थिओटोनियो डॉस सॅटोस आणि फर्नांडो हेन्रिक कार्डोसो यांच्यासह अनेक अर्थशास्त्रज्ञांना प्रेरणा दिली. १९६४ मध्ये सत्तापालट झाल्यानंतर ते चिलीला गेले, जिथे त्यांनी चिलीच्या स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स सेंटर फॉर सोशल इकॉनॉमिक स्टडीजमध्ये काम केले. फ्रँक चिलीमध्ये त्याची पत्नी मार्ता फुएंटेसला भेटला, जिथे त्याने लॅटिन अमेरिकन सामाजिक -आर्थिक परिस्थितीवर पुस्तकांची पहिली मालिका लिहिली ज्यांच्याबरोबर त्याने अनेक कामे केली.

सन १९७३ मध्ये लष्कराने राष्ट्रपती साल्वाडोर अलेन्डे यांचे समाजवादी प्रशासन उलथून टाकल्यानंतर फ्रँकला चिली सोडून जाण्यास भाग पाडले गेले. फ्रँकने ईस्ट ऍंग्लिया विद्यापीठात (१९५७-१९६१) सामाजिक बदलातील विकास अभ्यासाचे प्राध्यापक आणि

विकास अर्थशास्त्र आणि सामाजिक शास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून पदे भूषविली. ॲम्स्टरडॅम विद्यापीठ (१९८३-१९९४) मॅक्स प्लॅक इन्स्टिट्यूट (१९७३-१९७८) मध्ये काम करण्यासाठी जर्मनीला परतल्यानंतर. तो ग्लोबल-सिस्टीम स्कूलशी जोडला गेला आणि इमॅन्युअल वॉलरस्टीन, समीर अमीन आणि इतरांसह जागतिक संकटातील सामाजिक संकट आणि सामाजिक हालचालींच्या गतिशीलतेवर विविध कामांचे सहलेखन केले.

५.२.२ अवलंबित्व सिद्धांत - महानगर आणि उपग्रह (Dependency theory – Metropolis and Satellite)

'कॅपिटलिझम अँड अंडर डेव्हलपमेंट इन नॉर्थ अमेरिका' या पुस्तकात त्यांनी मेट्रोपोलिस-सॅटेलाइट संबंध स्पष्ट केले. या पुस्तकात त्यांनी सुरुवातीस वसाहतीमुळे अविकसित प्रक्रियेचे स्वरूप सुरुवातिला स्पष्ट केले. त्यांच्या मते येथील महानगर म्हणजे विकसित देशांचा उल्लेख म्हणून ओळखला जातो. दुसरीकडे, विकसनशील देश हे विकसित देशांवर अवलंबून आहेत. या देशांकडे पुरेसा कच्चा माल आहे. मेट्रोपोलिस उपग्रह देशांमध्ये उपलब्ध कच्चा माल वापरतो आणि तयार माल तयार करतो. महानगर हे पश्चिमेकडील औद्योगिक विकसित देश आहेत, तर विकसनशील देश शेतीवर अवलंबून आहेत. साधारणपणे, विकसनशील देश शोषणाला सामोरे जात आहेत. महानगरांमुळे विकसनशील देश हे विकसित होऊ शकलेले नाहीत.

१९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात, फ्रँकने स्वतःला अवलंबित्व सिद्धांताच्या मुख्य व्यक्तींपैकी एक म्हणून स्थापित केले होते, ज्यामध्ये असे म्हटले होते की राष्ट्रीय विकास धोरणांवर बाह्य प्रभाव (जसे की राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक) हे तिसरे जग, विशेषतः लॅटिन अमेरिकेत का होते हे स्पष्ट करू शकते. पाश्चात्य हितसंबंधांच्या अधीन राहिलेले पाहण्यास मिळते (उदाहरणार्थ, फ्रँकचे जागतिक संचय, १४९२-१७८९, १९७८ पहा). त्यांच्या मते, गैर-भांडवलदार (समाजवादी) राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेची उभारणी हा अवलंबनातून बाहेर पडण्याचा एकमेव मार्ग आहे असा दावाही त्यांनी केला. फ्रँकच्या मते, पाश्चिमात्य संस्कृतींचा विकास हा अन्यथा आशियाकेंद्रित अर्थव्यवस्थेत केवळ ऐतिहासिक झगमगाटाच्या स्वरूपात पाहण्यास मिळतो.

फ्रँक आणि इतरांनी अवलंबित्वाच्या ऐतिहासिक स्थितीचा उपयोग पश्चिमेकडील आर्थिक प्रगती परिघातील आर्थिक वाढीमध्ये का होत नाही हे स्पष्ट करण्यासाठी वापरला: औपचारिक स्वातंत्र्यानंतरही, वसाहती कार्यक्रमांनी परिघाला कॅमोडिटी चेनद्वारे आंतरराष्ट्रीय बाजाराशी जोडणे सुरुच ठेवले. एकल कमी मूल्यवर्धित वस्तूंची निर्यात (कच्चा माल). वसाहती-वसाहत संबंध हे जागतिक भांडवलशाहीच्या गतिशीलतेचे वैशिष्ट्य होते, केवळ पूर्व-भांडवलशाही साम्राज्यवादी इतिहासच नाही, तर हे संबंध औपचारिक स्वातंत्र्यानंतरही तिसऱ्या जगाला अधोगती प्रदान करत राहिले कारण स्थानिक लुम्पेन बुर्जुआमुळे पूर्वीच्या वसाहतींना ते मिळवणे अशक्य होते. वसाहतीकराना नंतरचे हे नव-वसाहतीकरण कर्जाच्या वापराद्वारे ही व्यवस्था मजबूत करते.

फ्रँकने १९९० च्या दशकात जागतिक इतिहासाकडे सुधारित दृष्टीकोनाने पाहण्यास सुरुवात केली, जागतिक-प्रणाली सिद्धांत आणि बहुतेक ऑर्थोडॉक्स ऐतिहासिक आणि

सैद्धांतिक व्याख्यांना खोलवर युरोसेंट्रिक म्हणून नाकारले. फ्रँकने ५,००० वर्ष जुन्या व्यापार प्रणालीवर संशोधन केले, दीर्घकालीन आर्थिक चक्रांबद्दलच्या त्याच्या पूर्वीच्या अभ्यासाचे चित्र काढले आणि निष्कर्ष काढला, विशेष म्हणजे त्याच्या Reorient (१९९८) या पुस्तकात, जागतिक अर्थव्यवस्था हजारो वर्षांपासून आशिया-केंद्रित होती आणि आता त्या दिशेने परत जात होते. फ्रँकने त्याच्या उत्तरार्धात असे प्रतिपादन केले की पश्चिमेचे अलीकडील यश ही पूर्वेकडील क्षणभंगुरतेमुळे घडलेली एक क्षणभंगुर घटना आहे आणि भांडवलशाहीच्या विश्लेषणात्मक कल्पनेने त्याची प्रासंगिकता त्याने गमावली आहे.

आंद्रे गुंडर फ्रँक, समीर अमीन आणि
इर्मॅन्युएल
वॉलरस्टाईन यांचे योगदान

५.२.३ लॅटिन अमेरिकेचा अभ्यास (Study on Latin America)

फ्रँकने व्यापकपणे प्रभावशाली ऑर्थोडॉक्स मार्क्सवादी सिद्धांत-ज्याने लॅटिन अमेरिका अर्ध-सरंजामी अवस्थेत आहे असे वर्गीकृत केले- आणि पाश्चात्य-केंद्रित आधुनिकीकरण सिद्धांत या दोन्ही विरुद्ध युक्तिवाद केला, ज्यामुळे तथाकथित “तिसरे जग” मध्ये विकासाचा अभाव दिसून आला. अपूर्ण “आधुनिकीकरण” आणि अपुरे किंवा मागास भांडवलशाही संस्थांचे त्याच्या अभिजात कार्यात लॅटिन अमेरिकेतील भांडवलशाही आणि अविकसित (१९६७). फ्रँकच्या “अंडर-डेव्हलपमेंटचा विकास” सिद्धांतामध्ये असे म्हटले गेले की लॅटिन अमेरिका सुरुवातीपासून अटलांटिकमध्ये भांडवलशाहीच्या विस्ताराच्या चौकटीत मोठ्या वसाहती शक्तींनी परिधीय शक्ती म्हणून वापरला आहे.

५.२.४ त्याचा मृत्यू (His Death)

फ्रँकने डझनभर भाषांमध्ये ३५ हून अधिक पुस्तके आणि शेकडो लेख प्रकाशित केल्यानंतर २३ एप्रिल २००५ रोजी लक्झेंबर्गमध्ये फ्रँकचे निधन झाले. अवलंबित्व आणि जागतिक-प्रणाली सिद्धांतातील त्यांच्या योगदानामुळे मानववंशशास्त्र, समाजशास्त्र, राजकीय अर्थशास्त्र आणि मुक्ती धर्मशास्त्रातील अनेकांवर परिणाम झाला. त्यांचा अंतिम बहुविद्याशाखीय अभ्यास कार्यक्रम, जो त्यांच्या मृत्यूमुळे कमी झाला होता, हा इतिहास आणि आधुनिक सामाजिक सिद्धांतातील युरोसेंट्रिझमचे विघटन करण्याचा महत्वाकांक्षी प्रयत्न होता. फ्रँक हे एक सामाजिक कार्यकर्ते आणि शिक्षणतज्ज्ञ होते. ज्यांना त्यांच्या पात्रतेची मान्यता कधीच मिळाली नाही - तरीही त्यांचे संशोधन असंख्य विवादांना जन्म देत राहिल.

५.२.५ टीका (Criticism)

फ्रँकवर टीका केली जाते की, त्यांनी भांडवलशाहीची स्पष्ट व्याख्या दिली नाही. त्यांनी औद्योगिकीकरण ही प्रक्रिया म्हणून स्पष्ट केली नाही, अशी टीकाही त्यांच्यावर होते. महानगर विकसित आणि विकासशील संबंध स्पष्ट करण्यात त्यांनी स्वतःला मर्यादित केले. राज्याची भूमिका आणि महत्त्व यावरही त्यांनी फारशी चर्चा केलेली नाही.

तुमची प्रगती तपासा (Check Your Progress)

१. ए.जी. फ्रँकचे अवलंबित्व सिद्धांत काही ओळींमध्ये स्पष्ट करा?
२. ए.जी. फ्रँक सिद्धांतावरील टीकेची चर्चा करा?

५.३ समीर अमीन (Samir Amin)

५.३.१ चरित्र (Biography)

समीर अमीनचा जन्म इजिप्तमधील कैरो येथे दोन्ही डॉक्टर, इजिप्शियन वडील आणि फ्रेंच आईसह झाला. उत्तर इजिप्तच्या पोर्ट सईडमध्ये, तो मोठा झाला जिथे त्याने फ्रेंच लायसीमध्ये भाग घेतला, सन १९४७ मध्ये त्यांना पदवी प्राप्त झाली. त्यानंतर अमीनने गणिताचा अभ्यास करण्यासाठी पॅरिसमधील लाइसी हेनरी चतुर्थ येथे आणि कायद्याचा अभ्यास करण्यासाठी पॅरिसमधील इन्स्टिट्यूट डी'ट्यूड पॉलिटिक्समध्ये प्रवेश घेतला. अर्थशास्त्राचा तो मानक मार्ग होता. त्यांनी पीएचडी करण्यापूर्वी १९५२ मध्ये राज्यशास्त्राचे प्रमाणपत्र आणि १९५३ मध्ये कायदा आणि अर्थशास्त्र परवाना मिळवला. त्यांनी अर्थशास्त्र विषयात १९५६ मध्ये Institut de Statistiques de l'Université de Paris कडून सांख्यिकी प्रमाणपत्र मिळवले. जून १९५७ अमीन यांनी अर्थशास्त्रात विषयात पीएच.डी. पदवी संपादन केली.

जून १९५७ मध्ये, अमीन यांनी मॉरिस बायच्या अंतर्गत आणि फ्रँकोइस पेरॉक्स यांच्या अतिरिक्त मार्गदर्शनाने अर्थशास्त्रात डॉक्टरेट मिळवली. एक विद्यार्थी म्हणून, अमीनने आपला बराचसा वेळ विविध विद्यार्थी चळवळींमध्ये एक लढाऊ व्यक्ती म्हणून घालवला. १९४९ ते १९५३ पर्यंत, *journal Étudiants Anticolonialistes* हे प्रकाशित करण्यास मदत केली. तो आफ्रिकेच्या गव्हर्निंग एलिटच्या भविष्यातील अनेक सदस्यांना भेटला.

१९५७ ते १९६० पर्यंत, अमीन यांनी इजिप्शियन सरकारसाठी आर्थिक विकासाच्या मुद्द्यांवर कैरोमध्ये काम केले, त्यानंतर ते मालीच्या बामाको येथे गेले, जिथे ते मालियन नियोजन मंत्रालयाचे सल्लागार होते (१९६०-१९६३). सन १९६३ मध्ये ते डाकार, सेनेगल येथे गेले, जिथे त्यांनी इन्स्टिट्यूट आफ्रिकन डी डेव्हलपमेंट इकोनॉमिक एट डी प्लॅनिफिकेशन (IDEP) येथे फेलोशिप (१९६३-१९७०) घेतली. ते IDEP (१९७०-१९८०) मध्ये संचालक बनले आणि त्यानंतर त्यांना थर्ड वर्ल्ड फोरम (१९८०) चे संचालक म्हणून नियुक्त करण्यात आले. अमीन यांनी अनेक वेळा पॉटियर्स, डाकार आणि पॅरिसमध्ये प्राध्यापक म्हणून अध्यापन कार्य केले.

५.३.२ कार्य (Works)

साम्राज्यवाद आणि असमान विकास, भांडवलशाहीचे स्पेक्टर्स: सध्याच्या बौद्धिक फॅशनची टीका, अप्रचलित भांडवलशाही: समकालीन राजकारण आणि जागतिक विकार, आणि लिबरल व्हायरस हे समीर अमीन यांच्या काही लेखन आहेत. ऑक्टोबर २००६ मध्ये, त्यांचे संस्मरण प्रकाशित झाले. जागतिक स्तरावर जमा करणे: अ क्रिटिक ऑफ द थिअरी ऑफ अंडरडेव्हलपमेंट हा त्यांचा इंग्रजीमध्ये १९७४ मध्ये प्रकाशित झालेला प्रबंध होता. जगातील बहुतांश अविकसितता थेट भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या कार्यपद्धतीमुळे झाल्याचा दावा करणारा हा पहिला मोठा अभ्यास होता.

त्यांनी दावा केला की हे ध्रुवीकरण गरीबांकडून श्रीमंत देशांपर्यंत नफा हस्तांतरणाचा परिणाम आहे, जे औद्योगिक अर्थव्यवस्थेतील संभाव्य अल्प-उपभोग समस्या दूर करण्यास मदत करते जे औद्योगिक जगाला उच्च पगार देण्यास किंवा ग्राहकांना कमी किंमती देऊ करण्याची परवानगी देते जर शक्य असेल तर कामाच्या मूल्याचा श्रम सिद्धांत केवळ राष्ट्रीय स्तरावर लागू केला गेला.

आंद्रे गुंडर फ्रँक, समीर अमीन आणि
इर्मेन्युएल
वॉलरस्टाईन यांचे योगदान

५.३.३ अवलंबन सिद्धांत - श्रम बाजाराचे शोषण (Dependency Theory – Exploitation of Labour Market)

अमीन यांचे अभ्यासाचे एकक म्हणून जागतिक अर्थव्यवस्थेवर लक्ष केंद्रित केले म्हणजे जागतिक मजुरी आणि किंमतीतील असमानतांचे मूल्य मार्क्सवादी कामगार सिद्धांताच्या संदर्भात स्पष्ट करणे. त्याची नंतरची प्रकाशने (जसे की अप्रचलित भांडवलशाही आणि अमेरिकन वर्चस्वाच्या पलीकडे), ११ सप्टेंबर २००१ नंतर साम्राज्यवादी ध्येयांवर आणि विशेषतः अमेरिकेच्या वर्चस्ववादी आकांक्षांवर टीका करण्यासाठी या प्रतिमेवर आधारित आहेत. बँकिंग, नैसर्गिक संसाधने, मीडिया आणि शस्त्रे निर्मिती, जे विकसनशील राष्ट्रांना विषमतेने नुकसान करतात.

दीर्घ कालावधीत उच्च परिघाची आयात, भांडवली आयात हे जागतिक व्यवस्थेतील परिघांच्या भूमिकेच्या आधीच अस्तित्वात असलेल्या संरचनात्मक विकृतीचा परिणाम आहे, म्हणजे अपुरे स्थानिक अन्न उत्पादन, स्थानिक नोकरशाहीचा जास्त खर्च, उत्पन्नाच्या वितरणातील बदलांसह जलद शहरीकरण. स्थानिक अभिजात वर्गाचा फायदा (प्रदर्शन प्रभाव), अपुरी वाढ आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक असंतुलन. परिणामी, अमीन म्हणतात, परिधीय भांडवलशाहीचा इतिहास अल्पकालीन "चमत्कार" तसेच दीर्घकालीन अडथळे, स्तब्धता आणि अगदी न्हासाने भरलेला आहे.

समीर अमीन यांनी 'साम्राज्यवाद आणि असमान विकास' या पुस्तकात अवलंबित्व सिद्धांताबद्दल लिहिले आहे. कल्पना स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी दोन संकल्पना वापरल्या आहेत म्हणजे, कोर (विकसित) आणि परिघ (अविकसित). अविकसित देशांचा स्वस्त कच्चा माल विकसित देश वापरत आहेत. दुसरीकडे, पूर्ण झालेले देश विकसित देशांकडून उच्च किंमतीत माल देत आहेत. परिणामी, विकसित देशांमध्ये दरडोई उत्पन्न अधिक वाढते आणि अविकसित देशांमध्ये घटते. तयार माल नेहमी कच्च्या मालापेक्षा जास्त किंमतीत विकला जातो. लेज पॅकेटचे उदाहरण घेऊन हे घेऊ. शेतकरी बटाट्याचा एक तुकडा १०० रुपयांच्या किंमतीतही विकत नाही. २५ पैसे, तथापि, एका पॅकेटची किंमत १० रुपयांपेक्षा जास्त आहे. दुसरे उदाहरण म्हणजे टोमॅटोपासून बनवले जाणारे केचप. केचपची बाटली तयार करण्यासाठी काही टोमॅटो आवश्यक आहेत; तथापि, ते १० रु. पेक्षा जास्त विकले जाते. १०० पीनट बटर सारख्या उत्पादनांसह आणि इतर अनेक गोष्टी याची उदाहरणे आहेत. परिधीय देश नेहमीच परकीय मदतीवर अवलंबून असतात. परिधीय देशांमध्ये वेतन नेहमीच कमी असते. परिधीय देशांनी आयोजित केलेली सामाजिक चळवळ नेहमीच दाबली जाते. परिधीय वस्तू नेहमी प्राथमिक वस्तूंची निर्मिती करत असतात आणि श्रीमंत देश तयार झालेली वाढ निर्माण करतात. संरचनात्मक असमतोल आणि राजकारणाचा फायदा मूळ देश घेतात.

५.३.४ टीका (Criticism)

काही देशांनी स्वतः विकसित केलेल्या मानवी, सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांवर त्यांनी लक्ष केंद्रित केले नाही, अशी टीका केली जाते. समीक्षकांनी असेही नमूद केले आहे की, परिधीय देशांनी त्यांच्या संसाधनांचा योग्य वापर केला तर ते विकसित देश देखील होऊ शकतात. तर, कुठेतरी ते स्वतः बळी होण्याऐवजी त्यांचे उत्थान होऊ शकते. अशी रचना निर्माण करणाऱ्या खुल्या बाजार आणि मुक्त व्यापाराच्या भूमिकेला सिद्धांतात दोष देताना दिसत नाही.

अमिनच्या श्रम सिद्धांतावर आणि उपभोगवादी सिद्धांतावर अवलंबून राहिल्याने त्याचा विश्लेषणात्मक दृष्टिकोन मर्यादित झाला आहे. त्यांनी सर्वसमावेशक ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टीकोनाला अनुमती देऊनही अधिक साधे भविष्यवाणी करण्यास प्रवृत्त केले आहे. तरीसुद्धा, नियोक्तासिकल समतोल प्रारूप आणि साम्राज्यवादी प्रकल्पांवरील त्याच्या टीकेला बऱ्याच काळापासून अर्थशास्त्रज्ञ आणि सामाजिक शास्त्रज्ञांनी अनेक भिन्न सैद्धांतिक विचारांना सामील केले आहे.

तुमची प्रगती तपासा (Check Your Progress)

१. अमीन यांनी चर्चा केल्याप्रमाणे श्रमिक बाजाराच्या शोषणाविषयीची तुमची समज स्पष्ट करा?
२. अमीनच्या सिद्धांतावर टीकेची चर्चा करा?

५.४ इमॅन्युएल वॉलरस्टाईन (Immanuel Wallerstein)

५.४.१ चरित्र (Biography)

द्वितीय विश्वयुद्धानंतरच्या काळात (१९३९- १९४५) इमॅन्युएल वॉलरस्टाईन हे सर्वात महत्वाचे आणि उत्पादक अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी न्यूयॉर्क शहरातील कोलंबिया विद्यापीठातून बी.ए. १९५१ मध्ये, १९५४ मध्ये M.A. आणि Ph.D. १९५९ मध्ये संपादित केली. वॉलरस्टाईन यांनी याच विद्यापीठात समाजशास्त्राचे सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून सुरुवातीच्या काळात मुख्यत्वे राजकीय समाजशास्त्रज्ञ म्हणून कार्य केले. त्यांनी प्रदेशात क्षेत्रीय कार्य करत असताना, आफ्रिकन स्वातंत्र्य चळवळींमधील त्याच्या अनुभवामुळे त्याला सामाजिक विचारवंत फ्रँट्झ फॅनॉन (१९२५-१९६१) यांना भेटायला मिळाले. १९५० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि १९६० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात आफ्रिकन महाद्वीपला राजकीय आणि क्रांतिकारी कृतीमुळे वॉलरस्टाईनला राष्ट्र-राज्य विश्लेषणाचे वैध एकक म्हणून पुनर्विचार करण्यास भाग पाडले, विशेषतः ज्या देशांमध्ये अशा संस्था दीर्घकालीन वसाहतवाद आणि साम्राज्यवादाचे स्पष्ट उपउत्पादन होते. वॉलरस्टाईनने विद्यार्थ्यांना १९६० च्या उत्तरार्धात व्हिएतनामविरोधी युद्धात (१९५७-१९७५) विद्यापीठ प्रशासनाविरोधात निदर्शने केली, परिणामी त्यांचे विद्यापीठ युनिव्हर्सिटी इन टर्मोइल (१९६९) झाले आणि कोलंबिया सोडण्याचा त्यांचा निर्णय मॉन्ट्रियलच्या मॅकगिल विद्यापीठातील समाजशास्त्र विभागात प्राध्यापक म्हणून अध्यापन केले. तेथे असताना, त्यांनी द मॉडर्न वर्ल्ड-सिस्टम (१९७४) चे पहिले पुस्तक लिहिले, ते तेरा

भाषांमध्ये अनुवादित केले गेले. फ्रेंच आर्थिक इतिहासकार फर्नांड ब्रॉडेल यांच्या (१९०२-१९८५) ऐतिहासिक प्रक्रियेच्या दीर्घकालीन दृष्टीकोनाने प्रभावित झाले.

आंद्रे गुंडर फ्रँक, समीर अमीन आणि
इमॅन्युएल
वॉलरस्टाईन यांचे योगदान

५.४.२ जागतिक प्रणाली सिद्धांत (World Systems Theory)

अकराव्या शतकातील "जागतिक-प्रणाली" मध्ये Silk Route हा प्रमुख कळीचा मुद्दा होता आणि रेशीम मार्गावरील राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय उद्योग आणि व्यापारातील प्रमुख कलाकार होते. आजच्या प्रगत संप्रेषण आणि वाहतूक तंत्रज्ञानामुळे, जवळजवळ प्रत्येक संस्कृती आता कच्च्या मालाचा पुरवठादार, उत्पादक किंवा ग्राहक म्हणून जागतिक प्रणालीचा सदस्य आहे.

इमॅन्युएल वॉलरस्टाईन यांनी जागतिक प्रणाली सिद्धांत हा कोर, परिघ आणि अर्ध-परिघ या तीन-स्तरीय पदानुक्रमासह तयार केला होता. जागतिक प्रणाली सिद्धांतानुसार, एक जागतिक आर्थिक व्यवस्था आहे, ज्यात काही देश समृद्ध होतात तर काही शोषित असतात. मुख्य देश भांडवलदार देशांवर वर्चस्व गाजवत आहेत जे परिघ देशांमधून कामगार आणि कच्ची संसाधने हद्दपार करतात. परिघा बाहेरील देश विकसित देशांकडून निधीवर अवलंबून असतात तसेच त्याच्या उद्योगांची अवस्था हि अविकसित स्वरूपात असते. अर्धपरीघाबाहेरील देशांमध्ये कोर आणि परिघ दोन्हीची वैशिष्ट्ये आहेत. "कोर" हा शब्द प्रबळ भांडवलदार देशांना सूचित करतो जे कामगार आणि कच्च्या पुरवठ्यासाठी परिघाबाहेरील देशांचे शोषण करतात. अर्धपरीघाबाहेरील देशांमध्ये कोर आणि परिघ दोन्हीचे गुणधर्म असतात त्यातून जागतिक व्यवस्थेचे स्वरूप समजून घेता येते.

जागतिक प्रणाली सिद्धांत, अवलंबित्व सिद्धांताप्रमाणे, असे सूचित करते की श्रीमंत देश इतर देशांच्या लोकसंख्येचा फायदा घेतात आणि त्यांचे शोषण करतात. अवलंबित्व सिद्धांताच्या उलट, हे मॉडेल जागतिक व्यवस्थेतील निम्न दर्जाच्या राष्ट्रांना मिळणारे माफक फायदे मान्य करते. हा सिद्धांत समाजशास्त्रज्ञ इमॅन्युएल वॉलरस्टाईन यांनी विकसित केला होता, जो असा दावा करतो की, एखाद्या देशाला भांडवलशाही जागतिक व्यवस्थेत कसे समाकलित केले जाते, त्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास यावर कसा परिणाम होतो.

वॉलरस्टाईनच्या मते, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक प्रणाली तीन प्रकारच्या देशांमध्ये विभागली गेली आहे: कोर, अर्धपरिघ आणि परिघ. मुख्य देश (उदा., युनायटेड स्टेट्स, जपान आणि जर्मनी) हे औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणाच्या उच्च पातळीसह शक्तिशाली भांडवलशाही राष्ट्रे आहेत. मुख्य राष्ट्रे भांडवल-केंद्रित आहेत, उच्च वेतन आणि उच्च-तंत्र उत्पादन प्रक्रिया आणि कामगारांचे शोषण आणि जबरदस्तीचे स्तर कमी आहेत. परिधीय राष्ट्रे (उदा., दक्षिण अमेरिकेतील बहुतेक आफ्रिकन आणि कमी उत्पन्न असलेले देश) कमी औद्योगिक आणि शहरीकृत आहेत आणि भांडवलासाठी मुख्य देशांवर अवलंबून असतात.

बहुतांश परिधीय राष्ट्रे कृषीप्रधान आहेत, जिथे साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे त्याबरोबरच विश्वसनीय इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा अभाव आहे. दक्षिण कोरिया, तैवान, मेक्सिको, ब्राझील, भारत, नायजेरिया आणि दक्षिण आफ्रिका हे अर्धपरिधीय देश आहेत जे कोर

देशांपेक्षा कमी विकसित आहेत परंतु परिधीय देशांपेक्षा अधिक विकसित आहेत. ते कोर आणि परिघामधील बफर म्हणून काम करतात.

मुख्य विकसित राष्ट्रे जगातील बहुतांश पैसा आणि तंत्रज्ञान आणि जागतिक व्यापार आणि आर्थिक करारांवर नियंत्रण ठेवतात. ते सांस्कृतिक केंद्र म्हणून देखील काम करतात, कलाकार आणि विचारवंतांना आकर्षित करतात. मुख्य विकसित देश श्रम आणि पुरवठ्यासाठी परिधीय देशांवर अवलंबून असतात. मुख्य राष्ट्रे अर्धपरिघिय आणि परिधीय दोन्ही देश वापरतात, ज्याप्रमाणे अर्धपरिघिय देश अर्धपरिघिय आणि परिधीय दोन्ही देश वापरतात. कोर राष्ट्रांमध्ये कमी खर्चात कच्चे खनिज काढले जातात. ते परिधीय राष्ट्रांद्वारे निर्यात केलेल्या कृषी वस्तूंची बाजारभावापेक्षा स्वतंत्र किंमत देखील निश्चित करू शकतात, ज्यामुळे लहान शेतकरी श्रम आणि खतासाठी निधीच्या कमतरतेमुळे त्यांची शेती सोडून देतात. परिघिय देशांतील श्रीमंतांना गरीब कामगारांच्या श्रमाचा आणि मुख्य देशाच्या भांडवलदारांशी त्यांच्या आर्थिक संबंधांचा फायदा होतो.

५.४.३ टीका (Criticism)

काही विद्वानांनी टीका केली आहे कारण या सिद्धांताने सांस्कृतिक बदलाकडे दुर्लक्ष केले गेले आहे आणि आर्थिक प्रक्रियेला अधिक महत्त्व दिले गेले आहे. काहीजण याला युरोसेन्ट्रीझम (वसाहतकेंद्री) दृष्टिकोन म्हणून पाहतात. या सिद्धांतामध्ये समाजवादी देशांकडे दुर्लक्ष केले गेले आहे तथापि, आधुनिक भांडवलशाहीतून जात असलेले देश केवळ त्यांचे दस्तऐवजीकरण केले गेलेले आहेत.

५.५ सारांश (Summary)

हा अध्याय अविकसित देशांबद्दल भेदभाव समजून घेण्याच्या मूलभूत विषयांपैकी एक आहे. या मध्ये प्रामुख्याने कच्च्या मालाचे उत्खनन, विकसित देशांद्वारे अनुकूल धोरणे यासारख्या प्रक्रियेद्वारे त्यांचे शोषण केले जात आहे हे स्पष्ट करते. ए जी फ्रँक, वॉलरस्टीन आणि समीर अमीन या तीन विचारवंतांची येथे चर्चा झाली आहे. या सर्व विचारवंतांनी काही संकल्पना वापरून त्यांचा दृष्टीकोन स्पष्ट केला आहे. उदाहरणार्थ - फ्रँक महानगर (विकसित देश) आणि उपग्रह (विकसित देशांतर्गत) वापरतो, समीर अमीन कोर परिघ वापरतो आणि वॉलरस्टीन कोर (विकसित), अर्ध परिघ (मध्य) आणि परिघ (विकसित अंतर्गत) देश वापरतो. एक प्रकारे, या प्रकरणाद्वारे भूराजनीतीचे स्वरूप स्पष्ट केले गेले आहे जे जागतिकीकरणामुळे अधिक प्रगत झाले आहे.

तुमची प्रगती तपासा (Check Your Progress)

१. जागतिक प्रणाली सिद्धांताच्या संदर्भात मुख्य कल्पना स्पष्ट करा.
२. जागतिक प्रणाली सिद्धांतावरील टीकेची चर्चा करा.

५.६ प्रश्न (Questions)

आंद्रे गुंडर फ्रँक, समीर अमीन आणि
इमॅन्युएल
वॉलरस्टाईन यांचे योगदान

१. वॉलरस्टीनचा सिद्धांत थोडक्यात स्पष्ट करा.
२. समीर अमीन यांचे योगदान आणि त्यांच्या सिद्धांताबद्दल लिहा.
३. ए.जी. फ्रँकने दिलेला सिद्धांत स्पष्ट करा.

५.७ संदर्भ (References)

- ¹ Oliverio, A., & Lauderdale, P. (2015). The World System According to Andre Gunder Frank: Hegemony and Domination. *Journal of World-Systems Research*, 21(1), 184.
- ¹ "Frank, Andre Gunder ." International Encyclopedia of the Social Sciences. . *Encyclopedia.com*. September 23, 2021, <<https://www.encyclopedia.com>>.
- ¹ <https://wapescholar.pure.elsevier.com/en/persons/samir-amin>
- ¹ Wallerstein, Immanuel ." International Encyclopedia of the Social Sciences. . Retrieved September 22, 2021, from *Encyclopedia.com*
- ¹ <p id="citeText">World-Systems Theory. (2021, February 20). <https://socialsci.libretexts.org/@go/page/8190> </p>

विकासोत्तर सिद्धांत - शोध म्हणून विकास –

POST DEVELOPMENT THEORY– DEVELOPMENT AS DISCOURSE –

आर्तुरो एस्कोबार (Arturo Escobar)

वुल्फगॅंग सॅक्स (Wolfgang Sachs)

प्रकरण रचना (Unit Structure)

- ६अ. ० उद्दिष्टे (Objectives)
- ६अ. १ विकासोत्तर सिद्धांत – परिचय (Post-development Theory - Introduction)
- ६अ. २ आर्तुरो एस्कोबार (Arturo Escobar)
- ६अ. ३ वुल्फगॅंग सॅक्स (Wolfgang Sachs)
- ६अ. ४ निष्कर्ष (Conclusion)
- ६अ. ५ सारांश (Summary)
- ६अ. ६ प्रश्न (Questions)
- ६अ. ७ संदर्भ (References)

६अ.० उद्दिष्टे (Objectives)

- विकास सिद्धांतामध्ये विचार प्रवाह म्हणून विकासोत्तर संकल्पना समजून घेणे.
- विकासोत्तर सिद्धांतकारांचे योगदान आणि त्यांचे 'विकास' यांचे समीक्षण तपासणे.

६अ.१ विकासोत्तर सिद्धांत – परिचय (Post-development Theory - Introduction)

विकासोत्तर सिद्धांत हा समकालीन विकास अभ्यासातील विचारांच्या सर्वात आकर्षक आणि वादग्रस्त क्षेत्रांपैकी एक आहे. १९९० च्या दशकात साहित्याचा हा भाग प्रमुख झाला. त्यानंतर त्याने भयंकर वाद निर्माण केला आणि सकारात्मक आणि नकारात्मक मार्गाने लक्ष वेधले. विकास-नंतरची संज्ञा विकास सिद्धांतामध्ये विचारांचा पंथ/प्रवाह मानली जाते, जी 'विकासाच्या' कल्पनेवर टीका प्रदान करतो. या सिद्धांताचे एक वेगळे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी

मागील विकास सिद्धांत आणि सराव नाकारला आणि विकास उपक्रमांनी चांगल्यापेक्षा जास्त नुकसान केले असे त्यांचे मत आहे. या कल्पनेच्या पलीकडे विचार आणि कृती करण्याचे पर्यायी मार्ग प्रदान करणे आणि प्रोत्साहन देणे आपसूक घडते. काही प्रमाणात, अवलंबित्व सिद्धांत हा विकासोत्तर सिद्धांताचा अग्रदूत मानला जाऊ शकतो. तथापि, परावलंबन सिद्धांताला विकासोत्तर सिद्धांतापासून वेगळे करणारी गोष्ट म्हणजे ती आधुनिकतेची टीका प्रदान करते.

इव्हान इलिच (१९७९), गुस्तावो एस्टेवा (१९८७), वुल्फगॅंग सॅक्स (१९९२), आर्तुरो एस्कोबार (१९९५) आणि माजिदराहनेमा (१९९७) यांनी दिलेल्या विकास समीक्षांसह १९८० च्या दशकात विकासोत्तर सिद्धांत काय होईल याची पहिली उदाहरणे उदयास आली. इतर प्रख्यात विद्वानांनाही पोस्ट-डेव्हलपमेंटचा भाग म्हणून पाहिले जाते, जसे की, वंदना शिवा (१९८९), गिल्बर्ट रिस्ट (१९९७), सर्ज लातौचे (१९९३) आणि इतर. अनेक पोस्ट डेव्हलपमेंट लेखकांनी ग्लोबल साउथमधील स्वदेशी आणि सामाजिक चळवळींमध्ये सहकार्य केले आहे. प्रकरणातील एक मुद्दा म्हणजे एस्कोबार ज्याने 'प्रोसेसो डी कॉमुनिडेडेस नेग्रास डी कोलंबिया' (ब्लॅक कम्युनिटी ऑफ कोलंबिया) वर काम केले आहे आणि एस्टेवा यांनी मेक्सिकोमध्ये झापाटिस्टा आणि इतरांबरोबर काम केले आहे. Zapatistas बंड मेक्सिको मध्ये स्वदेशी लोकांच्या हक्कांसाठी लढले.

विकासोत्तर विद्वानांचे उद्दीष्ट म्हणजे 'शीतयुद्धात उद्वललेली विचारधारा म्हणून विकास उघड करणे आणि अशा प्रकारे पर्यायांचा मार्ग मोकळा करणे. विकासोत्तर सिद्धांत म्हणजे विचारवंतांच्या मते, पश्चिमेकडून द्वितीय विश्वयुद्धानंतरच्या काळात 'अविकसित' शोध लावला गेला होता, जेणेकरून जागतिक दक्षिणेला समाजवादाच्या धमकीची जाहिरात करण्यासाठी आणि आर्थिक विस्ताराला कायदेशीरपणा देण्यासाठी भौतिक सुधारणांचे आश्वासन दिले जाईल. पाश्चिमात्यांनी असा युक्तिवाद केला की गरीब देश गुंतवणूक, तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण आणि पाश्चिमात्य देशांद्वारे प्रदान केलेल्या 'विकास' तज्ञांद्वारे एकत्रित येऊ शकतील. पोस्ट डेव्हलपमेंट सिद्धांतवाद्यांनी या दृष्टिकोनाला युरोसेन्ट्रीक म्हणून नाकारले, कारण यामुळे विविध संस्कृतींमध्ये राहण्याचे असंख्य मार्ग पाश्चिमात्य औद्योगिक भांडवलदार देशांच्या पावलांवर पाऊल टाकण्याच्या दिशेने कमी होतात. नॉन-वेस्टर्न 'इतर' फक्त मागास आणि कमी विकसित म्हणून पाहिले गेले.

तथापि, काही दशकांनंतर, विसाव्या शतकाच्या अखेरीस, विकासोत्तर सिद्धांतकारांनी असा दावा केला की 'विकासाचे' युग संपत आहे. हे अनेक कारणांमुळे असू शकते. विकसित जीवनशैलीने पर्यावरणीय विनाशाची समस्या आणली आहे. पर्यावरणीय संकटामुळे विकास प्रकल्पाच्या वैधता आणि वांछनीयतेवर शंका निर्माण झाली आहे. विकसित जगाने अनुभवलेली आणखी एक समस्या विकसित क्षेत्रांच्या सामाजिक -सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांशी संबंधित आहे. लॅटॉचने पश्चिमला 'एक अवैयक्तिक मशीन व भावना, विरहित आत्मा' म्हणून संबोधले आहे कारण पश्चिम आध्यात्मिक उजाडपणा, निरर्थक काम, वृद्धांकडे केलेले दुर्लक्ष आणि असुरक्षितता यासारख्या समस्यांनी ग्रस्त आहे.

विकासाच्या आणि प्रगतीच्या पाश्चिमात्य विचारांच्या या टीकेमुळे विकासाच्या पर्यायाचा उदय झाला. विविधता, विकासोत्तर सिद्धांतकारांसाठी, एक मालमत्ता आहे. जोपर्यंत विविधता आहे तोपर्यंत जगण्याचे पर्यायी मार्ग स्पष्ट आहेत. हे सिद्धांतवादी स्वतःला 'स्थानिक' रक्षक मानतात. त्यांच्या विविधतेच्या बचावाच्या अनुषंगाने बरेच लोक 'जागतिक उपाय' ला विरोध करतात कारण असे उपाय सामान्यतः अधोगत दृष्टिकोन घेतात आणि प्रदेशाच्या विशिष्टतेकडे दुर्लक्ष करतात.

उत्तर विकास सिद्धांत त्याच्या टीकेशिवाय नाही. कॉब्रिज (१९९८), Nanda नंदा (१९९९), नेदरवीन पीटरसे (२०००) सारख्या विद्वानांनी विविध स्तरांवरून विकासोत्तर दृष्टिकोनाला आव्हान दिले आहे. समीक्षेचे ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे विकासानंतरचा सिद्धांत स्थानिक समुदाय आणि सांस्कृतिक परंपरांना कल्पनारम्य करतो, सांस्कृतिक सापेक्षतावादाद्वारे जाचक संरचनांना वैध बनवतो आणि पुन्हा जागतिक दक्षिणेतील लोकांना राहण्याचे मार्ग लिहून देतो.

उत्तर विकास सिद्धांत भूतकाळातील विकास सिद्धांत आणि अभ्यासाचा एक उपयुक्त आणि विचार करायला लावणारी टीका प्रदान करतो. त्याच्या कमकुवतपणा असूनही, विकासोत्तर सिद्धांत केवळ विकास सिद्धांतामध्ये रस घेणाऱ्यांसाठीच नाही, तर भांडवलदार, औद्योगिक जीवनपद्धतीचा पर्याय विचार करण्यास इच्छुक असणाऱ्यांसाठी देखील योग्य आहे, जो आतापर्यंत आदर्श आणि इष्ट आहे आणि ज्यासाठी सर्वांनी प्रयत्न केले पाहिजेत.

खालील विभाग दोन उत्तर विकास सिद्धांत विद्वानांशी संबंधित आहे: आर्तुरो एस्कोबार आणि वुल्फगॅंग सॅक्स.

६अ.२ आर्तुरो एस्कोबार (Arturo Escobar)

एस्कोबारच्या कल्पना त्यांच्या 'एनकाउंटर्स डेव्हलपमेंट' (१९९५) या पुस्तकात चांगल्या प्रकारे मांडल्या गेल्या आहेत, ज्यात मुख्य प्रवाहातील विकास अर्थशास्त्र आणि विकास कलाकार आणि संस्थांचे विश्लेषण केले गेले. विकासाला पाठिंबा देणाऱ्या पाश्चात्य विचारांची टीका म्हणून या पुस्तकाकडे पाहिले गेले. हे या विचाराभोवती विकसित झाले की "विकासाचे प्रवचन आणि धोरण त्याच्या उलट परिस्थिती निर्माण करते जी मोठ्या प्रमाणावर अविकसित, गरीब, शोषण आणि दडपशाही" अशी असते. एस्कोबार असा युक्तिवाद करतो की "विकासाची व्याख्या करणारे तीन अक्ष" आहेत: त्याचे ज्ञानाचे प्रकार; शक्तीची प्रणाली जी त्याच्या सरावाचे नियमन करते; आणि या प्रवचनाद्वारे आत्मनिर्भरतेचे स्वरूप स्पष्ट होते.

एस्कोबार "दारिद्र्याचे समस्यानिवारण" यावर लक्ष केंद्रित करतो, ज्याचा तो द्वितीय विश्वयुद्धानंतरच्या सुरुवातीच्या काळापासून आजपर्यंतच्या विकासाच्या प्रवचनाच्या मजबुतीकरणाचा परिणाम आहे. विकासाची कल्पना दोन माध्यमांद्वारे वापरण्यात आली: १) विकास ज्ञानाचे व्यावसायिकरण, २) विकास पद्धतीचे संस्थात्मककरण. भांडवलशाहीच्या

निर्मितीद्वारे पद्धतशीरपणे कमकुवत करणे अपरिहार्य होते. अपुऱ्या उत्पन्नाच्या समस्येवर एकमेव उपाय म्हणून आर्थिक वाढ अपेक्षित होती. या सर्वामुळे, लोक व, मानवी संसाधने समीकरणातून वगळली गेली.

"विकास होता - आणि बहुतांश भागांसाठी चालू आहे - एक अधोगत, एथोसेन्ट्रिक आणि टेक्नोक्रॅटिक दृष्टिकोन." त्यांनी नेपाळमधील समुदायांमध्ये आणि पापुआ न्यू गिनीच्या गणुणांतील विकासाची उदाहरणे दिली. विकासाची चकमक दाखवली आणि स्पष्ट केले की विसंवादी समरूपीकरण "प्रतिनिधीत्वाचे हेजेमोनिक स्वरूप म्हणून त्याच्या यशाची गुरुकिल्ली" कशी होती.

एस्कोबारच्या मते, पश्चिमेकडील तिसऱ्या जगातील गरिबीच्या सोयीस्कर "शोधा" च्या तुलनेत विकास थोडा अधिक आहे. यामुळे पश्चिमेला वसाहतीनंतरच्या काळात नैतिक आणि सांस्कृतिक श्रेष्ठता पुन्हा मांडता येईल आणि चालू ठेवता येईल.

एस्कोबारने नमूद केले की, "कदाचित दुसरी कोणतीही कल्पना इतकी कपटी नव्हती; विकास 'च्या कल्पनेइतकी इतर कोणतीही कल्पना तितकी असमर्थनीय नाही. त्यांच्या मते विकास ही एक वैचारिक निर्यात तसेच सांस्कृतिक साम्राज्यवादाची कृती अटळ होती. अत्यंत तांत्रिक भाषेचा वापर आणि निकष आणि मूळ मूल्यांचा स्पष्ट वापर केल्याने, विकासाने सांस्कृतिक साम्राज्यवादाचे रूप धारण केले जे गरीब देश करू शकत नव्हते, किंवा त्यांच्याकडे प्रतिकार करण्याचे साधन नव्हते.

मिशेल फौकॉल्ट ते एडवर्ड सैद यांच्या प्रभावांवर टिप्पणी करून, एस्कोबारचे युक्तिवाद अत्यंत अत्याधुनिक पद्धतीने विकसित झाले आहेत. या प्रभावांपैकी पहिला फ्रेंच तत्वज्ञ मिशेल फौकॉल्ट होता त्याची कल्पना होती की शक्ती ही केवळ श्रीमंत, सामर्थ्यवान व्यक्ती इतरांवर नियंत्रण ठेवणारी गोष्ट नाही, परंतु आपण ज्या गोष्टी करतो त्याद्वारे आणि इतरांद्वारे मदत केली जाते - अगदी इतरांना मदत वाढवण्यासारख्या गोष्टी. एस्कोबार 'ज्ञान प्रकारांद्वारे' विकास कसा चालतो याबद्दल बोलतो. तो कोणत्या पद्धतीने विकास कार्याची यंत्रणा दाखवतो. हे ग्रामीण आणि शाश्वत विकास आणि महिला आणि विकास यासारख्या विशिष्ट क्षेत्रात ज्ञान आणि शक्तीच्या पद्धतशीर उत्पादनाद्वारे कार्य करते.

एस्कोबारने पॅलेस्टिनी साहित्यिक सिद्धांतकार एडवर्ड सैद आणि "ओरिएंटलिझम" च्या संकल्पनेच्या त्याच्या विश्लेषणावरून देखील काढले. सईदने हे दाखवून दिले होते की पश्चिम कसे ओरिएंटला विदेशी आणि मोहक बनवते, जे त्याच वेळी धोकादायक आहे. हे इतर लोक आणि ठिकाणांचे केवळ निष्क्रिय वर्णन नव्हते, परंतु त्या ठिकाणांच्या कल्पनात्मक उत्पादनासाठी मध्यवर्ती होते. हे लैंगिकतेशी संबंधित अतिरेकी स्थळे म्हणून बांधले गेले होते, उदाहरणार्थ, किंवा त्याउलट सभ्यतेच्या काही मूलभूत मूल्यांची कमतरता म्हणून. परिस्थिती सुधारण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे विकास. म्हणूनच शेवटी पाश्चिमात्य लोकांनी त्यांच्या स्वतःच्या स्वार्थासाठी आणि फायद्यासाठी उर्वरित जगाचे व्यवस्थापन करण्याचा मार्ग स्विकारला, ज्यामुळे गरीब लोकांना त्यांच्या भविष्यासाठी श्रीमंत लोक कल्पना करू शकले.

विकासोत्तर विद्वान अंशतः 'डेव्हलपमेंट ड्रॅगनला मारण्यात' यशस्वी झाले आहेत, परंतु एस्कोबार कबूल करतो की विकास न करण्याची प्रक्रिया "मंद आणि वेदनादायक आहे" आणि "कोणतेही सोपे उपाय नाहीत". त्यांनी तिसऱ्या जगातील सामाजिक चळवळींच्या संदर्भात पर्यायी पद्धतींचा अवलंब कसा करायचा हे सांगताना प्रतिनिधित्व आणि विकासानंतरच्या राजवटीचे वर्णन केले आहे. त्यांच्या मते, लॅटिन अमेरिकेत 'संकरित संस्कृती' हे सांस्कृतिक पुष्टीकरणाचे एक प्रकार आहेत. ते पारंपारिक संस्कृतींना आधुनिकतेच्या संकटाच्या दरम्यान त्यांच्या परिवर्तनशील व्यस्ततेद्वारे टिकून राहू देतात. तो भव्य पर्यायी मॉडेल किंवा रणनीती प्रदान करत नाही. त्याऐवजी तो पुनर्विचार, पर्यायी पद्धती आणि स्थानिक सेटिंग्जमध्ये प्रतिनिधित्व पुन्हा शोधण्याची मागणी करतो. हे संकरीतकरण, सामूहिक कृती आणि राजकीय एकत्रीकरणाच्या संदर्भात प्रतिबिंबित होते.

"एन्काउंटरिंग डेव्हलपमेंट" द्वारे, एस्कोबार यशस्वीरित्या एक वैचारिक द्वंद्व तयार करते जे विकासाचे प्रवचन तपासते. हे उघड करते की विकासाने शेवटी ज्या समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न करीत होता त्या कशा निर्माण केल्या. अडीच दशकांपूर्वी लिहिलेले असले तरी, हे पुस्तक आजच्या काळाशी सुसंगत आहे कारण विकासाचे प्रबळ प्रवचन अपरिवर्तित स्वरूपाचे आहे.

६अ.३ वुल्फगॅंग सचस (Wolfgang Sachs)

'द डेव्हलपमेंट डिक्शनरी: ए गाईड टू नॉलेज अँड पॉवर' हा जगातील सर्वात प्रख्यात विकासक वुल्फगॅंग सचस यांनी लिहिलेल्या लेखांचा एक उत्कृष्ट संग्रह आहे. हे पुस्तक ऐतिहासिक आणि मानववंशशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विकासाच्या प्रवचनाच्या मुख्य संकल्पनांचे पुनरावलोकन करते, जे त्याच्या विशिष्ट पूर्वाग्रहांवर प्रकाश टाकते. लेखक संकल्पनांचे ऐतिहासिकदृष्ट्या अप्रचलित आणि बौद्धिकदृष्ट्या निर्जंतुकीकरण म्हणून मूल्यांकन करतात आणि म्हणूनच युरोसेन्ट्रिक स्वरूपाच्या संपूर्ण विकास कल्पनेला निरोप देण्याची विनंती करतात. अशाप्रकारे, या ग्रहावरील दोन तृतीयांश लोकांसाठी, 'विकास' शब्दाचा हा सकारात्मक अर्थ-त्याच्या सामाजिक बांधकामाच्या दोन शतकांनंतर खोलवर रुजलेला आहे-ते काहीही नाहीत' याची भीषण आठवण आहे. ही एक अनिष्ट, अव्यक्त स्थितीची आठवण आहे. त्यातून बाहेर पडण्यासाठी, त्यांना इतरांच्या अनुभवांचे आणि स्वप्नांचे गुलाम बनणे आवश्यक आहे.

एका भयावह निरीक्षणाने हे पुस्तक सुरु होते. वुल्फगॅंग सचसचे निरीक्षण आहे की, "गेल्या चाळीस वर्षांना विकासाचे वय म्हटले जाऊ शकते. हे युग संपत आहे. त्याचा मृत्यूलेख लिहिण्याची वेळ आली आहे. " हे पुस्तक विकास म्हणून वर्गीकृत केलेल्या सर्व मानवी क्रियाकलापांना आव्हान देते. हा १९ निबंधांचा एक अग्रगण्य संग्रह आहे, जो द्वितीय विश्वयुद्धानंतरच्या विकासाच्या प्रवचनाच्या मुख्य संकल्पनांचा आढावा घेतो.

दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात अमेरिका आर्थिक, लष्करी आणि वैचारिकदृष्ट्या सर्वात शक्तिशाली राज्य होते. इतिहासात अभूतपूर्व अशी ही एक भयंकर आणि सतत उत्पादक

मशीन होती. जगण्याची तिची श्रेष्ठ स्थिती, तो उपनिवेशविरोधी वारसा आणि देशांतर्गत तसेच आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये उदारमतवादाची त्याची बांधिलकी यामुळे त्याला जागतिक व्यासपीठावर एक आदर्श समाज सापडला. ते पहिल्या जगाचे निर्विवाद नेते होते आणि ते विकसित समाजाचे मॉडेल बनले.

त्याच्या वैशिष्ट्यपूर्ण नाट्यमय मार्गाने वुल्फगॅंग सॅक्सने 20 जानेवारी १९४७ रोजी सुरू झालेल्या त्या विशिष्ट ऐतिहासिक कालावधीला "विकासाचे युग" म्हणण्याचा प्रस्ताव दिला, जेव्हा अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष हॅरी एस. ट्रूमॅन यांनी आपल्या उद्घाटनाच्या भाषणात घोषित केले की आतापासून दक्षिण गोलार्ध ज्यांना "अविकसित क्षेत्र" म्हणून संबोधले जाईल - ज्यांच्यासाठी, एक साहसी नवीन कार्यक्रम, उपलब्ध करण्यासाठी, आमच्या वैज्ञानिक प्रगतीचे फायदे आणि औद्योगिक प्रगती केली जाईल. परदेशी नफ्यासाठी जुन्या साम्राज्यवाद-शोषण मॉडेलला आमच्या योजनेत स्थान नाही, याचा त्यांनी पुनरुच्चार केला. असे करून, त्याने विकासाची पुन्हा व्याख्या केली आणि विकास युग आणि अमेरिकन जागतिक वर्चस्वाच्या युगाची सुरुवात केली आणि गर्विष्ठ उत्तर हस्तक्षेप आणि दक्षिणी आत्म-दया या दोहोंसाठी संज्ञानात्मक आधार प्रदान केला.

ट्रूमॅनच्या उद्घाटनासह, दोन अब्ज लोक अविकसित झाले आणि "त्यांच्या विविधतेमध्ये ते जे होते ते थांबले आणि इतरांच्या वास्तवाच्या उलटे आरशात बदलले गेले". तेव्हापासून, दक्षिणेकडील देशांनी अविकसित नावाच्या अव्यक्त स्थितीतून सुटण्याचा प्रयत्न केला. अर्थशास्त्र आणि बाजारीकरणावर केंद्रित असलेल्या या अर्थाने धोरणकर्ते, योजनाकार, शिक्षणतज्ज्ञ आणि तळागाळातील कामगारांच्या मनावर पकड घेतली.

जगाच्या दोन तृतीयांश लोकसंख्येचा न्यूनगंड म्हणजे संघर्ष, अधीनता आणि भेदभाव जीवन. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील नवीन मंत्र म्हणजे 'संपत्तीचे पुनर्वितरण' न करता 'जोखमीचे पुनर्वितरण'. १९६० मध्ये उत्तरेकडील देश दक्षिणेकडील देशांपेक्षा २० पट आणि १९८० पर्यंत ४६ पट श्रीमंत होते यावरून हे दिसून येते.

हे पुस्तक 'लोकांचा सहभाग' सारख्या गूढ शब्दांवर गंभीरपणे भाष्य करते. हा शब्द कधीकधी राजकीयदृष्ट्या व्यवहार्य घोषवाक्य म्हणून वापरला जातो. इतर वेळी तो एक आकर्षक निधी उभारणीची रणनीती म्हणून पाहिले जाते. जागतिक बँकेनेही या शब्दाचा पुनरुच्चार केला आहे, तो सर्व समस्यांवर रामबाण उपाय आहे. तसेच अर्थव्यवस्थेला पुनरुज्जीवित करण्याचा एक निश्चित मार्ग आहे.

पर्यावरणाच्या बाबतीत, पाश्चिमात्य समाजांना एक प्रमुख आव्हान - प्रशासकीय देखरेख आणि नियंत्रणाच्या नवीन स्तरांकडे लक्ष्य आहे. स्पर्धात्मक उत्पादन आणि बेलगाम वापराचा स्पष्ट परिणाम पाहण्यास तयार नसणे, जे ग्रहाच्या पर्यावरणीय संकटाचे मूळ कारण आहे, त्याने पर्यावरणशास्त्राचे महत्व केले आणि पाश्चिमात्य देशांनी सुरू केलेल्या आणि नियंत्रित केलेल्या व्यवस्थापकीय धोरणांच्या संचामध्ये कमी केले.

पुस्तक "नवीन कॉमन्स प्रस्तावित करते जे लोकांना त्यांच्या स्वतःच्या अटीवर जगू देते." हे पुस्तक लोकशाही उपाय सूचित करते जसे की - विकेंद्रीकरण, समुदायाचे त्यांच्या संसाधनांवर नियंत्रण ठेवण्याचे सक्षमीकरण आणि स्वतःचे नशिब निवडण्याची शक्ती. पुस्तकात सूचीबद्ध केलेल्या सूचना कृतीत आणण्यासाठी प्रचंड राजकीय इच्छाशक्तीची आवश्यकता असेल.

मानवतेला सामोरे जाणाऱ्या पर्यावरणीय आणि नैतिक आव्हानांना धैर्याने प्रतिसाद देण्यासाठी - उत्तर आणि दक्षिण दोन्हीमध्ये - लोकांच्या मनाला मुक्त करण्यासाठी विकास कल्पनेचे एक गंभीर विश्लेषण तातडीने आवश्यक आहे. तज्ञ, विद्वान, विद्यार्थी आणि तळागाळातील चळवळींनी संपूर्ण विकास भाषणात विकासाद्वारे केलेल्या दाव्यांचा पुन्हा विचार करणे आवश्यक आहे.

६अ.४ निष्कर्ष (Conclusion)

विकासोत्तर दृष्टीकोन 1990 च्या दशकात लोकप्रिय झाला. एस्कोबार आणि डब्ल्यू. सचस सारख्या या दृष्टिकोनातून सिद्धांतवादी विकासाच्या पाश्चात्य मॉडेल्सवर टीका करतात, आणि असा युक्तिवाद करतात की विकास नेहमीच अन्यायकारक होता, तो कधीच प्रभावी ठरत नाही आणि विकसनशील देशांनी विकासाचे स्वतःचे मार्ग शोधले पाहिजेत. एस्कोबारने युक्तिवाद केला की विकासाच्या पाश्चात्य मॉडेलने तर्कसंगत आणि वैज्ञानिक आणि म्हणून तटस्थ आणि वस्तुनिष्ठ असल्याचा दावा करून स्वतःला न्याय दिला. तथापि, प्रत्यक्षात, आधुनिकीकरणाचा सिद्धांत हा एक अधोगत दृष्टिकोन होता ज्याने लोक आणि संस्कृतींना प्रगतीच्या नावाखाली वस्तू आणि सांख्यिकीय आकडे मानले. एस्कोबारने आधुनिकीकरणाच्या सिद्धांतावर वांशिकतेवर टीका केली, ज्याने विकसनशील देशांतील लोकांना त्यांच्या स्वतःच्या निवडी आणि निर्णय घेण्याच्या संधी नाकारल्या. वुल्फगॅंग सचसने डेव्हलपमेंट डिक्शनरीवरील लिखाणातून विकासाच्या कल्पनेवर टीका केली आहे. हे पुस्तक वाचकाला वास्तविकतेच्या विकासात्मक मॉडेलचे पुनरावलोकन करण्यासाठी आणि प्रचलित विकास प्रवचनावर प्रश्न विचारण्यासाठी आमंत्रित करते.

६अ.५ सारांश (Summary)

विकासोत्तर संज्ञा विकास सिद्धांतामध्ये विचारांचा प्रवाह मानली जाते जी 'विकासाच्या' कल्पनेवर टीका प्रदान करते.

विकासोत्तर विद्वानांचे उद्दीष्ट म्हणजे 'शीतयुद्धात उद्भवलेली विचारधारा म्हणून विकास उघड करणे आणि अशा प्रकारे पर्यायांचा मार्ग मोकळा करणे.'

या सिद्धांताच्या समीक्षेचे ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे विकासानंतरचा सिद्धांत स्थानिक समुदाय आणि सांस्कृतिक परंपरांना कल्पनारम्य करतो, सांस्कृतिक सापेक्षतावादद्वारे जाचक संरचनांना वैध बनवतो आणि पुन्हा जागतिक दक्षिणेतील लोकांना जगण्याचे मार्ग लिहून देतो.

ए. एस्कोबार यांचे 'एन्काउंटरिंग डेव्हलपमेंट' (1995) हे पुस्तक या विचाराभोवती विकसित झाले की "विकासाचे प्रवचन आणि धोरण त्याच्या विपरीत निर्माण करते: मोठ्या प्रमाणावर अविकसित, गरीब, शोषण आणि दडपशाही".

'द डेव्हलपमेंट डिक्शनरी: ए गाईड टू नॉलेज अँड पॉवर' हा जगातील सर्वात प्रख्यात विकासक वुल्फगॅंग सॅक्स यांनी लिहिलेल्या लेखांचा एक उत्कृष्ट संग्रह आहे.

वुल्फगॅंग सॅक्सचे निरीक्षण आहे की, "गेल्या चाळीस वर्षांना विकासाचे वय म्हटले जाऊ शकते. हे युग संपत आहे. त्याचा मृत्यूलेख लिहिण्याची वेळ आली आहे. "

मानवतेला सामोरे जाणाऱ्या पर्यावरणीय आणि नैतिक आव्हानांना धैर्याने प्रतिसाद देण्यासाठी - उत्तर आणि दक्षिण दोन्हीमध्ये - लोकांच्या मनाला मुक्त करण्यासाठी विकास कल्पनेचे एक गंभीर विश्लेषण तातडीने आवश्यक आहे.

६अ.६ प्रश्न (Questions)

१. विकासोत्तर सिद्धांताची उत्पत्ती आणि वाढ सांगा.
२. विकासोत्तर सिद्धांताच्या विकासासाठी एस्कोबार आणि सॅक्सच्या योगदानाची चर्चा करा.

६अ.७ संदर्भ (References)

- Matthews, Sally (2020): Post development Theory, Oxford Research Encyclopedia, International Studies, Oxford University Press, USA
- <https://www.downtoearth.org.in/reviews/an-obituary-for-development-30945>
- <https://www.ethnosproject.org/book-review-encountering-development-arturo-escobar/>
- <https://newint.org/features/2019/12/09/long-read-age-development-obituary>

मॅन्युअल कॅस्टेल - जागतिकीकरण आणि विकास

MANUEL CASTELLS – Globalization and Development

घटक रचना

- ६ब.१ प्रस्तावना (Introduction)
- ६ब.२ माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (Information and Communication Technology (ICT))
- ६ब.३ जागतिकीकरण (Globalization)
- ६ब.४ जाळे (Network)
- ६ब.५ समाजाचे जाळे (The Network Society)
- ६ब.६ चौथे जग (Fourth World)
- ६ब.७ निष्कर्ष (Conclusion)
- ६ब.८ सारांश (Summary)
- ६ब.९ प्रश्न (Questions)
- ६ब.१० संदर्भ (References)

६ब.१ प्रस्तावना (Introduction)

मॅन्युअल कॅस्टेल्स हे एक स्पॅनिश समाजशास्त्रज्ञ आहेत जे माहिती समाज, संप्रेषण आणि जागतिकीकरणाच्या संशोधनाशी संबंधित आहेत. तो ला मंचामध्ये वाढला होता परंतु बार्सिलोनाला गेला, जिथे त्याने कायदा आणि अर्थशास्त्राचा अभ्यास केला. तो राजकीयदृष्ट्या सक्रिय विद्यार्थी होता आणि नंतर स्पेनमधून फ्रान्सला पळून गेला. पॅरिसमध्ये त्यांनी अनेक विद्यापीठांमध्ये प्राध्यापक म्हणून काम केले. सण २००८ पासून ते युरोपियन इन्स्टिट्यूट ऑफ इनोव्हेशन अँड टेक्नॉलॉजीचे सदस्य आहेत. त्याच्या काही उल्लेखनीय योगदानामध्ये पुढील बाबी समाविष्ट आहेत: इन्फर्मेशन सोसायटी, ग्लोबलायझेशन, ऑर्गनायझेशन थिअरी, नेटवर्क सोसायटी, अर्बन प्लॅनिंग अँड सोशियोलॉजी, फोर्थ वर्ल्ड इ.

सन १९७० च्या दशकानंतर संपूर्ण जगात हुकूमशाहीच्या पतनानंतर भांडवलशाही उदयास आली. इतिहासात पहिल्यांदाच संपूर्ण ग्रह भांडवलदार बनला आणि जागतिक भांडवली बाजाराशी संबंध जोडून काही प्रभुत्वकारी अर्थव्यवस्था टिकल्या किंवा विकसित झाल्या. भांडवलशाहीची कल्पना खूप जुनी आहे पण मूलभूतपणे नवीन आहे. हे जुने असल्याचे म्हटले जाते कारण ते नफा मिळवण्यासाठी सतत स्पर्धा करते. हे मूलभूतपणे नवीन आहे कारण ते नवीन माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाद्वारे समर्थित आहे जे नवीन उत्पादकता स्रोत आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या निर्मितीसाठी मुळे प्रदान करते.

त्यांच्या संस्कृती आणि संस्थांमध्ये विविधता असूनही, माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान सर्व देशांनी सामायिक केले आहे. आपल्या जीवनात बदल माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाशिवाय (ICT) शक्य होणार नाही. सन १९९० च्या दशकात संपूर्ण ग्रह माहिती प्रणाली आणि संप्रेषण प्रक्रियेसह दूरसंचार नेटवर्क भोवती आयोजित केला गेला. तांत्रिक नवकल्पनांच्या प्रवेशामुळे सामान्य लोक माहितीच्या शक्तीचा आनंद घेऊ शकतात.

सॉफ्टवेअर डेव्हलपमेंटमुळे वापरकर्ता अनुकूल संगणन शक्य होत आहे, जेणे करून लाखो मुले, जेव्हा पुरेशी माहिती पुरवली जाते तेव्हा त्यांच्या ज्ञानात प्रगती करू शकतात, आणि संपत्ती निर्माण करण्याची आणि बुद्धीने त्याचा आनंद घेण्याच्या त्यांच्या क्षमतेमध्ये, मागील कोणत्याही पिढीपेक्षा खूप वेगवान आहे. इंटरनेट हे सार्वत्रिक संवादाचे माध्यम असल्याचे सिद्ध झाले आहे, जेथे सर्जनशील क्षेत्रात स्वास्थ्य आणि मूल्ये एकत्र राहतात.

तथापि, हे सर्व समाजांसाठी खरे असू शकत नाही. आयसीटीचा प्रसार अत्यंत असमान आहे. एकीकडे, हे देशांना त्यांच्या उत्पादन प्रणालीचे आधुनिकीकरण करण्याची आणि पूर्वीपेक्षा वेगाने स्पर्धात्मकता वाढविण्याची परवानगी देते. दुसरीकडे, ज्या अर्थव्यवस्था नवीन तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेण्यास असमर्थ आहेत त्यांना मागासलेपणाचा अनुभव येत आहे.

अशा प्रकारे, माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञान हे आर्थिक विकासासाठी आवश्यक साधन आहे आणि ते शक्ती, ज्ञान आणि सर्जनशीलता देते. सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक विकासाची परिस्थिती तांत्रिक विकास, कोणत्या आर्थिक विकासाची परिस्थिती, कोणत्या सामाजिक विकासाची परिस्थिती यासंबंधीचे प्रश्न उपस्थित होतात. याचा परिणाम असा होतो की यामुळे सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक विकासाला चालना मिळते. कॅस्टल्सच्या मते, हे विकासाचे विधायक चक्र आहे.

६.३ जागतिकीकरण (Globalization)

जागतिकीकरणाच्या शब्दांचा वापर वर्गीकरणात वाढीव आंतरविश्वासाची अर्थव्यवस्था, संस्कृती आणि लोकसंख्येद्वारे, क्रॉस-बॉर्डरट्रेडिंग गुड्स अँड सर्व्हिसेस, तंत्रज्ञान, आणि गुंतवणूकीचा प्रवाह, लोक आणि माहिती. जागतिकीकरण बहुआयामी असले तरी आर्थिक परिमाण असले तरी ते समजले जाते. जागतिक अर्थव्यवस्था ही अशी अर्थव्यवस्था आहे ज्याचे मुख्य कार्य जागतिक स्तरावर रिअल टाइममध्ये एकक म्हणून काम करतात. याचा अर्थ असा की भांडवली बाजार जगभरात एकमेकांशी जोडलेले आहेत.

शतकानुशतके तंत्रज्ञान प्रगती आणि प्रगतता आंतरराष्ट्रीय सहकार्यन व जागतिकता एकमेकांशी जोडलेली आहे.

उत्पादन सेवा आणि वित्त क्षेत्रातील बहुराष्ट्रीय कंपन्या जागतिक अर्थव्यवस्थेचा मुख्य भाग आहेत. शिवाय, उच्चतम स्तरावरील विज्ञान, जे संपूर्ण तंत्रज्ञानाच्या विकासास आकार देते आणि आज्ञा देते, ते काही डझन संशोधन केंद्रे आणि जगभरातील नावीन्यपूर्ण युनायटेड स्टेट्स, पश्चिम युरोप आणि जपानमध्ये मोठ्या प्रमाणावर केंद्रित आहे. रशिया, भारत किंवा चीन सारख्या इतर देशांतील अभियंते केवळ या केंद्रांशी संपर्क साधून काही विशिष्ट वैज्ञानिक विकास साधू शकतात. अशाप्रकारे अत्यंत कुशल कामगारांचेही वाढत्या प्रमाणात जागतिकीकरण होत आहे.

जागतिकीकरण आणि मुक्त राष्ट्र राज्य संपवत नाही, परंतु ते त्याची भूमिका पुन्हा परिभाषित करतात आणि त्याच्या कार्यावर परिणाम करतात. गोंधळाच्या काळात, राष्ट्रीय सरकारे आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, नाफ्टा किंवा इतर व्यापार संस्थांसारख्या सुपरनॅशनल संस्थांशी हातमिळवणी करतात ज्यांना ते त्यांचे सार्वभौमत्व सोपवतात. म्हणून ते टिकून राहण्यास व्यवस्थापित करतात, परंतु राज्याच्या एका नवीन स्वरूपाच्या अंतर्गत जे परस्परसंवादाचे नेटवर्क आणि सामायिक निर्णय घेण्याद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे जे माहिती युगाचे प्रमुख आणि प्रचलित राजकीय स्वरूप बनते: ती म्हणजे : संजालीय राज्यप्रणाली

अशाप्रकारे, जागतिकीकरण हे एक नवीन ऐतिहासिक वास्तव आहे जे नागरिकांना बाजारपेठांकडे शरण जाण्यास राजी करते. त्यात भांडवलशाही पुनर्रचना, नवकल्पना आणि स्पर्धा या प्रक्रियांचाही समावेश आहे, जे नवीन माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या शक्तिशाली माध्यमाद्वारे तयार केले जातात.

६.४ जाळे (NETWORKING)

'माहिती युग' आणि त्यानंतरच्या अनेक कार्यांमध्ये कॅस्टल्स नेटवर्कला परस्पर जोडलेल्या नोड्सचा संच म्हणून परिभाषित करतात. नोड्समधील संबंध असममित आहे, परंतु ते सर्व नेटवर्कमध्ये पैसे, माहिती, तंत्रज्ञान, वस्तू आणि सेवा किंवा लोकांच्या संचलनासाठी नेटवर्कच्या कार्यासाठी आवश्यक आहेत.

कॅस्टल्सच्या मते, जर तुम्ही नेटवर्कशी जोडलेले असाल तर तुम्ही माहिती शेअर करू आणि वाढवू शकता आणि अपडेट राहू शकता. परंतु जर तुम्ही नेटवर्कच्या बाहेर असाल किंवा स्विच-ऑफ असाल तर, तुम्ही इंटरएक्टिंग नेटवर्कच्या जगभरातील वेबच्या आसपास मोजल्या जाणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीला बाजूला सारले जात आहात.

परस्परसंबंधित जागतिक अर्थव्यवस्थेद्वारे आवश्यक सतत अनुकूलन आणि अत्यंत लवचिकतेसाठी नेटवर्क ही योग्य संस्था आहे. नेटवर्क नेहमी मानवांमध्ये अस्तित्वात होते परंतु आता ते अभिव्यक्तीऐवजी वाद्य यंत्रणेचे सर्वात शक्तिशाली स्वरूप बनले आहेत.

नवीन माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे नेटवर्क केंद्रीकृत आणि विकेंद्रीकृत आहे. हे केंद्राशिवाय समन्वयित केले जाऊ शकते. सूचनाऐवजी आमच्यात संवाद आहे. उच्च पातळीवरील गुंतागुंत कोणत्याही मोठ्या व्यत्ययाशिवाय हाताळली जाऊ शकते. भांडवलवादी एकाग्रता संस्थेच्या विकेंद्रीकरणासह असते, ज्यामध्ये प्रत्येक घटक घटकाला बरीच स्वायत्तता दिली जाते. या नेटवर्कचा प्रत्येक घटक सहसा इतर नेटवर्कचा एक भाग असतो, जो इतर मोठ्या कॉर्पोरेशनशी जोडला जातो ज्यांचे अंतिम उद्दिष्ट नफा मिळवणे आहे.

नेटवर्कमध्ये त्यांची रचना, सदस्यत्व आणि त्यांची कामे बदलून जुळवून घेण्याची, सुधारणा आणि पुनर्रचना करण्याची क्षमता आहे. परंतु ज्या मानवी घटकांवर नेटवर्क राहत होते ते इतके सहजपणे बदलू शकत नाही. तो अडकतो, किंवा अवनत होतो किंवा वाया जातो. आणि यामुळे सामाजिक अविकसितता येते, तंतोतंत मानवी पूर्ततेच्या संभाव्य सर्वात आशादायक युगाच्या उंबरठ्यावर आल्याचे स्पष्ट होते.

६.५ समाजाचे जाळे (The Network Society)

समाजाचे जाळे (नेटवर्क सोसायटी) हा शब्द सर्वप्रथम १९८१ मध्ये नॉर्वेजियन समाजशास्त्रज्ञ आणि सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ स्टीन ब्रॅटन यांनी नेटवर्क माहिती आणि संप्रेषणाने समर्थित समाजाचे वर्णन करण्यासाठी वापरला होता. तेव्हा पासून, कॅस्टल्सने नेटवर्क सोसायटी बद्दल विस्तृत लिहिले आहे. त्यांचा युक्तिवाद आहे की मानवी समाज औद्योगिक युगातून माहिती युगात गेले म्हणून ते उदयास आले. या परंपरेत, भांडवलशाही आता भौतिक वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनावर केंद्रित नसून माहिती आणि ज्ञानावर केंद्रित आहे.

नेटवर्क सोसायटी हा शब्द या नव्या युगाच्या सामाजिक रचनेला सूचित करतो. कॅस्टल्सने त्याला आर्थिक प्रकटीकरण, जागतिक माहिती अर्थव्यवस्था आणि त्याची सांस्कृतिक अभिव्यक्ती, वास्तविक आभासी संस्कृती असे म्हटले आहे. कॅस्टल्ससाठी नेटवर्क ही नोड्सची विकेंद्रीकृत प्रणाली आहे ज्याद्वारे संप्रेषण होऊ शकते. नेटवर्क आता समाजाचे नवीन आर्किटेक्चर बनवतात, आणि ते सामाजिक संबंध आयोजित करण्याचे प्रमुख माध्यम आहे.

नेटवर्कची खुली रचना आहे आणि ती आवश्यकते नुसार विस्तार आणि करार करण्यास सक्षम आहेत. या नेटवर्कमध्ये होणारा संवाद नोड्सद्वारे होतो जो बहुआयामी आणि बहु - दिशात्मक आहे आणि वेळ आणि जागेद्वारे प्रतिबंधित नाही. नेटवर्क नवीन नसले तरी ते सामाजिक संस्थेच्या मॉडेल्सच्या रूपात अस्तित्वात आहेत, त्यांचे वर्तमान स्वरूप थेट माहितीच्या काळाशी संबंधित आहे.

नेटवर्क सोसायटीमध्ये, मायक्रोइलेक्ट्रॉनिक आधारित कम्युनिकेशन टेक्नॉलॉजीज (इंटरनेट, मोबाईल टेलिफोन) वापरून सोशल नेटवर्कमध्ये माहिती व्यवस्थापित करण्याची प्रक्रिया शक्य झाली आहे. हे भौगोलिक आणि स्थानिक गतिशीलता सक्षम करते परिणामी संप्रेषणाचे विकेंद्रीकरण होते आणि त्याबरोबर नेटवर्कची कार्यक्षमता वाढते. आधीच्या समाजांचा एक भाग असलेल्या श्रेणीबद्ध नोकरशाही संरचनांमध्ये हे शक्य नव्हते. कॅस्टल्स असा युक्तिवाद करतात की नवीन सामाजिक नेटवर्क अत्यंत प्रभावी, गतिशील आणि नाविन्यपूर्ण आहे आणि बदलत्या सामाजिक परिस्थितीशी झटपट जुळवून घेण्यास सक्षम आहे.

नेटवर्क सोसायटीच्या उदयामुळे सामाजिक गतिशीलता आणि परस्पर संबंधांमध्ये तसेच संस्था आणि संघटनांशी संबंधित व्यक्तींमध्ये बदल घडला आहे. नेटवर्कवर एका शक्तिशाली सामाजिक गटाचे वर्चस्व आहे. आर्थिकदृष्ट्या वंचित गटांना विशेषतः जागतिक दक्षिणेतील गरीब लोकांमध्ये नवीन नेटवर्क वापरणे अवघड वाटत असले तरी, जगभरातील जास्तीत जास्त लोकांसाठी नेटवर्क वाढत्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत.

कॅस्टल्सचा असाही युक्तिवाद आहे की समाजातील संरचनात्मक बदलांच्या परिणामी, स्थान आणि वेळ हळूहळू सामाजिक जीवनाशी कमी संबंधित होत आहेत. याचे कारण असे की नेटवर्क सोसायटी वेळ आणि जागेच्या नवीन प्रकारांभोवती आयोजित केली जाते: कालातीत वेळ आणि प्रवाहाची जागा. जवळीक आणि सामायिक मार्गांद्वारे निश्चित केलेली स्थानिक स्वरूपाची बंधने अजूनही अर्थपूर्ण मानली जात असली तरी, ते नवीन ओळख आणि प्रवाहाच्या जागेत तयार आणि देखरेख केलेल्या जीवनशैलीसह एकत्र राहतात.

माहिती युगात स्थळ आणि वेळ ह्या वेगळ्या संकल्पना आहेत. यातील काळ म्हणजे सामाजिक कृती आणि परस्परसंवादाची अव्यवस्था. येथे, वेळेची धारणा अधिक संकुचित होते परिणामी जीवनाचा क्रम घसरला आणि अगदी यादृच्छिक झाला. कालातीत वेळ लोकांना एकाच वेळी अनेक ठिकाणी असणे आणि एकाच वेळी एकापेक्षा जास्त क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होणे शक्य करते, जसे की इंटरनेटवर ब्राउझ करणे आणि संगीत ऐकणे. कालातीत काळाचा अर्थ 'रेषीय काळाचा नाहीसा' असा होत नाही, तर त्याचा अर्थ 'रेषीय वेळेचे महत्त्व' असा होतो.

६.६ चौथे जग (Fourth World)

मॅन्युएल कॅस्टल्सने चौथ्या जगाची संकल्पना मांडली जी तीन-जागतिक मॉडेलचा विस्तार आहे. चौथे जग हा शब्द जागतिक समाजातून सामाजिकदृष्ट्या वगळलेल्या उप-

लोकसंख्येचा संदर्भ घेण्यासाठी वापरला जातो, जसे की संपर्क न केलेले लोक-शिकारी, भटक्या, भटक्या, आणि काही निर्वाह शेती करणारे लोक आधुनिक औद्योगिक मानदंडांच्या पलीकडे राहतात. या अनेक कारणांमुळे माहिती भांडवलशाहीतील प्रभावशाली स्वारस्यांसाठी मूल्य गमावले आहेत जसे की - ते आजारी किंवा मानसिकदृष्ट्या अयोग्य, मादक पदार्थांचे व्यसन, अशिक्षित, बेघर आणि लोकसंख्या इत्यादी. सामाजिक बहिष्कार”, डिस्कनेक्ट, अवमूल्यन आणि बहिष्कृत व्हा. हे सिद्ध करते की माहिती आणि जागतिक भांडवलशाहीचा उदय आणि सामाजिक बहिष्कार आणि मानवी हताशेमध्ये विलक्षण वाढ यांच्यात थेट संबंध आहे.

मॅन्युअल कॅस्टेल - जागतिकीकरण आणि विकास

६.७ निष्कर्ष (Conclusion)

जागतिक नेटवर्क समाजात, ज्ञान आणि दळणवळण ही विकासाची प्रमुख संसाधने आहेत. कॅस्टेल्स असा युक्तिवाद करतात की आयसीटी समाजातील विविध गटांना सशक्त आणि सक्षम करू शकतात हे समजून घेणे हे आव्हान आहे. संप्रेषणात समाविष्ट असलेल्या शक्ती संबंधांचे आणि ते संप्रेषित केलेल्या माहितीच्या प्रकारावर कसा प्रभाव पाडतात हे समजून घेणे आवश्यक असेल. सर्वसाधारणपणे, जे जागतिक जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये मोलाचे ज्ञान आणि कौशल्ये मिळवतात आणि जे या संदर्भात वंचित आहेत त्यांच्यामध्ये खोल सामाजिक विभाजन हे जागतिकीकरणाचे मूलभूत वैशिष्ट्य आहे आणि यातून असमान विकासासारखे त्याचे उपउत्पादन होताना दिसून येते.

६.८ सारांश (Summary)

मॅन्युअल कॅस्टेल्स हे एक स्पॅनिश समाजशास्त्रज्ञ आहेत जे माहिती समाज, संप्रेषण आणि जागतिकीकरणाच्या संशोधनाशी संबंधित आहेत.

भांडवलशाहीच्या कल्पनेला नवीन माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाचे समर्थन आहे जे नवीन उत्पादकता स्रोत आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या निर्मितीसाठी मुळे पायाभूत ठरते.

इंटरनेट हे सार्वत्रिक संवादाचे माध्यम असल्याचे सिद्ध झाले आहे जेथे सर्जनशील क्षेत्रात स्वारस्य आणि मूल्ये एकत्र राहतात.

जागतिक अर्थव्यवस्था ही अशी अर्थव्यवस्था आहे ज्याचे मुख्य कार्य जागतिक स्तरावर रिअल टाइममध्ये एकक म्हणून काम करतात. याचा अर्थ असा की भांडवली बाजार जगभरात एकमेकांशी जोडलेले आहेत.

परस्परसंबंधित जागतिक अर्थव्यवस्थेद्वारे आवश्यक सतत अनुकूलन आणि अत्यंत लवचिकतेसाठी नेटवर्क ही योग्य संस्था आहे.

नेटवर्क सोसायटी हा शब्द सर्वप्रथम 1981 मध्ये नॉर्वेजियन समाजशास्त्रज्ञ आणि सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ स्टीन ब्रॅटन यांनी नेटवर्क माहिती आणि संप्रेषणाने समर्थित समाजाचे वर्णन करण्यासाठी वापरला होता.

नेटवर्क सोसायटीच्या उदयामुळे सामाजिक गतिशीलता आणि परस्पर संबंधांमध्ये तसेच संस्था आणि संघटनांशी संबंधित व्यक्तींमध्ये बदल घडला आहे.

चौथा जग हा शब्द जागतिक समाजातून सामाजिकदृष्ट्या वगळलेल्या उप-लोकसंख्येचा संदर्भ घेण्यासाठी वापरला जातो, जसे की संपर्क न केलेले लोक-शिकारी, भटक्या, भटक्या, आणि काही निर्वाह शेती करणारे लोक आधुनिक औद्योगिक मानदंडाच्या पलीकडे राहतात.

६ब.९ प्रश्न (Questions)

1. नेटवर्क सोसायटीच्या समजुतीमध्ये मॅन्युएल कॅस्टल्सच्या योगदानाचे परीक्षण करा.
2. जागतिकीकरण आणि विकासावरील कॅस्टल्स सिद्धांताच्या मुख्य वैशिष्ट्यांची चर्चा करा

६ब.१० संदर्भ (References)

[https://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/\(httpAuxPages\)/F270E0C066F3DE7780256B67005B728C/%24file/dp114.pdf](https://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/(httpAuxPages)/F270E0C066F3DE7780256B67005B728C/%24file/dp114.pdf)
https://www.soas.ac.uk/cedep-demos/000_P523_MKD_K3637-Demo/unit1/page_10.htm#:~:text=according%20to%20Castells%3F-According%20to%20Castells%2C%20three%20processes%20led%20to%20the%20emergence%20of,in%20information%20and%20communication%20technologies

डॉ. आंबेडकर आणि महात्मा गांधी (DR. AMBEDKAR AND MAHATMA GANDHI)

घटक रचना:

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ डॉ.आंबेडकर - महात्मा गांधी आणि काँग्रेस
- ७.३ डॉ.आंबेडकर विरुद्ध महात्मा गांधी : सामाजिक आणि राजकीय सुधारणा
- ७.४ नियोजन आणि विकास : भिन्न दृष्टिकोन
- ७.५ निष्कर्ष
- ७.६ सारांश
- ७.७ प्रश्न
- ७.८ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे

- डॉ.आंबेडकर आणि महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचारामध्ये योगदान समजून घेणे
- डॉ.आंबेडकर आणि महात्मा गांधी विकास आणि राष्ट्र उभारणीतील योगदान तपासणे

७.१ प्रस्तावना

दुसऱ्या महायुद्धानंतरचा काळ हा गोंधळाचा होता. आशिया आणि आफ्रिकेतील देशांचे नी वसाहतीकरण झाले आणि त्यांना स्वतःचा बचाव करण्यास सोडले गेले. हे देश केवळ साम्राज्यवादी शोषणाचे बळी पडले नाहीत तर सामाजिक असंतुलनालाही बळी पडले कारण साम्राज्यवादी शक्तींसोबत हातमिळवणी करणाऱ्या समाजातील एका वर्गाने समाजातील दुर्बल घटकांचे अनेक फायदे हिरावून घेतले होते. डॉ. आंबेडकर आणि महात्मा गांधी यांनी समान उद्दिष्टासाठी कार्य केले, परंतु समस्येबद्दलची त्यांची धारणा तसेच उपाययोजना शोधण्याच्या त्यांच्या दृष्टीकोनात फरक होता.

या पार्श्वभूमीवर, आर्थिक विचारांच्या इतिहासाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे, ज्याचे फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत: प्रथम, ते समस्यांकडे पाहण्याचे नवीन मार्ग वापरते, कारण

अयशस्वी प्रतिमानांचे विश्लेषण अनेक प्रकारे फलदायी ठरू शकते. दुसरे म्हणजे, हे आपल्याला आर्थिक विचारांची चांगली समज देते आणि तिसरे म्हणजे, विद्वान आणि संशोधक कालांतराने संकल्पनांचा अर्थ शोधू शकतात. आंबेडकरांच्या विचारांचा शोध घेणे आवश्यक आहे, विशेषतः ज्या वसाहतीच्या काळात उद्भवल्या, त्या नियोजन, सामाजिक सुधारणा आणि आर्थिक विकासासंदर्भात. डॉ.आंबेडकर, महात्मा गांधी आणि इतर सुरुवातीच्या राष्ट्रवादी आर्थिक विचारवंतांसोबतचे मतभेद ज्या पद्धतीने मांडतात त्याबद्दलही अंतरंगाचे ज्ञान हा विभाग देईल.

जागतिकीकरणामुळे राज्य आपल्या जबाबदाऱ्यांपासून मागे हटले आहे. सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याणकारी गुंतवणूकीद्वारे प्रदान केलेले सुरक्षा जाळे आता अस्तित्वात नाही. या संदर्भात आंबेडकरांच्या विचारांकडे लक्ष वेधले जाते. दादाभाई नौरोजी हे सुरुवातीच्या भारतीय अर्थतज्ज्ञांमध्ये सर्वात महत्वाचे आणि भारतीय आर्थिक राष्ट्रवादाचे प्रतीक मानले जातात. तरीसुद्धा, त्यांना असे वाटले की काँग्रेस केवळ विशिष्ट वर्गाच्या सामाजिक सुधारणा करू शकत नाही आणि त्यांनी संपूर्ण राष्ट्राच्या संदर्भातील प्रश्न सोडविले पाहिजेत. सामाजिक सुधारणा विरुद्ध राजकीय सुधारणा या मुद्द्यासंदर्भात काँग्रेसजनांमध्ये दोन विचारसरणींमध्ये वादविवाद सुरू होता. नौरोजींचा 'आर्थिक निचरा' हा सिद्धांत परकीय वर्चस्वावर केंद्रित होता. नौरोजींना असे वाटले की भारतीय श्रीमंत वर्ग हे विदेशी भांडवलदारांइतकेच शोषणाचे साधन आहेत. याउलट, आंबेडकरांच्या आर्थिक विकास आणि नियोजनाच्या कल्पनांनी सामाजिक आणि कायदेशीर सुधारणांशी संबंधित सूचनांचा समावेश करण्याच्या गरजेवर भर दिला, विशेषतः भारतीय समाजाच्या एका विभागाच्या संदर्भात – उदासीन/ वंचित वर्ग. शोषित वर्ग

७.२ डॉ.आंबेडकर - महात्मा गांधी आणि काँग्रेस

१९१७ मध्ये काँग्रेसने वंचित वर्गावर एक ठराव मंजूर केला. या ठरावात भारतातील लोकांना शोषित वर्गावर प्रथेद्वारे लादलेल्या सर्व अपात्रता दूर करण्यासाठी कार्य करण्याचे आवाहन करण्यात आले. त्यात असे आढळून आले की या अपात्रतेचे स्वरूप जाचक आहे आणि वर्गांना अकल्पनीय त्रास आणि गैरसोय सहन करावी लागते. गांधींच्या विधायक कार्यक्रमात (१९१२) शोषित वर्गाबद्दलचा एक ठराव समाविष्ट होता: शोषित वर्गांना चांगल्या जीवनासाठी संघटित करणे आणि त्यांना इतर नागरिकांना ज्या सुविधा लाभ देत आहेत त्या पुरवणे. तथापि, आंबेडकरांचा असा युक्तिवाद आहे की गांधींनी अस्पृश्य लोकांसाठी थोडे कार्य केले. काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे नेतृत्व श्रीमती अँनी बेझंट यांनी केले होते आणि आंबेडकरांनी या अधिवेशनात शोषित वर्गासाठी स्वतंत्र शालेय शिक्षणाचे औचित्य सिद्ध करणारे त्यांचे पूर्वीचे वक्तव्य उद्धृत केले.

डॉ. आंबेडकरांनी सांगितले की काँग्रेसने फक्त शोषित वर्गासंबंधी ठराव मंजूर केला कारण त्यांना भारताच्या घटनात्मक रचनेतील बदलांवर काँग्रेस-मुस्लिम लीग योजनेसाठी शोषित वर्गाचा पाठिंबा हवा होता. १९१७ मध्ये, मुंबईतील शोषित वर्गांनी स्वतंत्र मतदार, मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण आणि सर्व अपात्रता दूर करण्याची मागणी केली. हा आधार या

अटीवर होता की शोषित वर्ग काँग्रेस-लीग योजनेला समर्थन देण्यास सहमत आहेत. काँग्रेसचा ठराव हा निव्वळ औपचारिकता मानला गेला आणि डिप्रेस्ड क्लासेससोबतच्या कराराचा एक भाग म्हणून काँग्रेसचे माजी अध्यक्ष आणि डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटीचे अध्यक्ष नारायण चंदावरकर यांच्यामार्फत वाटाघाटी करण्यात आल्या.

डॉ. आंबेडकर आणि महात्मा गांधी

७.३ डॉ. आंबेडकर विरुद्ध महात्मा गांधी : सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सुधारणा

डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विकासाचे विचार नेहमीच सामाजिक सुधारणांशी निगडित होते. सीमान्तिक गटांसाठी विशेष कायदेशीर, सामाजिक आणि आर्थिक संरक्षणावर त्यांचा भर होता. ते लक्षित विकासाला बाजूने होते. आंबेडकरांचे विचार त्यांचे महात्मा गांधींबद्दलचा संदर्भ घेतल्याशिवाय समजून घेणे कठीण आहे. रोवेना रॉबिन्सन यांनी 'काँग्रेस आणि गांधींनी अस्पृश्यांसाठी काय केले' या शीर्षकाखाली आंबेडकरांच्या भाषणांचा आणि लेखनाचा संदर्भ दिला आहे आणि काही निरीक्षणे नोंदवली आहेत.

डॉ. आंबेडकरांच्या मते, भारतीयांनी नेहमीच भारतीय सामाजिक आणि आर्थिक जीवनाची व्यक्तिवाद विरुद्ध सामूहिकता, भांडवलशाही विरुद्ध समाजवाद आणि परंपरावाद विरुद्ध कट्टरतावाद या संदर्भात पुनर्रचना समजून घेतली होती. मार्क्सवादाला पर्याय म्हणून प्रक्षेपित केलेल्या गांधीवादाच्या रूपाने 'वाद' हा नवीन प्रकार उदयास आला असल्याचे त्यांनी पहिले होते. गांधीजींनी, नौरोजींनी मांडलेला आर्थिक निचरा सिद्धांत हाती घेतला. १८६७ मध्ये दादाभाई नौरोजींनी 'संपत्तीचा निचरा' ('drain of wealth') (एका देशाच्या संपत्तीचे दुसऱ्या देशाकडून शोषण होणे) सिद्धांत मांडला ज्यामध्ये त्यांनी ब्रिटन भारताचा पूर्णपणे निचरा करत असल्याचे सांगितले. त्यामुळे दारिद्र्य हे वसाहतवादी राजवटीने निर्माण झाले होते जे भारताची संपत्ती आणि समृद्धी हिरावून घेत होते. महात्मा गांधी स्वतःला एकोणिसाव्या शतकातील नौरोजींच्या विचाराचे वारसदार मानत होते.

महात्मा गांधींनी अशा विकासाची कल्पना केली जी स्वयंपूर्णग्राम, स्वराज्य आणि विश्वस्ततेभोवती केंद्रित होती. त्यांचा असा विश्वास होता की भारताला आधुनिक अर्थाने औद्योगिकीकरण करण्याची गरज नाही, ही वस्तुस्थिती गिरण्या आणि उद्योगांना त्यांच्या तीव्र विरोधातून दिसून येते. त्यांनी यंत्रसामग्रीवर नव्हे, तर यंत्रसामग्रीच्या अनावश्यक गरजेवर आक्षेप घेतला, ज्याचा त्यांनी हिंसा आणि कष्टाशी संबंध जोडला. त्यांचे विकासाचे प्रतिमान खेड्यातील समुदायांच्या पुनरुज्जीवनाच्या भोवती फिरत होते ज्यात यंत्रांच्या निर्बुद्धी किंवा शोषणाच्या विरुद्ध क्रियाकलापांच्या केंद्रस्थानी 'माणूस' असतो. चरख्याचे उदाहरण देऊन त्यांनी हाताने काम करून उत्पादित केलेल्या उत्पादनाचे मूल्य सांगितले.

महात्मा गांधींनी विश्वस्तपद ही नैतिक जबाबदारी म्हणून पाहिले. त्यांच्या मते विश्वस्तपद ऐच्छिक होते. श्रमाकडे नफ्याचे साधन म्हणून न पाहता सामान्य उद्योगातील समान भागीदार म्हणून पाहिले पाहिजे. या धर्तीवर औद्योगिक संबंध संघर्षावर नव्हे तर सहकार्यावर आधारित असतील. राज्याला भांडवलाची विल्हेवाट लावू देऊ नये असे त्यांना वाटत

होते. अहिंसक, असहकार किंवा जनमत एकत्रित करून शोषण करणाऱ्या भांडवलाचा निषेध केला जाऊ शकतो, परंतु जबरदस्तीने संपत्ती हिरावून घेऊन नाही.

महात्मा गांधींचे आर्थिक विकासाचे प्रतिमान केंद्रीकृत नियोजनापासून रहित होते. विकासाचे कोणतेही प्रतिमान ज्यामध्ये नियोजन समाविष्ट असते ते आपोआप केंद्रीकृत होते. पितृसत्ताक राज्याची कल्पना त्यांना मान्य नव्हती. त्यांना असे वाटले की गावकरी केवळ राज्य देखभालीचे निष्क्रिय प्राप्तकर्ते म्हणून कमी झाले आहेत आणि स्वायत्ततेची आणि योग्य दिशेने चळवळीची सर्व भावना गमावून बसले आहेत. यामुळे त्यांची प्रतिष्ठा, विचार आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाईल. गांधीं राज्याला अमर्यादित शक्ती देण्याबद्दल साशंक होते. याउलट, लघु आणि योग्य तंत्रज्ञान लोकांना स्वायत्तता देईल आणि लोकांना मुख्यस्थानी स्थानांतरित करण्यास मदत करेल.

दुसरीकडे, आंबेडकरांना वाटले की गांधीवाद हे एक सामाजिक आणि आर्थिक धोरण आहे ज्याचा सिमान्तिक गटाला फारसा फायदा होत नाही. गांधींच्या विचारांनी पारंपारिक दृष्टिकोन तयार केला ज्याला आंबेडकर आधुनिक आणि लोकशाही विरोधी असे दोन्ही मानतात. डॉ. आंबेडकरांचे वैशिष्ट्य म्हणजे कायदेशीर आणि आर्थिक मार्गांचा वापर करून सामाजिक सुधारणा आणि परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करण्यावर त्यांचा विश्वास होता. हा मार्ग इतर राष्ट्रवाद्यांनीही अवलंबला नाही, गांधींनीही किंवा नेहरूंनीही. गांधींच्या यंत्रसामग्रीच्या विरोधावरही आंबेडकर टीका करतात. गांधींच्या चरख्याच्या आदर्शवादास आणि आधुनिक, पाश्चात्य संस्कृतीबद्दलच्या त्यांच्या मतांना ते दुष्टपाणाचे असल्याचे आव्हान देतात. आंबेडकरांचा असा युक्तिवाद आहे की गांधीवादी अर्थशास्त्र योग्य आणि व्यवहार्य नाही आणि सामान्य माणसाला स्वातंत्र्य आणि चांगले जीवन, आणि स्वप्न पूर्ण करण्यापासून वंचित ठेवेल.

रस्किन, रूसो आणि टॉल्स्टॉय यांच्या लिखाणात यंत्रांच्या दुर्गुणांवर गांधींचे मत प्रतिध्वनीत आहे. तथापि, आंबेडकरांचे निरीक्षण आहे की आधुनिकतेने अनेक समस्या निर्माण केल्या आहेत, परंतु असा युक्तिवाद केला की आपल्याला ज्या समस्यांवर काम करणे आवश्यक आहे ते खाजगी मालमत्तेच्या समस्या आहेत आणि वैयक्तिक नफा मिळवण्याच्या समस्या आहेत आणि आधुनिक यंत्रणा किंवा सभ्यतेशी संबंधित नाहीत. आधुनिकतेच्या बाजूने युक्तिवाद करताना, डॉ. आंबेडकर म्हणतात की आधुनिकतेमध्ये सामाजिक संस्था बदलण्याचे आणि प्रत्यक्षात सर्वांचे फायद्याचे वचन आहे. ते पुढे म्हणतात की गांधीवाद सामान्य माणसाला जनावरासारखे कष्टमय जीवन जगायला भाग पाडेल. डॉ. आंबेडकरांना वाटले की संस्कृतीचे पोषण होण्यासाठी फुरसतीची वेळ आवश्यक आहे. म्हणून, कष्ट कमी करण्यासाठी आणि बदलण्यासाठी यंत्रांची आवश्यकता आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, गांधीवादी अर्थशास्त्र आणि सामाजिक धोरण अपरिहार्यपणे गैर-लोकशाही स्वरूपाचे आहेत. लोकशाही समाजाने यंत्रांचा वापर केला पाहिजे आणि सर्वांसाठी कमी श्रम आणि अधिक विश्रांती सुनिश्चित केली पाहिजे.

डॉ. आंबेडकरांनी महात्मा गांधी वादाविरोधातील दुसऱ्या टीकेमध्ये शोषित गटावर – कामगारांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. गांधींनी अहिंसक मार्गाने मालक आणि कर्मचारी आणि

जमीनदार आणि भाडेकरू यांच्यातील वर्गयुद्ध आणि वर्गसंघर्ष दूर करण्याचा प्रस्ताव मांडला. भारतापुढे दोन मार्ग खुले आहेत, असे त्यांना वाटले; एकतर "बळी तो कान पिळी" चे पाश्चात्य तत्त्व स्वीकारणे किंवा 'केवळ विश्वासाने विजय मिळवणे' हे पूर्वकडील तत्त्व स्वीकारणे. ट्रस्टीशिपची गांधींची संकल्पना नियोक्त्यांच्या सद्भावनेवर केंद्रित आहे आणि औद्योगिक क्षेत्रात सुसंवाद राखण्यासाठी ती सर्वोपरि उपयुक्त आहे. वस्त्रोद्योगातील कामगार अशांततेचा संदर्भ देत गांधींना असे वाटले की अहिंसक कृती किंवा सत्याग्रह हा एकमेव स्वीकार्य मार्ग आहे. त्याला वाटले की भांडवलदार केवळ आर्थिक ताकदीच्या आधारावर गुंतत नाहीत किंवा लढत नाहीत. त्यांच्याकडे बुद्धिमत्ता आणि चातुर्य देखील आहे, जे श्रमिकांकडे नसते. त्यामुळे संप करणाऱ्यांनी क्रूर शक्ती किंवा हिंसाचाराचा वापर टाळला पाहिजे आणि केवळ खऱ्या तक्रारी आणि खऱ्या मागण्यांसाठी संप केला पाहिजे, ज्या समोर मांडल्या आहेत. ते किसान (शेतकरी) आणि जमीनदार यांच्यातील समस्यांवर समान मत मांडतात. ते म्हणतात की किसान चळवळ फक्त किसानांची स्थिती सुधारणे आणि जमीनदार आणि स्वतःमधील संबंध सुधारण्यासाठी मर्यादित असणे आवश्यक आहे. अगदी अत्यावश्यक असेल तेव्हाच शेतकरी कर भरणे स्थगित करू शकतात. जमीनदारांचे हित जपले पाहिजे; म्हणून आपण जमीनदारांना त्यांच्या भाड्यापासून वंचित ठेवू नये. गांधींना संपत्तीधारक वर्गाला दुखवायचे नव्हते हे यातून उघड होते.

महात्मा गांधींची विश्वतः कल्पना स्वैच्छिकता आणि आध्यात्मिक बंधनावर अवलंबून होती. गांधींनी वर्ग रचनेचा आग्रह धरला आणि याला भारतीय सामाजिक संस्थेचे कायमस्वरूपी वैशिष्ट्य मानले. त्याला वाटले की व्यक्तींची कर्तव्ये आणि व्यवसाय निश्चित असल्याने जातीने स्पर्धा आणि वर्ग संघर्ष टाळण्यास मदत केली. दुसरीकडे आंबेडकरांचा असा विश्वास होता की समाजातील वर्गांचे विभाजन रद्द केले पाहिजे. जाती ही एकमेव यंत्रणा नाही ज्याद्वारे सामाजिक कार्ये पूर्ण करता येतात, त्याऐवजी ती भ्रष्टाचाराला जन्म देते. जातिव्यवस्थेची महात्मा गांधीवादी धारणा पूर्ण आहे आणि आंतर-जेवण किंवा आंतर-जातीय विवाहावरील निर्बंधांचे निर्विवाद आहे. आंबेडकरांना असे विचार बंडखोर वाटतात. गांधींसाठी जात हा एक प्रकारचा नियंत्रण आहे, जो भोगांवर मर्यादा घालतो. समाजाची नैसर्गिक व्यवस्था म्हणून तो त्याकडे पाहतो. डॉ. आंबेडकर जातीला बळ जबरीने चालवलेली कायदेशीर व्यवस्था म्हणून पाहतात.

राष्ट्राच्या व्यापक दृष्टीकोनातून पाहिले असता, डॉ. आंबेडकरांना असे वाटते की आर्थिक विकासात जातीपेक्षा मोठा अडथळा नाही. कोणत्याही तर्कसंगत तत्वांशिवाय, जातिव्यवस्था कामगार आणि मजूर या दोघांची विभागणी करण्यास भाग पाडते आणि कौशल्य, ज्ञान किंवा प्रतिभेऐवजी जन्माच्या सद्गुणानुसार व्यवसाय नियुक्त करते. आर्थिक दृष्टिकोनातून, भांडवलाची गतिशीलता देखील प्रतिबंधित आहे कारण ती जातीच्या सीमांनी मर्यादित आहे. अस्पृश्यता ही अखंड आणि अनियंत्रित आर्थिक शोषणाची व्यवस्था आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी गांधीवादाकडे विरोधाभास म्हणून पाहिले. एकीकडे परकीय वर्चस्व नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला, तर दुसरीकडे एका वर्गाचे अंतर्गत वर्चस्व दुसऱ्या वर्गावर टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला. या तर्कानुसार, हरिजन केवळ इतरांची सेवा करण्याची इच्छा बाळगू शकतात आणि मालमत्ता बाळगू शकत नाहीत. यामुळे शोषित वर्गावर होणाऱ्या मानसिक,

नैतिक आणि सामाजिकदृष्ट्या हानिकारक परिणामांपासून डॉ. आंबेडकर सावध होते. या संदर्भात, त्यांना असे वाटले की शोषित वर्गासाठी नोकरभरती, स्वतंत्र निवडणूक आणि सार्वजनिक सेवांमध्ये आरक्षण या बाबतीत कायदेशीर तरतुदी आणि आरक्षण असावे. अनुसूचित जातीच्या उच्च शिक्षणासाठी आर्थिक वाटप व्यतिरिक्त, अनुसूचित जातींना त्यांच्या स्वतःच्या गावात राहण्यासाठी जमीन देखील निश्चित केली पाहिजे. सप्टेंबर १९४४ च्या अखिल भारतीय अनुसूचित जाती महासंघात डॉ. आंबेडकरांनी प्रस्तावित केले की नवीन राज्य घटनेत अस्पृश्यांसाठी सुरक्षितता असावी असा विचार मांडला. यावरून हे स्पष्ट होते की आंबेडकरांसाठी, सुधारणा आणि विकासाचा मुद्दा आर्थिक मुद्द्यांवर संपला नाही, तर त्याला सामाजिक आणि राजकीय पैलू देखील होते.

७.४ नियोजन आणि विकास: भिन्न दृश्ये

आपण इतिहासाच्या एका टप्प्यावर पोहोचलो आहोत जिथे जागतिकीकरण अर्थव्यवस्थेत राज्याच्या भूमिकेचे पुनर्मूल्यांकन करण्याची आवश्यकता होती. जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंध वाढले आहेत आणि त्यामुळे राष्ट्र-राज्याचा नाश झाला आहे. उदारीकरणा नंतरच्या वर्षांमध्ये भारतीय राज्याने सामाजिक क्षेत्रातून माघार घेतली आहे, आपणास कृषी संकटाचा सामना करावा लागत आहे तर बहुतांश राज्यांमध्ये जमीन सुधारणा अयशस्वी झाल्या आहेत. 'टॉप-बॉटम' मॉडेल (वरच्या स्तरातून तळाकडे प्रतिमान) स्पष्टपणे अयशस्वी झाल्यामुळे, विकेंद्रीकरण आणि लोकसहभागाच्या हातात विकास देण्याचे आवाहन केले जात आहे. हे गांधींच्या स्वयंपूर्ण ग्रामीण समुदायांच्या बांधणीच्या दृष्टिकोनासाठी एक भक्कम उदाहरण आहे. विकास आणि राज्य, सामाजिक परिवर्तन आणि लोकशाही यांच्यातील संबंधांचा पुनर्विचार करण्याची गरज आहे.

डॉ. आंबेडकरांचा विचार त्यांच्या अनुभवातून आणि शतकानुशतके दलितांवर होत असलेल्या अत्याचाराच्या आकलनातून प्रकट झाला होता. लोकांच्या अभिरुची आणि सवयी बदलण्याचा महात्मा गांधींचा आग्रह आंबेडकरांसाठी अविश्वसनीय आणि अकल्पनीय आहे. आंबेडकरांना हे चांगले ठाऊक होते की स्वतःच्या इच्छेवर सोडलेला समाज क्वचितच आपला वर्ग किंवा जातीचे विशेषाधिकार सोडेल. त्यामुळे शोषित नागरिकांच्या संरक्षणासाठी राज्याने कृतिशील भूमिका बजावण्याची गरज आहे, असे त्यांचे मत होते. डॉ. आंबेडकरांचे असे निरीक्षण होते की राज्य आणि समाज दोन्ही अशा संस्था आहेत ज्यात सत्तेचा गैरवापर किंवा गैरवापर करण्याची क्षमता आहे. या प्रकरणात महात्मा गांधी समाजावर विश्वास ठेवतात, तर डॉ. आंबेडकर राज्य व्यवस्थेवर.

डॉ. आंबेडकर 'समाजवादी' अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याच्या बाजूने होते आणि श्रीमंत वर्गाच्या स्थितीला बळकटी देत नव्हते. भारतीय राज्यघटनेचे निर्माते म्हणून आंबेडकरांनी प्रस्तावित केले की:

१. महत्वाचे उद्योग राज्याच्या मालकीचे आणि राज्य व्यवस्थापित असले पाहिजेत.
२. मूलभूत आणि उप मुख्य उद्योग हे राज्य किंवा राज्याने स्थापन केलेल्या महामंडळांच्या मालकीचे आणि राज्याने चालवले पाहिजेत.
३. विमा राष्ट्रीयीकृत आणि राज्याची मक्तेदारी असावी. प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला त्यांच्या वेतनाप्रमाणे जीवन विमा पॉलिसी असावी.
४. शेती हा राज्याचा उद्योग असावा आणि राज्याने खालील धर्तीवर त्याचे आयोजन केले पाहिजे:
 - i. राज्य अधिग्रहित केलेल्या जमिनीचे प्रमाणित आकाराच्या शेतात विभाजन करेल जे गावातील रहिवाशांना भाडेकरू म्हणून लागवडीसाठी दिली जाऊ शकते. शासनाने जारी केलेल्या नियमांनुसार आणि निर्देशांनुसार शेताची सामूहिक शेती म्हणून लागवड केली जाईल आणि भाडेकरूंनी शेतमालावर आकारले जाणारे शुल्क भरल्यानंतर शेतमाल आपापसात वाटून घ्यावा.
 - ii. जातीच्या आधारावर भेदभाव न करता ग्रामस्थांना जमीन वितरित केली जाईल. वाटप अशा पद्धतीने होईल की कोणीही जमीनदार, भाडेकरू किंवा भूमिहीन मजूर राहणार नाही.
 - iii. पाणी, धनादेश, प्राणी, अवजारे, खत, बियाणे इत्यादींचा पुरवठा करून सामूहिक शेतीच्या लागवडीसाठी वित्तपुरवठा करण्याची जबाबदारी राज्याने घेणे आवश्यक आहे.

अशा प्रकारे, दोन्ही क्षेत्रांमध्ये; शेती आणि उद्योग, भांडवल आणि इतर तरतुदी देणे हे राज्याचे कर्तव्य होते. डॉ. आंबेडकरांनुसार, आपल्या नागरिकांचे आर्थिक शोषणापासून संरक्षण करणे हे राज्याचे मूलभूत कर्तव्य आहे. संपत्तीचे न्याय्य वितरण सुनिश्चित करताना अशा नियोजनामुळे समाजाला जास्तीत जास्त उत्पादकता आणि फायदा मिळायला हवा. तथापि, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की डॉ. आंबेडकर खाजगी उद्योगाच्या विरोधात नव्हते, परंतु राज्याने खाजगी व्यक्तींना इतरांवर राज्य करण्यासाठी सोपवावे अशी त्यांची इच्छा नव्हती.

७.५ निष्कर्ष

डॉ. आंबेडकर आणि महात्मा गांधी दोघांसाठी राष्ट्र उभारणीचा मार्ग वैविध्यपूर्ण होता. डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विकासाचे आकलन म्हणजे गरिबी, असमानता आणि शोषण दूर करणे. त्यांनी आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय विकास आणि शोषणाच्या विविध पैलूंवर भर दिला. आपल्या रणनीतींच्या बाबतीत, डॉ. आंबेडकर विशेषाधिकारप्राप्त भांडवलदार आणि उच्चभ्रू वर्गाकडून कामगार आणि शोषित जातीच्या लोकांच्या शोषणाची व्याप्ती समोर आणण्यासाठी महात्मा गांधीपेक्षा जास्त आग्रही आहेत. डॉ. आंबेडकरांचा असा युक्तिवाद आहे की गरिबी थेट शोषणाशी जोडलेली आहे आणि आर्थिक विकास आणि नियोजनाने हे शोषण स्पष्टपणे आणि लक्षित उपायांद्वारे मिटवले गेले

पाहिजे. डॉ. आंबेडकरांनी असाही युक्तिवाद केला की राज्यासाठी 'सेफ्टी-नेट' किंवा गरीबांसाठी 'कल्याण-बास्केट' तयार करणे पुरेसे नाही. या दिवसात आणि काळात राज्याच्या अहस्तक्षेपवादी तत्त्वज्ञानाने गरीब, भूमिहीन मजूर, छोटे शेतकरी आणि असंघटित कामगारांना जागतिकीकरणाच्या दयेखाली सोडले आहे. यामुळे आंबेडकरांनी आपणास इशारा दिला होता ती उदारमतवादी हुकूमशाही निर्माण झाली आहे.

७.६ सारांश

डॉ.आंबेडकर आणि महात्मा गांधी यांनी समान उद्दिष्टासाठी कार्य केले, परंतु समस्येबद्दलची त्यांची धारणा तसेच पुरेसा उपाय शोधण्याच्या त्यांच्या दृष्टीकोनात फरक होता.

डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विकासाचे विचार नेहमीच सामाजिक सुधारणांशी निगडीत होते. उपेक्षित गटांसाठी विशेष कायदेशीर, सामाजिक आणि आर्थिक संरक्षणावर त्यांचा भर होता.

महात्मा गांधींनी विकासाची कल्पना केली जी ग्राम स्वयंपूर्णता, स्वराज आणि विश्वस्त मंडळाभोवती केंद्रित होती. त्यांचा असा विश्वास होता की भारताला आधुनिक अर्थाने औद्योगिकीकरण करण्याची गरज नाही, ही वस्तुस्थिती गिरण्या आणि उद्योगांना त्यांच्या तीव्र विरोधातून दिसून येते.

डॉ. आंबेडकरांचे वैशिष्ट्य म्हणजे कायदेशीर आणि आर्थिक मार्गांचा वापर करून सामाजिक सुधारणा आणि परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करण्याचा त्यांचा विश्वास होता.

रस्किन, रुसो आणि टॉल्स्टॉय यांच्या लिखाणात यंत्रांच्या दुर्गुणांवर गांधींचे मत प्रतिध्वनीत आहे.

विश्वस्थाची महात्मा गांधींची संकल्पना नियोक्त्यांच्या सद्भावनेवर केंद्रित आहे आणि औद्योगिक क्षेत्रात सुसंवाद राखण्यासाठी ते सर्वोपरि मानते.

डॉ. आंबेडकर मानसिक, नैतिक आणि सामाजिकदृष्ट्या हानिकारक परिणामांपासून सावध होते ज्यामुळे हा उपेक्षित वर्गावर पडेल. म्हणून त्यांनी शोषित विभागांच्या अधिकारांचे रक्षण करण्यासाठी विविध तरतुदी प्रस्तावित केल्या.

भारतीय राज्य उदारीकरणानंतरच्या वर्षात सामाजिक क्षेत्रातून माघार घेत आहे. विकास आणि राज्य, सामाजिक बदल आणि लोकशाही यांच्यातील संबंधांचा पुनर्विचार करण्याची गरज आहे.

- डॉ. आंबेडकर आणि महात्मा गांधी यांनी मांडलेल्या विकासाच्या कल्पनेचे परीक्षण करा.
- डॉ. आंबेडकर आणि महात्मा गांधींच्या नियोजन आणि आर्थिक विकासाची कल्पना यावर चर्चा करा.

७.८ संदर्भ REFERENCES

- Rowena Robinson : Planning and Economic Development: Ambedkar versus Gandhi, available at:
- https://www.academia.edu/6890851/Ambedkar_Nehru_Gandhi_Planning_and_Development
- <https://www.mkgandhi.org/articles/gandhian-perspective-of-development.html>

SOCIAL CAPITAL: BOURDIEU AND PUTNAM

सामाजिक भांडवल: बोर्दियू आणि पुत्नाम

घटक रचना

८.० उद्दीष्टे:

- ८.१ सामाजिक भांडवल- परिचय
 - ८.१.१ व्याख्या- सामाजिक भांडवल
- ८.२ सामाजिक भांडवल सिद्धांत – पिअर बोर्द्यू
 - ८.२.१ सैद्धांतिक संकल्पना
 - ८.२.२ परिवर्तन आणि रूपांतरण
- ८.३ टीकात्मक अध्ययन
- ८.४ निष्कर्ष
- ८.५ सामाजिक भांडवल सिद्धांत – पुत्नाम
- ८.६ सामाजिक भांडवलाचे वैविध्य
- ८.७ टीकात्मक अध्ययन
- ८.८ सारांश
- ८.९ प्रश्न
- ८.१० संदर्भग्रंथ

८.० उद्दीष्टे:

- सामाजिक भांडवल ही संकल्पना समजून घेणे.
- सामाजिक भांडवल सिद्धांतविषयकप्रमुख समर्थकांचे परीक्षण करणे.

८.१ सामाजिक भांडवल - परिचय

सामाजिक भांडवल हा सिद्धांत जेम्स कोलमन, रॉबर्ट पुत्नाम, पिअर बोर्द्यू या तीन मुख्य लेखकांच्या कार्यातून शोधला जाऊ शकतो.या भागामध्ये आपण सामाजिक भांडवल

सिद्धांतावर थोडक्यात नजर टाकू आणि त्यानंतर पुतनाम आणि पिअर बोर्दू यांच्या योगदानावर लक्ष केंद्रित करू. सामाजिक भांडवल ही संकल्पना अलीकडेच शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये व्यापक रूपामध्ये वापरली गेली, परंतु ही संज्ञा जवळजवळ एका शतकापासून वापरली जात आहे, तरीही यामागचे विचार आणि कल्पना अजूनच मागे जात आहेत.

सामाजिक भांडवल: बोर्दू आणि पुतनाम

सामाजिक भांडवल ही संज्ञा प्रथम युनायटेड स्टेट्स मध्ये 1916 मध्ये प्रकाशित झालेल्या एका पुस्तकामध्ये दिसून आली होती. ज्यामध्ये शेजारी असलेल्या शाळांवरती देखरेख करण्यासाठी एकत्र काम कसे केले जाऊ शकते या विषयावरती चर्चा केली होती. लेखिका लिडा हनिफन यांनी सामाजिक भांडवलाचा “अशा मूर्त संपत्ती ज्यांचे लोकांच्या दैनंदिन जीवनामध्ये बहुतांश मोजमाप केले जाते: म्हणजेच सामाजिक एकक बनवणाऱ्या व्यक्ती आणि कुटुंबांमध्ये सद्भावना, सहवास, सहानुभूती आणि सामाजिक संबंध” असा उल्लेख केला आहे. सामाजिक भांडवल या संकल्पनेला समाजामधील दुवा, सामायिक मूल्य आणि समज या रूपातही समजले जाऊ शकते, जे व्यक्ती आणि समूहांना एकमेकांवर विश्वास ठेवण्यास आणि एकत्र मिळून काम करण्यास सक्षम बनवतात.

सामाजिक भांडवलामध्ये व्यक्तींचे कल्याण सुरक्षित करण्याची आणि सामाजिक संबंधांमधील सहभागाद्वारे गुंतागुंतीचे स्पष्टीकरण तयार करण्याची क्षमता असते.

सामाजिक भांडवल हे तीन प्रस्तावांभोवती फिरते:

- १) व्यक्ती आणि समूह यांच्यामधील संबंधांचे परस्परसंबंध (सामाजिक संबंध किंवा सामाजिक सहभाग).
- २) या संबंधांचे वैशिष्ट्य असलेले विश्वासाचे स्तर.
- ३) संसाधन किंवा फायदे जे दोन्हीद्वारा सामाजिक संबंध आणि सामाजिक सहभागाआधारे हस्तांतरित केले जातात आणि मिळवले जातात.

सामाजिक भांडवलाची संकल्पना मानवी सामाजिकता आणि सामाजिक संबंधांचे प्रभाव आणि परिणाम आणि व्यक्तिगत व सामाजिक संरचनेसोबत असलेल्या त्यांच्या संबंधावर लक्ष केंद्रित करते. ही संकल्पना वास्तवात नवीन नाही. सामाजिक भांडवलाचे डर्खीम, मार्क्स, वेबर आणि टोनीज यांनी विविध रूपामध्ये सिद्धांत तयार केले आहेत. इतर विचारकांनी या विषयाला अनुसरून खात्रीपूर्वक अधिक अलीकडील आणि वैविध्यपूर्ण विचारसरणीचा शोध लावला आहे. बोर्दू, पुतनाम आणि कोलमन यांच्याद्वारे सामाजिक भांडवल ही संकल्पना हाताळताना काही सामाईक सूत्रे वापरली गेली असू शकतात, परंतु त्यांच्या विभिन्न अंतर्निहित विचारसरणीमुळे संकल्पनेचे एकत्रीकरण अवघड बनवतात.

ही संकल्पना सध्या लोकप्रिय असूनही, ही संज्ञा समाजशास्त्रज्ञांसाठी पूर्णपणे नवीन असलेल्या अशा कोणत्याही विचारसरणीला मूर्त रूप देत नाही. समूहांमधील योगदान आणि सहभागाचे व्यक्ती आणि समूहासाठी सकारात्मक परिणाम होऊ शकतात ही एक प्राथमिक धारणा आहे. हा विचार डर्खीमच्या समुहजीवनातील विरोधाभास आणि आत्मविनाश करण्यासाठी व मार्क्सच्या स्वतःच्या अणुवर्गामध्ये एक संघटित आणि प्रभावी वर्ग यांच्यातील फरक यावर जोर देतो.

८.१.१ सामाजिक भांडवलाची व्याख्या:

कोलमनने सामाजिक भांडवलाची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे: “सामाजिक संस्था सामाजिक भांडवल तयार करते, जे ध्येय साध्य करण्यास सुलभ करते जे त्याच्या अनुपस्थितीत साध्य केले जाऊ शकत नाही किंवा केवळ उच्च खर्चात साध्य करता येते.”

त्याच पार्श्वभूमीवर, पुतनाम, लिओनार्डी, आणि नानेट्टी (1993) एक समान वैशिष्ट्य प्रदान करतात, “सामाजिक भांडवल म्हणजे सामाजिक संस्थेची वैशिष्ट्ये, जसे की विश्वास, नियम आणि संबंध जे समाजाची कार्यक्षमता सुधारू शकतात.”

सामाजिक भांडवलाच्या व्याख्येत, फुकुयामा (1997) असा तर्क करतात की केवळ काही सामायिक निकष आणि मूल्ये ही सामाजिक भांडवल म्हणून मानली पाहिजेत: “सामाजिक भांडवलाची व्याख्या केवळ सहकार्याची मान्यता असलेल्या समुहांमधील अनौपचारिक नियम व मानदंड यांच्या विशिष्ट संचाच्या अस्तित्वाच्या रुपात केली जाऊ शकते. असा समूह जो सहकार्याला मान्यता देतो. मूल्य आणि नियमांचे वितरण स्वतःच सामाजिक भांडवल तयार करत नाही, कारण मूल्ये चुकीची असू शकतात. सामाजिक भांडवल निर्माण करणाऱ्या निकषांमध्ये सत्यकथन, दायित्वाची बैठक आणि पारस्परिकता यासारख्या गुणांचा समावेश असणे आवश्यक आहे.

शेवटी, अलीकडील पुस्तक “length treatment” लिन (2001) यामध्ये आढळते. “सामाजिक भांडवल सामाजिक संबंधांमध्ये अंतर्भूत संसाधने म्हणून कार्यशीलपणे परिभाषित केले जाऊ शकते. आणि कर्त्याद्वारे कृतीसाठी वापरली जाऊ शकते.” अशा प्रकारे या संकल्पनेचे दोन महत्वाचे घटक आहेत.

१) सामाजिक भांडवल व्यक्तीपेक्षा सामाजिक संबंधांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या संसाधनांचे प्रतिनिधित्व करते.

२) अशा संसाधनांचा उपयोग करण्याची संधी आणि वापर कर्त्याकडे राहतो.

या व्याख्यांमधून आपण तीन मुख्य अंतर्निहित विचार वेगळे करू शकतो:

१) सामाजिक भांडवल एका समूहाच्या सदस्यांसाठी सकारात्मक बाह्यता निर्माण करते.

२) ही बाह्यता सामायिक विश्वास, निकष आणि मूल्ये व त्यांच्या अपेक्षांवर आणि वर्तनावर त्यांच्या परिणामी प्रभावांच्या माध्यमातून प्राप्त केली जाते.

३) सामायिक विश्वास, मानके आणि मूल्ये ही सामाजिक संबंध आणि संघटनांवर आधारित संस्थांच्या अनौपचारिक स्वरूपामधून उत्पन्न होतात.

सामाजिक भांडवलाचा अभ्यास संबंधावर आधारित प्रक्रियेचा आहे जो मानदंड आणि विश्वासाद्वारे लाभदायक परिणाम निर्माण करतो.

८.२ सामाजिक भांडवल सिद्धांत – पियरबोर्दू

पियर बोर्दू (1930 – 2002) एक फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ आणि सार्वजनिक बुद्धिजीवी होते. त्यांना मुख्यत्वे समाजातील शक्तीची, सत्तेची गतिशीलता समजून घ्यायची होती. संस्कृतीच्या समाजशास्त्रावरील त्यांचे कार्य अत्यंत प्रभावी आहे. बोर्दू संस्कृतीच्या

स्वरूपाविषयी चिंतित होते आणि ती कशी पुनरुत्पादीत आणि रूपांतरित केली जाते. त्यांच्या मुख्य सुत्रांपैकी एक म्हणजे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि प्रतीकात्मक अशा विविध प्रकारच्या भांडवलांमधील संबंध होय.

सामाजिक भांडवल: बोर्द्यू आणि पुत्नाम

बोर्द्यू यांची सामाजिक भांडवलाची संकल्पना या मान्यतेवर आधारित आहे की, भांडवल हे केवळ आर्थिक नाही व सामाजिक आदानप्रदान हे विशुद्ध रूपात स्वार्थी नसून त्यांना ‘ भांडवल व नफा’ त्यांच्या सर्व रूपांमध्ये समाविष्ट करून घेण्याची आवश्यकता आहे. बोर्द्यू यांनी सामाजिक पुनरुत्पादन आणि प्रतीकात्मक सत्तेच्या सिद्धांतांमधून काही बाबी घेतल्या आहेत. बोर्द्यू यांचा सिद्धांत आपल्याला काही महत्वाच्या पद्धतीशीर आणि वैचारिक अंतर भरण्यास मदत करतो. बोर्द्यू यांचा मुख्य फरकाचा मुद्दा हा आहे की, सामाजिक भांडवल सांस्कृतिक पुनरुत्पादनाचे साधन म्हणून कार्य करते.

बोर्द्यूच्या मते सामाजिक भांडवल हे “ वास्तविक संभाव्य संसाधनांचे एकत्रीकरण आहे जे परस्पर परिचित असलेल्या कमी संस्थात्मक नातेसंबंधांच्या अधिक टिकाऊ संबंधांच्या मालकीशी जोडलेले आहे.” बोर्द्यू यांच्यासाठी सामाजिक भांडवल हे संबंधांच्या आकाराशी संबंधित आहे त्याचबरोबर प्रतिनिधीद्वारा (agent) मागितली गेलेली भूतकाळात एकत्रित केलेली सामाजिक भांडवलाची मात्रा यांच्याशी संबंधित आहे. बोर्द्यू स्पष्ट लाभाला मुख्य उद्देशाच्या रूपात मानतो. कर्ता एका सामाजिक संबंधामध्ये भाग घेतो आणि संघटनांचे अस्तित्व राखतो. असा लाभ आर्थिकदृष्ट्या आवश्यक नाही. परंतु बोर्द्यूच्या मते, अशा लाभाला आर्थिक लाभासाठी कमी करता येऊ शकते. सामाजिक लाभ संचयीत करण्यासाठी आणि भांडवलावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कर्त्याची क्षमता वेगवेगळ्या पद्धतीने प्रसारित केली जाते. क्षमता आणि नियंत्रणाचे हे विभेदक परिसंचरण बोर्द्यूच्या सामाजिक पुनरुत्पादन आणि सामाजिक स्थानांच्या सिद्धांतांमधील एक मूलभूत संकल्पना आहे.

८.२.१ सैद्धांतिक संकल्पना:

बोर्द्यूच्या सामाजिक भांडवल या दृष्टीकोनाच्यासंबंधातील तीन प्रमुख सैद्धांतिक संकल्पना स्पष्ट करणे आवश्यक आहे.

- १) हॅबिटस (सवयी)
- २) भांडवल (Capital)
- ३) कार्यक्षेत्र (field)

१) हॅबिटस (सवयी):

वस्तुनिष्ठ संरचना आणि व्यक्तीपरक धारणा मानवी क्रियांवर कसा परिणाम करतात हे स्पष्ट करण्यासाठी बोर्द्यू यांनी हॅबिटस ही संकल्पना वापरली आहे. या संकल्पनेला विचार आणि क्रियेच्या नियामक योजनांचा एक समूह या रूपात समजून घेतले जाऊ शकते. जे काही प्रमाणात पूर्वअनुभवांचा परिणाम आहे. हॅबिटसमध्ये निषिद्ध व परिवर्तनीय स्वभावांचा एक संच असतो जो मानसिक मानसिक क्रियाकलापांवर नियंत्रण आणि नियमन करतो. जेथे व्यक्तींना बऱ्याचदा नकळत त्यांच्या प्रभावाची जाणीव असते. हॅबिटस संकल्पना सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदेश (वास्तविक आणि प्रतीकात्मक दोन्ही) व्यक्तींचे विचार आणि क्रियेला कसा आकार देतात हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करते. ही संकल्पना स्थिर नाही

कारण ती व्यक्तींना या संदेशामध्ये मध्यस्थी किंवा वाटाघाटी करण्याची अनुमती देते, अगदी अंगभूतश्रद्धांचा प्रतिकार करण्यापर्यंत. हॅबिटस सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक संदर्भांनी प्रभावित आहे. उदा; काही समूह एखाद्या मुद्द्यावर त्यांच्या सखोल विश्वासांना संघटीत करण्यास अधिक सक्षम असतात. बऱ्याचदा अशा मूल्यांना त्यांच्या तात्कालीन वातावरणामध्ये दृष्टिकोनांच्या एका सामान्य समुहाद्वारे आकार दिला जातो. ही मूल्ये जागरूक स्तरावर काम करत नाहीत. परंतु ती विशिष्ट व्यक्तींच्या सांस्कृतिक आकृतीबंधामध्ये खोलवर सामावली जाऊ शकतात. सामाजिक वर्ग घटक (किंवा इतर घटक) मध्यस्थ विचार आणि क्रियेला निर्देशित करण्यासाठी एक भक्कम भूमिका बजावतात. बोर्दू याला '**class habitus**' म्हणून संदर्भित करतात.

२) भांडवल :

बोर्दूच्या सिद्धंतामधील दुसरा महत्त्वपूर्ण घटक आहे भांडवल. ज्या क्षेत्रात हे कार्य करते आणि कमी अधिक खर्चिक परिवर्तनाच्या किंमतीवर अवलंबून आहे जे संबंधित क्षेत्रातील त्याच्या प्रभावकारितेसाठीची पूर्व अट आहे. भांडवल स्वतःला तीन मूलभूत रुपांमध्ये सादर करते. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि प्रतीकात्मक.

आर्थिक भांडवल म्हणजे उत्पन्न आणि इतर आर्थिक संसाधने व मालमत्ता होय. हे सर्वात जास्त द्रव भांडवल आहे जे त्वरित आणि थेट पैशांमध्ये रूपांतरित होते आणि संपत्तीच्या अधिकारांच्या स्वरूपात संस्थात्मक केले जाऊ शकते. आर्थिक भांडवल केवळ पर्याप्त नाही कारण ते सामाजिक दर्जा आणि स्थान खरेदी करू शकत नाही. याकरिता ते भांडवलाच्या इतर रुपांसोबत आंतरक्रियेवर निर्भर करते.

सामाजिक भांडवल सामाजिक कर्तव्यापासून (संबंध) बनले आहे, जे परिवर्तनीय आहे आणि विशिष्ट परिस्थितीमध्ये सभ्यतेच्या एका शीर्षकाच्या स्वरूपात संस्थात्मक होऊ शकते. यामध्ये स्थानिक सामाजिक संबंध आणि संपर्क यांचा एक समूह समाविष्ट आहे.

सांस्कृतिक भांडवलाची तीन रूपे आहेत. वस्तुनिष्ठ, अंगभूत, आणि संस्थात्मक. प्रत्येक स्वरूप प्रतीकात्मक संपत्तीच्या विनियोगासाठी एक साधन म्हणून कार्य करते ज्यास सामाजिकदृष्ट्या मागणी आणि ताबा मिळवण्यास योग्य म्हणून नियुक्त केले जाते. वस्तूंमध्ये समाविष्ट होण्यासाठी वस्तुनिष्ठ जे प्रत्यक्ष आहे, मूर्त रूप अमूर्त रुपाशी संबंधित आहे, तर संस्थात्मक रूप संबंधित संस्थांचे प्रतिनिधित्व करते.

बोर्दूप्रतीकात्मक भांडवलाचा उपयोग काही प्रकारांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी करतो ज्यामध्ये सामाजिक भांडवलाला वस्तू, स्थान, दर्जा किंवा मूल्यांशी संबंधित असलेली मूल्ये समजले जाते. भांडवलाच्या संबंधात सर्व रूपे प्रमुख घटक आहेत जे कोणत्याही क्षेत्रातील स्थिती आणि संभावना परिभाषित करतात. शिवाय, भांडवली संचयनाच्या कोणत्याही स्वरूपाच्या संबंधात एक 'गुणक प्रभाव' उदयास येतो. म्हणजे एक भांडवल अनेकदा दुसऱ्या भांडवलाची देवाणघेवाण करते.

३) कार्यक्षेत्र (field) :

बोर्दूयन भाषेत कार्यक्षेत्राचा संबंध सैन्याच्या आणि संघर्षाच्या एका संरचित स्थानाशी आहे. ज्यामध्ये एक व्यवस्थित प्रणाली आणि नातेसंबंधांचे एक जाळे आहे जे व्यक्तीच्या

जीवनपद्धती व सवयींवर प्रभाव पाडते. बोर्दूच्या मते सर्व प्रकारची भांडवल सामाजिक स्थानाच्या परिस्थितीशी उत्तरोत्तर संबंधित राहून एकाच वेळी दोन प्रकारे कार्य करतात: ते सर्व प्रकारच्या भांडवलाचे पुनरुत्पादन करतात आणि या संसाधनांचा उपयोग कर्त्याच्या स्थितीला अधिक वेधक करण्यासाठी करतात. कर्त्याची स्थिती ही भांडवलाची भूतकालीन निर्मिती, मुख्य रूपात सामाजिक भांडवलाच्या सर्व रूपांचे कारण आणि परिणाम दोन्ही आहे. बोर्दू यांचा असा दावा आहे की जशा काही व्यक्ती मैदानामध्ये प्रवेश करतात (जाणीवपूर्वक किंवा नकळत) तेव्हा ते खेळाच्या नियमांविषयी अधिक जागरूक बनतात. आणि म्हणूनच त्यांच्या स्थापित भांडवली विनियोगाद्वारे या नियमांमध्ये फेरफार करण्याची क्षमता अधिक असते.

सामाजिक भांडवल: बोर्दू आणि पुत्नाम

बोर्दूसाठी सामाजिक स्थान कर्त्याचा असलेल्या दर्जाच्या जटील समूहांद्वारे परिभाषित केले जाते. पूर्व पात्रता किंवा मजबूत व्यावसायिक सामाजिक स्थिती असलेले कर्ता रणनीतीशी संलग्न होतील. वास्तविक किंवा प्रतीकात्मक रूपात रणनीती ही व्यक्तीद्वारा स्वतःला इतर समुहापासून वेगळे करण्यासाठी आणि एका सुविधाजनक स्थानापर्यंत पोहोचवण्यासाठी नियोजित केली जाते. अशा रणनीती तेव्हाच सार्थ ठरू शकतात जेव्हा ते प्रतीकात्मक प्रासंगिकता प्रदर्शित करतात. प्रतीकात्मक शक्तीच्या सामान्य स्वीकृतीमध्ये सर्वात मोठे गृहीतक आहे की, 'खेळाचे नियम न्याय्य आहेत'.

बोर्दू 'गैरसमज' हा शब्द हे सूचित करण्यासाठी वापरतात की काही व्यक्ती जे वंचित संदर्भात आहेत 'नियमांवर प्रश्न न विचारता खेळ खेळतात.' हे बोर्दू यांच्या मते 'प्रतीकात्मक हिंसे' सारखे आहे.

८.२.२ परिवर्तन आणि रूपांतरण :

विविध प्रकारचे भांडवल आर्थिक भांडवलातून मिळू शकते, परंतु केवळ परिवर्तनाच्या अधिक किंवा कमी प्रयत्नांच्या किंमतीवर, जे संबंधित क्षेत्रात प्रभावी अशा शक्तीच्या निर्मितीसाठी आवश्यक आहे. उदा; काही वस्तू आणि सेवा आहेत ज्यांना आर्थिक भांडवल दुय्यम खर्चाशिवाय त्वरित उपकर देते. इतर वस्तू आणि सेवा केवळ सामाजिक संबंध किंवा सामाजिक दायित्वाच्या भांडवलामुळे प्राप्त केले जाऊ शकतात. असे संबंध ठराविक कालावधीसाठी आणि स्वतःच्या लाभासाठी (आर्थिक लाभासाठी नाही) जोपासले जातात. हे योग्य क्षणी त्वरित कार्य करू शकत नाहीत जोपर्यंत त्यांची स्थापना आणि दीर्घकाल देखभाल केली जात नाही. उदा; वापराच्या कालावधी बाहेर म्हणजे सामाजिकतेमध्ये गुंतवणुकीच्या किंमतीवर. हे अपरिहार्यपणे दीर्घकालीन आहे कारण शुद्ध आणि सोप्या कर्जाला गैरविशिष्ट कर्जाच्या मान्यतेमध्ये रूपांतरित करताना वेळ, विलंब हा एक घटक आहे ज्याला कृतज्ञता म्हणतात. आर्थिक देवाणघेवाणीचा निंदक पण आर्थिक पारदर्शकतेच्या विपरीत, ज्यामध्ये समतुल्य एकाच क्षणी हात बदलतात, सामाजिक देवाणघेवाणीची आवश्यक अस्पष्टता, जी चुकीची ओळख पटवते, दुसऱ्या शब्दात विश्वास आणि वाईट श्रद्धा (स्वतःची फसवणूक) काळाची सर्वात अधिक सूक्ष्म अर्थव्यवस्थेचा अनुमान लावते. उदा; असे दिसून आले आहे की, आर्थिक भांडवलाचे सामाजिक भांडवलामध्ये रूपांतर एका विशिष्ट श्रमाला निर्धारित करते. यासाठी पर्याप्त कालावधी, काळजी, चिंता, जतनाची आवश्यकता असते. जे उदाहरणार्थ, भेटवस्तू वैयक्तिकृत

करण्याच्या प्रयत्नात पाहिले जाते. यासाठी मोठा खर्च आवश्यक आहे. संकुचित आर्थिक दृष्टिकोनातून या प्रयत्नाला शुद्ध अपव्यय म्हणून पाहिले जाईल, परंतु सामाजिक देवाणघेवाणीच्या तर्कशास्त्रीय दृष्टीने, ही खूप गूढ गुंतवणूक आहे. नफा दीर्घकाळामध्ये आर्थिक किंवा इतर स्वरूपात दिसेल. याचप्रमाणे, जर सांस्कृतिक भांडवलाचा सर्वोत्तम उपाय निःसंशयपणे ते प्राप्त करण्यासाठी दिलेला वेळ असेल, तर हे कारण आहे की आर्थिक भांडवलाचे सांस्कृतिक भांडवलामध्ये परिवर्तन हे आर्थिक भांडवलाच्या ताब्यातून शक्य होणाऱ्या वेळेचा खर्च मानते. याचे अधिक नेमके कारण असे की सांस्कृतिक भांडवल हे कुटुंबात प्रभावीपणे प्रसारित होते, हे केवळ सांस्कृतिक भांडवलाच्या प्रमाणावर निर्भर करत नाही तर स्वतः वेळ दिल्याने जमा होते. जी कुटुंब समूहाकडे असते आणि वापरण्यायोग्य वेळेवर (विशेषतः स्वरूपात) निर्भर असते. (आईच्या उपलब्ध वेळेच्या स्वरूपात) त्याच्या आर्थिक भांडवलाच्या आधारे जे व्यक्तीला इतर व्यक्तींचा वेळ खरेदी करण्यास सक्षम करते. या भांडवलाचे प्रसरण सुनिश्चित करण्यासाठी आणि दीर्घकालीन शालेय शिक्षणामुळे श्रम बाजारात प्रवेश करण्यास विलंब करते यामुळे विश्वास, श्रद्धा यांपासून दीर्घकाळासाठी विलग व्हावे लागते.

८.३ टीकात्मक अध्ययन

आर्थिक भांडवलाला अन्य भांडवलाचे महत्वपूर्ण स्रोत आणि अंतिम विनिमय स्वरूपामध्ये लाभ मिळवून देण्याच्या प्रकृतीसाठी बोर्दूच्या सिद्धांताची Reductionist म्हणून टीका केली आहे. बोर्दू यांच्या सिद्धांतामध्ये सामाजिक भांडवल, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि प्रतीकात्मक क्षेत्रामध्ये सापेक्षतेचा सरळ परिणाम म्हणून व्यापक स्वरूपात संदर्भ – विशिष्ट विकसित होते. यामुळे हे सामाजिक भांडवलाच्या कोणत्याही स्वयंचलित संचयाला आव्हानात्मक बनवते.

८.४ निष्कर्ष

या रचनेत सामाजिक शास्त्रांच्या वेगवेगळ्या शाखांचा उपयोग केला आहे आणि सामाजिक भांडवलाच्या संकल्पनेचे विश्लेषण केले आहे. सामाजिक भांडवल हे एका महत्वपूर्ण संसाधनाच्या रूपात पाहिले जाते, जे सामाजिक संबंध, नातेसंबंध, सामाजिक किंवा संबंधित संरचनेच्या काही तत्वांसोबत जसे विश्वास, सहभाग, सहकार्य, मानदंड यांसोबत अंतर्भूत होते. काही घटकांमध्ये भौतिक आणि मानवी भांडवलाची महत्वपूर्ण वैशिष्ट्ये असतात. लाभार्थीचा स्तर आणि विशिष्टतेच्या आधारावर त्याचे स्वरूप शुद्ध व्यक्तिगत लाभापासून योग्य आणि सार्वजनिक लाभापर्यंत आहे.

पुतनामच्या सामाजिक भांडवलाच्या सिद्धांताचे मूळ प्रकार्यात्मक दृष्टीकोनात आहे. कारण त्याचे मुख्य केंद्र हे सामाजिक एकीकरण आहे. परंतु त्यांच्यावरती बहुलतावाद आणि साम्यवाद यांचा अधिक प्रभाव जाणवतो. त्यांची मुख्य कल्पना अशी आहे की एका चांगल्या प्रकारे कार्यरत असलेल्या प्रदेशाची अर्थव्यवस्थाही; उच्च पातळीवरील राजकीय एकत्रीकरणासह सामाजिक भांडवल यशस्वीरीत्या जमा करण्याच्या त्या प्रदेशाच्या क्षमतेचा परिणाम आहे.

सामाजिक भांडवलाचे तीन घटक आहेत.

१) नैतिक बंधने आणि निकष

२) सामाजिक मूल्ये (विश्वासावर लक्ष केंद्रित करून)

३) सामाजिक संबंध (स्वयंसेवी संघटनांचे सदस्यत्व)

वरील स्वरूपातील सामाजिक भांडवल नागरी समुदाय आणि नागरी समाजाची निर्मिती व त्यांचे पालनपोषण करण्यासाठी महत्वाचे आहे. पुतनाम यांच्यामते, उत्पादक क्षमता परस्पर लाभासाठी समन्वय आणि सहकार्य सुलभ करण्या' च्या क्षमतेद्वारे प्रकट होते. तथापि, उत्पादक क्षमता धोक्यात येऊ शकते. हा धोका सामाजिक कल किंवा प्रवृत्तींमध्ये होणाऱ्या बदलांमुळे निर्माण होतो. ज्यातून ' समन्वय आणि सहकार्य' कमी होत आहे असे दर्शवले जाते.

पुतनामच्या मते, आधुनिक समाजामध्ये सामाजिक भांडवल नष्ट होत चालले आहे, विविध संस्थांमध्ये कमी होत जाणाऱ्या सहभागासाठी त्यांनी अमेरिकेचे उदाहरण दिले आहे. केंद्रीय सदस्यत्व, निव्वळ धार्मिक सहभाग, पालक – शिक्षक संघटना आणि समूह संघांमध्ये गेल्या काही वर्षांमध्ये घट झालेली दिसून आली आहे. काही विरोधी कल सुद्धा असू शकतात, परंतु सामान्य निरीक्षणातून असे दिसून आले आहे की सामाजिक भांडवल नष्ट होत चालले आहे. याचे विनाशकारी परिणाम होऊ शकतात आणि कुटुंबातील बंध कमी होणे, सामाजिक विश्वास आणि समुदायांमधील नातेसंबंधात घट होऊ शकते.

अलिकडच्या वर्षात सामाजिक भांडवल हा शब्द 2000 मध्ये रॉबर्ट पुतनाम यांचे अत्यंत लोकप्रिय पुस्तक, 'बॉलिंग अलोन: द कोलॅप्स अँड रिवाइवल ऑफ अमेरिकन कम्युनिटी' याच्या प्रकाशनासोबत लोकप्रिय झाला. पुतनाम यांनी असा तर्क केला आहे की, अमेरिकन श्रीमंत झाले असताना त्यांची समुदायाची भावना संपुष्टात आली आहे. शहरे आणि पारंपरिक उपनगरने ' किनारी शहरे' आणि बाहेर जाण्यासाठी रस्ते उपलब्ध केले आहेत. विस्तीर्ण आणि अज्ञात स्थान जिथे लोक झोपतात, काम करतात आणि इतर काहीही करत नाहीत. जसे लोक कार्यालयातून अधिकाधिक वेळ घालवतात, कामावर जातात आणि एकटे टी. व्ही पाहतात. त्यांच्याकडे समुदाय स्वयंसेवी संस्था, शेजारी, मित्र आणि अगदी कुटुंबासोबत सामील होण्यासाठी, सामाजिक होण्यासाठी वेळ कमी असतो किंवा नसतो.

ही हानी दर्शविण्यासाठी पुतनाम यांनी अमेरिकन 10 – पिन बॉलिंग खेळण्याच्या पद्धतीकडे लक्ष केंद्रित केले, युनायटेड स्टेट्स मध्ये खूप लोकप्रिय असा हा खेळ आहे. त्यांना आढळले की, गोलंदाजी कधीही मोठी झाली नसली तरी अमेरिकन आता एकेकाळी लोकप्रिय असलेल्या स्थानिक स्पर्धांमध्ये एकमेकांशी प्रतिस्पर्धा करत नाहीत. याउलट ते एकटेच गोलंदाजी करतात. पुतनाम यांनी असा युक्तिवाद केला की, सामाजिक संबंध ज्यांनी अमेरिकनांना एकत्र गोलंदाजी करण्यासाठी प्रेरित केले होते ते नष्ट होत आले आहेत आणि हे सामाजिक भांडवलाच्या नुकसानीचे प्रतिनिधित्व करते.

पुतनामच्या विश्लेषणात सामाजिक भांडवल हे स्थानिक समुदायातील व्यक्ती आणि लहान गटांच्या वैशिष्ट्यापासून मोठ्या लोकसंख्येच्या लोकांच्या वैशिष्ट्यापर्यंत अग्रगण्य आहे. फुकूयामा यांच्या मते, सामाजिक भांडवल हे स्थिर लोकशाहीचे वैशिष्ट्य आहे. म्हणून जे नागरिक मजबूत सहयोगी योगदानाच्या मानदंडाचे पालन करतात आणि जे उच्च सामाजिक भांडवलाचे मालक असतात, ते निश्चित रूपात आर्थिक आणि राजकीय योजनांवरती एकत्र काम करण्यासाठी इच्छुक असतात.

आणखी एक प्रमुख कारण आहे ते हे की. सामाजिक भांडवल औपचारिक सुसंवाद साधनांचे जोडलेले व्यवहार खर्च कमी करते. म्हणून सामाजिक भांडवल हे सामाजिक संबंधांचे ‘ सार्वत्रिक स्नेहक’ मानले जाते. अनौपचारिकता ही सामाजिक भांडवलाचे संबंध आणि समकालीन अर्थव्यवस्थेचे काम तुलनेने सोपे करते. या संदर्भात सामाजिक भांडवल एकतर बंध किंवा दुवे यांच्या रूपात काम करू शकते. पहिल्या प्रकारचे भांडवल संबंध आणि दुवे वाढवते तर दुसरे त्यांचे परस्परसंबंध वाढवते. अशा प्रकारे एखाद्या व्यक्तीने संकेतक किंवा सामाजिक भांडवलाचे प्रकार आणि नागरी गुंतवणूक, आर्थिक समृद्धी, वाढ, नागरिकत्वाची पातळी (लोकशाही) यासारख्या उत्पादना दरम्यान सकारात्मक संबंध गृहीत धरला पाहिजे.

८.६ सामाजिक भांडवलाची विविधता :

सामाजिक भांडवलाच्या विविध रूपांवर खूप वादविवाद आहेत. परंतु एक सरळ दृष्टिकोन सामाजिक भांडवलाला तीन मुख्य श्रेणींमध्ये विभागतो.

१) बंध (bonds) :

सामान्य ओळखीच्या भावनेवर आधारित लोकांमधील दुवे (“आमच्यासारखे लोक”) – जसे की कुटुंब, जवळचे मित्र आणि असे लोक जे त्यांची संस्कृती किंवा जातीयता सामायिक करतात.

२) पुल (bridge) :

असे दुवे जे ओळखीच्या भावनेवर पुढे वाढविले जातात. उदा; दूरचे मित्र, सहकारी.

३) दुवे (link) :

लोक किंवा समुहांसाठी असा एक दुवा जो सामाजिक उतरंड खाली वरती करतो.

सामाजिक बंधनातून सामाजिक भांडवलाच्या संभाव्य लाभाकडे पाहिले जाऊ शकते. मित्र आणि कुटुंब आपल्याला अनेक प्रकारे मदत करू शकतात. जसे की भावनिक, सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या. उदा; युनायटेड किंगडममध्ये सरकारी सर्वेक्षणात असे दिसून आले आहे की जाहिरातीपेक्षा जास्त लोक वैयक्तिक संपर्काद्वारे नोकऱ्या सुरक्षित करतात. जेथे कायद्याचे राज्य कमकुवत आहे, किंवा जेथे काही सामाजिक सेवा दिल्या जातात तेथे अशा प्रकारची मदत अधिक महत्वाची असू शकते. अशी अनेक प्रकरणे आहेत जिथे एकाच कुळातील सदस्य नातेवाईकांच्या शिक्षणासाठी निधी देतात आणि यांच्यासाठी कामे शोधतात, अनाथ आणि वृद्धांची काळजी घेतात. पण बंधने लोकांसाठी अडथळा निर्माण करू शकतात. जवळजवळ व्याख्येनुसार, काही स्थलांतरित समुहांसारख्या घट्ट बांधल्या गेलेल्या समुदायांमध्ये मजबूत सामाजिक बंध असतात.

सामाजिक भांडवल: बोर्दो आणि पुतनाम

ज्या व्यक्ती नातेवाईकांवर किंवा त्यांची जातीयता सामायिक करणाऱ्या लोकांवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असते. त्यांच्या सामाजिक बंधांचा अभाव त्यांना व्यापक समाजातून चिरंतन बाहेरील लोकांमध्ये बदलू शकतो, कधीकधी त्यांच्या आर्थिक प्रगतीमध्ये अडथळा आणू शकतो. सामाजिक बहिष्कार दोन्ही प्रकारे कार्य करतो. घट्ट विणलेले समूह स्वतःला वगळू शकतात, परंतु त्यांना व्यापक समुदायाद्वारे वगळले देखील जाऊ शकते. जवळजवळ कोणत्याही प्रकारच्या भांडवलाप्रमाणे सामाजिक भांडवल देखील इतर लोकांना हानी पोहोचविणाऱ्या टोकाला जाऊ शकते. मादक पदार्थांचा व्यापार आणि गुन्हेगारी टोळ्यांना काम करण्याची परवानगी देणारे दुवे आणि विश्वास हे सामाजिक भांडवलाचे प्रकार आहेत. जर त्यांच्याकडे चुकीच्या प्रकारचे सामाजिक भांडवल असेल तर कंपन्या आणि संस्थांनाही त्रास होऊ शकतो. सहकाऱ्यांमधील संबंध जे खूप अंतर्मुख आहेत आणि व्यापक जगात काय चालले आहे याचा हिशोब घेण्यास अपयशी ठरतात. याउलट, सामाजिक भांडवल व्यवसायांना मदत करू शकते. बॉलिंग अलोनमध्ये, पुतनाम सिलिकॉन व्हॅलीच्या क्षेत्रामधील स्टार्टअप कंपन्यांच्या मधील औपचारिक आणि अनौपचारिक सहकार्य करण्यासाठी युनायटेड स्टेट अमेरिकेमध्ये यशाचा एक मोठा भाग जबाबदार मानतात.

८.७ टीकात्मक अध्ययन:

सामाजिक भांडवलाच्या संकल्पनेचे काही समीक्षक आहेत. एक असा युक्तिवाद केला जातो की, सामाजिक व्यस्तता नष्ट होत असल्याचे पुतनाम यांचे मत चुकीचे आहे. त्याऐवजी, ते फक्त विकसित होत असेल, बॉलिंग लीगसारख्या आमच्या शेजारच्या समूहांमध्ये सामील होण्याऐवजी आता आम्ही अशा समूहांमध्ये सामील होत आहोत जे आमच्या विश्वासाला सहयोग देतात. आम्ही आमच्या परिसराऐवजी पर्यावरणीय संरक्षणासाठी किंवा समलिंगी हक्कांसाठी लढा देणाऱ्या लोकांच्या समूहांमध्ये सामील होत आहोत. हे समूह जसे ग्रीनपीस किंवा एमनेस्टी इंटरनॅशनल ची एक शाखा 'वास्तवात' जगात अस्तित्वात असू शकतात. परंतु जे केवळ इंटरनेटवर अस्तित्वात असू शकतात. जे वादविवादने अशा लोकांचे संपूर्ण नवीन "समुदाय" तयार करत आहेत जे शारीरिकदृष्ट्या कधीही भेटू शकत नाहीत. जे समान मूल्य आणि समान हित सामायिक करतात. तथापि, प्रत्येक जण याच्याशी सहमत नाही की समुदायाचे हे नवीन प्रकारचे मूल्य अधिक पारंपरिक स्वरूपासारखे आहे.

टीकाकार असाही तर्क करतात की, “सामाजिक भांडवल हा शब्द अस्पष्ट आहे”, त्याचे मापन करणे कठीण आहे. तो नीट परिभाषित नाही आणि भांडवलाचे एक निश्चित स्वरूप देखील नाही. अर्थशास्त्रज्ञांचे वादविवाद आहेत की भांडवलामध्ये वर्तमानात काही प्रकारचे त्याग करणे समाविष्ट आहे. जसे आपले मानवी भांडवल वाढवण्यासाठी शाळेत शिकणे, भविष्यात नफा मिळवण्यासाठी बाहेर खेळणे. अशा चर्चेनंतरही सामाजिक भांडवल ही संकल्पना राजकीय नेते आणि धोरणकर्त्यांमध्ये रुची वाढवते. याचे एक कारण म्हणजे आपल्या समाजातील उपेक्षिततेविषयी वाढणारी चिंता हे आहे.

निष्कर्ष :

The knowledge economy puts a premium on human capital and माहितीची अर्थनीती मानवीय भांडवलावर वाढीव अपेक्षा लादू शकते. मर्यादित किंवा कमी शिक्षण घेतलेल्या वर्गातील लोकांच्या नोकरीची संभाव्यता नष्ट करू शकते. समाजातील हा वर्ग वारंवार सुस्थितीत येण्यापासून दूर जातो. काही विश्लेषक विकसित देशांमध्ये 'कनिष्ठ वर्गाच्या' उदयाबद्दल बोलतात, एक समूह जो समाजाच्या मुख्य प्रवाहाच्या बाहेर आहे आणि पुन्हा समाजाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये प्रवेश करण्याची शक्यता कमी आहे. या दोन्हींचे कारण सामाजिक भांडवलाचा अभाव हे आहे. आणि 'अधिकार' हा सामाजिक भांडवलाचा एक प्रकार आहे.

८.८ सारांश

सामाजिक भांडवलाची संकल्पना मानवी सामाजिकता आणि जोडणीचे परिणाम आणि त्यांच्या परिणामांकडे लक्ष वेधते. व वैयक्तिक आणि सामाजिक संरचनेशी त्यांचे संबंध दर्शवते. बोर्दूची सामाजिक भांडवलाची संकल्पना ही केवळ आर्थिक नसून सामाजिक देवाणघेवाणीत पूर्णपणे स्वारस्य नसणे व भांडवल आणि त्यांच्या सर्व प्रकारांमध्ये नफा समाविष्ट करणे आवश्यक असणे या मान्यतेवर आधारित आहे.

वस्तुनिष्ठ रचना आणि व्यक्तीपरक धारणा मानवी कृतींवर कसा परिणाम करतात हे स्पष्ट करण्यासाठी बोर्दू हॅबिट्स ही संकल्पना वापरतो. बोर्दूच्या सिद्धांतातील दुसरा महत्वाचा घटक आहे भांडवल जे स्वतःला तीन रूपांमध्ये सादर करू शकते. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि प्रतीकात्मक भांडवल.

पुतनाम यांनी सामाजिक भांडवलाचे तीन घटक सांगितले आहेत: नैतिक बंधने आणि निकष, सामाजिक मूल्ये आणि सामाजिक संबंध. सामाजिक भांडवलाच्या विविध रूपांवर बरेच वादविवाद आहेत. परंतु एक सरळ दृष्टिकोन त्याला तीन मुख्य श्रेणींमध्ये विभागातो. बंध, पुल आणि दुवा.

- १) सामाजिक भांडवल ही संकल्पना विस्तृत करा.
- २) बोर्द्यू यांनी तयार केलेल्या सामाजिक भांडवलाच्या मुख्य कल्पनांचे परीक्षण करा.
- ३) सामाजिक भांडवल ही संकल्पना समजून घेण्यासाठी पुतनाम यांच्याद्वारे सांगितलेल्या सामुदायिक नातेसंबंधांच्या महत्त्वाची चर्चा करा.

८.१० संदर्भग्रंथ

- [https://home.iitk.ac.in/~amman/soc748/bourdieu forms of capital.pdf](https://home.iitk.ac.in/~amman/soc748/bourdieu%20forms%20of%20capital.pdf)
- <https://www.socialcapitalresearch.com/bourdieu-on-social-capital-theory-of-capital/>
- [https://www.researchgate.net/publication/232978586 Bringing in Bourdieu's theory of social capital Renewing learning partnership approaches to social inclusion/link/53e4d3dd0cf25d674e94f203/ download](https://www.researchgate.net/publication/232978586_Bringing_in_Bourdieu's_theory_of_social_capital_Renewing_learning_partnership_approaches_to_social_inclusion/link/53e4d3dd0cf25d674e94f203/download)

अमर्त्य सेन: क्षमता दृष्टीकोन AMARTYA SEN: CAPABILITY APPROACH

घटक रचना

- ९.० उद्दिष्टे
- ९.१ क्षमता दृष्टीकोन : प्रस्तावना
- ९.२ क्षमता दृष्टीकोन : मुख्य संकल्पना
 - ९.२.१ प्रकार्ये आणि क्षमता
 - ९.२.२ क्षमता आणि वास्तविक स्वातंत्र्य
 - ९.२.३ रूपांतरण घटक
 - ९.२.४ अर्थ भेद सम्पुष्टीकरण
 - ९.२.५ मानवी विविधता आणि संस्था यांचे आकलन
 - ९.२.६ आंतरवैयक्तिक तुलनेचे मापक
- ९.३ निष्कर्ष
- ९.४ सारांश
- ९.५ सरावासाठीचे प्रश्न
- ९.६ संदर्भ सूची

९.० उद्दिष्टे

- विकासविषयक विचारातील क्षमता दृष्टिकोनाची प्रासंगिकता समजून घेणे
- क्षमता दृष्टिकोनाच्या मुख्य घटकांचे परीक्षण करणे

९.१ क्षमता दृष्टीकोन: प्रस्तावना

१९८० च्या दशकात अमर्त्य सेन यांनी कॅपॅबिलिटी ॲप्रोच मांडला होता आणि ते त्यांच्याशी जवळून संबंधित आहेत. हे मानवी विकासाच्या संदर्भात लागू केले गेले आहे, उदाहरणार्थ, संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाद्वारे आणि जीडीपी दरडोई वाढ यासारख्या आर्थिक मेट्रिक्सचा एक व्यापक आणि सखोल पर्याय मानला जातो. सेन मानव विकास निर्देशांक (HDI) च्या निर्मम व्यवहाराबाबत चिंतित होते, परंतु मानवी कल्याणाच्या संमिश्र

निर्देशांकासाठी महबूब उल हक यांच्या युक्तिवादावर सहमत होते जे थेट कूड जीडीपी आणि विकास विचारांवर त्याच्या प्रभावाशी स्पर्धा करू शकते. गेल्या दशकात अमर्त्य सेनची क्षमता दृष्टीकोन गरिबी, असमानता आणि मानवी विकास यासारख्या समस्यांवर विचार करण्यासाठी मानक आर्थिक चौकटीचा अग्रगण्य पर्याय म्हणून उदयास आला आहे.

क्षमतेच्या दृष्टिकोनाच्या सर्वोत्तम वर्णनाबद्दल काही तात्विक मतभेद असू शकतात; असे असले तरी, सामान्यतः सामान्य व्यायामाच्या श्रेणीसाठी एक वैचारिक संरचना म्हणून पाहिले जाते. क्षमता दृष्टिकोन एक सैद्धांतिक चौकट आहे ज्यात दोन मानक दावे समाविष्ट आहेत: १) वैयक्तिक कल्याणाचे मूल्यांकन; २) सामाजिक व्यवस्थांचे मूल्यांकन आणि मूल्यांकन; आणि ३) समाजातील सामाजिक बदलाबद्दल धोरणे आणि प्रस्तावांची रचना. हा दृष्टिकोन इतर दृष्टिकोन जसे की उपयोगितावाद किंवा रिसोर्सिझमपेक्षा वेगळा आहे, जे अनुक्रमे विशिष्ट कल्याण किंवा साधनांच्या उपलब्धतेवर भर देते.

क्षमतेच्या दृष्टिकोनाची मुळे एरिस्टॉटल, अँडम स्मिथ आणि कार्ल मार्क्सकडे शोधली जाऊ शकतात, परंतु अलीकडील दुवे ओळखणे शक्य आहे. अर्थशास्त्रज्ञ-तत्त्वज्ञ अमर्त्य सेन यांनी दृष्टिकोन आणला आणि तत्त्ववेत्ता मार्था नुस्बाम आणि मानवता आणि सामाजिक शास्त्रांतील वाढत्या संख्येने विद्वानांनी मार्था नुस्बाम, एलिझाबेथ अँडरसन, जॉन अलेक्झांडर, सबिना अल्किरे आणि इतरांसारख्या त्यांच्या विकासास हातभार लावला. क्षमता दृष्टिकोन असे म्हणतो की कल्याण प्राप्त करण्याचे स्वातंत्र्य लोक काय करू शकतात आणि परिणामस्वरूप ते कोणत्या प्रकारचे जीवन जगण्यास सक्षम आहेत याच्याशी संबंधित आहे.

९.२ क्षमता दृष्टीकोन: मुख्य संकल्पना

९.२.१ प्रकार्ये आणि क्षमता:

क्षमता दृष्टीकोनाच्या केंद्रस्थानी क्षमता आणि कार्यप्रणालीच्या दृष्टीने कल्याण समजून घेण्याची एक आदर्श बांधिलकी आहे. कार्ये म्हणजे 'कृत्ये आणि प्राणी', म्हणजे, मनुष्याच्या विविध अवस्था आणि उपक्रम ज्यामध्ये एखादी व्यक्ती गुंतलेली असते जसे की चांगले पोषण, लग्न करणे, शिक्षण घेणे आणि प्रवास करणे. दुसरीकडे, क्षमता ही वास्तविक किंवा मूलभूत संधी आहे जी त्यांच्याकडे या गोष्टी आणि प्राणी साध्य करण्यासाठी (किंवा उपलब्ध) आहेत. व्यक्तीची 'क्षमता-संच' ही क्षमतांचा संच दर्शवते ज्यामधून ती किंवा ती निवडू शकते, तर 'मूलभूत क्षमता' या शब्दाचे दोन पर्यायी अर्थ आहेत: अ) "अधिक प्रगत क्षमता विकसित करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या व्यक्तींची उपजत उपकरणे" जसे की भाषण आणि भाषेची क्षमता, जी नवजात मुलामध्ये असते परंतु त्याचे पालनपोषण करणे आवश्यक असते; किंवा ब) जगण्यासाठी आवश्यक समजल्या जाणाऱ्या काही मूलभूत गोष्टी करण्याचे स्वातंत्र्य आणि गरिबी किंवा इतर गंभीर वंचितता टाळण्यासाठी किंवा त्यातून मुक्त होण्याचे स्वातंत्र्य. अशा प्रकारे, कार्यक्षमता ही क्षमता आहे जी साकारली गेली आहे.

अशाप्रकारे, क्षमता दृष्टिकोन लक्ष्यकेंद्री माध्यमांपासून (लोकांकडे असलेली संसाधने आणि सार्वजनिक वस्तू ज्यामध्ये ते प्रवेश करू शकतात) ते शेवटपर्यंत (ते काय करू शकतात

आणि त्या संसाधने आणि वस्तूंसह असू शकतात) बदलतात. दृष्टिकोन मध्ये हे बदल वैध आहे कारण केवळ संसाधने आणि वस्तू हे सुनिश्चित करू शकत नाहीत की लोक त्यांचे प्रत्यक्ष व्यवहार आणि प्राण्यांमध्ये रूपांतर करू शकतील.

क्षमता दृष्टीकोन थेट जीवनातील गुणवत्तेवर लक्ष केंद्रित करते जे व्यक्ती प्रत्यक्षात साध्य करण्यास सक्षम असतात. जीवनशैलीच्या या गुणवत्तेचे विश्लेषण 'कार्यक्षमता' आणि 'क्षमता' या मूलभूत संकल्पनांच्या दृष्टीने केले जाते.

कार्ये म्हणजे 'असणे आणि करणे' अशी स्थिती आहे जसे की चांगले पोषण, आश्रय असणे. त्यांना साध्य करण्यासाठी नियुक्त केलेल्या वस्तूंपासून वेगळे केले पाहिजे (जसे 'सायकल चालवणे' 'बाईक बाळगण्यापेक्षा वेगळे आहे).

क्षमता म्हणजे एखाद्या व्यक्तीला प्रभावी प्रवेश असलेल्या मौल्यवान कृतींचा संच. अशा प्रकारे, एखाद्या व्यक्तीची क्षमता एखाद्या व्यक्तीच्या विविध कामकाजाच्या संयोजनांमधून - विविध प्रकारच्या जीवनांमधील - निवडण्याचे प्रभावी स्वातंत्र्य दर्शवते - तिला मूल्य देण्याचे कारण आहे. (नंतरच्या कामात, सेन एका क्षमतेच्या संचाऐवजी बहुवचन (किंवा अगदी 'स्वातंत्र्य') मध्ये 'क्षमता' चा संदर्भ देते, आणि हे व्यापक क्षमता साहित्यामध्ये देखील सामान्य आहे. यामुळे विश्लेषणास संबंधित कामकाजाच्या संचावर लक्ष केंद्रित करण्याची परवानगी मिळते. जीवनाचे विशिष्ट पैलू, उदाहरणार्थ, साक्षरता, आरोग्य किंवा राजकीय स्वातंत्र्याची क्षमता.)

संसाधने (जसे की सायकल) इनपुट म्हणून मानली जातात, परंतु त्यांचे मूल्य व्यक्तींच्या मौल्यवान कार्यामध्ये (जसे की सायकलिंग) रूपांतरित करण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असते, जे उदाहरणार्थ, त्यांच्या वैयक्तिक शरीरविज्ञान (जसे की आरोग्य), सामाजिक निकष, आणि भौतिक वातावरण (जसे रस्त्याची गुणवत्ता). एखाद्या व्यक्तीची क्षमता संच म्हणजे मौल्यवान कामकाजाचा संच ज्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीला वास्तविक प्रवेश असतो. साध्य केलेले कार्य म्हणजे ते प्रत्यक्षात निवडतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीच्या क्षमतेच्या संचात गतिशीलतेची संबंधित विविध कार्यामध्ये प्रवेश असू शकतो, जसे की चालणे, सायकल चालवणे, सार्वजनिक बस वापरणे इत्यादी. प्रत्यक्षात कामावर येण्यासाठी त्यांनी निवडलेले काम सार्वजनिक बस असू शकते. युटिलिटी हे आउटपुट आणि फंक्शनिंग दोन्ही मानले जाते. उपयुक्तता हे एक उत्पादन आहे कारण लोक काय करतात आणि नैसर्गिकरित्या काय करतात याचा त्यांच्या व्यक्तिपरत्वे कल्याणच्या भावनेवर परिणाम होतो (उदाहरणार्थ, उन्हाच्या दिवशी सायकल चालवण्याचा आनंद). तथापि, क्षमता दृष्टिकोन व्यक्तिनिष्ठ कल्याण-आनंदी वाटणे-स्वतःच्या अधिकारात एक मौल्यवान कार्यप्रणाली म्हणून मानतो आणि क्षमता चौकटीत समाविष्ट करतो.

१.२.२ क्षमता आणि वास्तविक स्वातंत्र्य:

सेन यांनी 'स्वातंत्र्य' ही संकल्पना मांडली. अनेक प्रकारची स्वातंत्र्ये आहेत (काही मौल्यवान, काही हानिकारक, काही क्षुल्लक) आणि 'स्वातंत्र्य' चा अर्थ वेगवेगळ्या लोकांसाठी भिन्न असू शकतो. सेनच्या कार्याचे सखोल वाचन हे स्पष्ट करते की क्षमतांना

स्वातंत्र्य आहे जर ते वास्तविक संधी म्हणून समजले गेले. वास्तविक स्वातंत्र्य म्हणजे एखाद्याला हवे असलेले 'करणे आणि असणे' साध्य करण्यासाठी सर्व आवश्यक साधने असणे. हे औपचारिक स्वातंत्र्याचा संदर्भ देत नाही, परंतु ते साध्य करण्यासाठी प्रत्यक्ष, भरीव संधी. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीला निवडणुकीत मतदान करण्याचे औपचारिक स्वातंत्र्य असू शकते, कारण त्या व्यक्तीला मतदानाचा अधिकार आहे. परंतु त्याला/ तिला मतदानाची पुरेशी शक्यता कमी असू शकते कारण काही किलोमीटर दूर असलेल्या मतदान केंद्रावर पोहोचण्यासाठी कोणतीही वाहतूक सुविधा किंवा वाहन मालकी नाही. याउलट, दुसरी व्यक्ती मतदान केंद्राच्या जवळ राहू शकते, परंतु सांस्कृतिक किंवा सामाजिक निर्बंधांमुळे किंवा हिंसाचाराच्या धमकीमुळे त्याला अद्याप मतदानाचे खरे स्वातंत्र्य नसेल. क्षमता या अर्थाने वास्तविक स्वातंत्र्य आहेत की ते कोणत्याही संभाव्य अडथळ्यांसाठी दुरुस्त केले जातात. 'कार्य करणे' सहजरित्या हे दर्शवते की त्या क्षमता जे स्वखुशीने किंवा बदलाने प्राप्त झाल्या आहेत. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीला मतदानाचे खरे स्वातंत्र्य असू शकते, परंतु ते न निवडणे निवडू शकते आणि अशा प्रकारे त्याला मतदानाचे कामकाज नसते.

१.२.३ रूपांतरण घटक:

केवळ काहीतरी साध्य करण्याची क्षमता असणे पुरेसे नाही. सेन ज्याला 'रूपांतरण घटक' म्हणतात त्यावर कार्याचे यश अवलंबून असते. विक्रीयोग्य वस्तू आणि सेवांच्या स्वरूपात संसाधनांमध्ये काही गुण असतात जे त्यांना लोकांसाठी स्वारस्य निर्माण करतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीला बाईकमध्ये स्वारस्य असू शकते कारण ती विशिष्ट सामग्रीपासून बनवलेली वस्तू आहे, विशिष्ट रंग, आकार किंवा आकार आहे, परंतु कारण ती आपली गती वाढवू शकते आणि ती चालण्यापेक्षा चांगली आणि वेगवान आहे. चांगल्या/ वस्तूची ही वैशिष्ट्ये कामकाजात योगदान देण्यास सक्षम करतात. दुचाकी कार्यक्षमता किंवा गतिशीलता सक्षम करते, एखाद्या व्यक्तीला चालण्यापेक्षा मुक्तपणे आणि अधिक वेगाने हलवू शकते.

एखादे चांगले/ उत्पादन आणि काही 'प्राणी आणि कृत्ये' यांची प्राप्ती यांच्यात जवळचा संबंध असतो. हा संबंध 'रूपांतरण घटक' म्हणून समजला जातो ज्याला असे समजले जाते: ज्या पदवीमध्ये एखादी व्यक्ती संसाधनाचे कार्यामध्ये रूपांतर करू शकते. उदाहरणार्थ, लहान वयात सायकल चालवायला शिकलेल्या सक्षम शरीरयष्टी व्यक्तीमध्ये उच्च रूपांतरण घटक असतो, ज्यामुळे तो उत्पादन/सायकल कार्यक्षमतेने फिरण्याच्या क्षमतेमध्ये बदलू शकतो. दुसरीकडे, शारीरिक अपंगत्व असलेल्या व्यक्तीला किंवा ज्याला कधीही बाईक चालवायला शिकवले गेले नाही त्याच्याकडे रूपांतरण घटक खूप कमी आहे. रूपांतरण घटक अशा प्रकारे दर्शवतात की एखादी वस्तू किंवा सेवेमधून किती कार्यक्षमता प्राप्त करून बाहेर पडू शकते; आणि वरील उदाहरणाच्या बाबतीत, व्यक्ती सायकलमधून किती गतिशीलतेने बाहेर पडू शकते.

सेन विविध रूपांतरण घटक मांडतो ज्याचे तीन गटांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते. सर्व रूपांतरण घटक एखाद्या व्यक्तीवर कसे कार्य करू शकतात किंवा संसाधनांची वैशिष्ट्ये कार्यप्रणालीमध्ये रूपांतरित करण्यास मुक्त होऊ शकतात यावर प्रभाव टाकतात, तरीही या घटकांचे स्रोत भिन्न असू शकतात.

(१) वैयक्तिक /वैयक्तिक रूपांतरण घटक - व्यक्तीचे अंतर्गत घटक असतात, जसे की चयापचय, शारीरिक स्थिती, आजारांशी संबंधित भिन्नता, अपंगत्व, वय आणि लिंग, वाचन कौशल्य किंवा बुद्धिमत्ता. जर एखादी व्यक्ती अपंग आहे किंवा खराब शारीरिक आरोग्याने ग्रस्त आहे, किंवा त्याने सायकल शिकली नाही, तर गतिशीलतेचे कार्य सक्षम करण्यात बाईक मर्यादित मदत करेल. समान कार्यप्रणाली साध्य करण्यासाठी, लोकांना अ-मानक वस्तूसाठी विशेष गरजा असू शकतात-जसे अपंगत्वासाठी प्रोस्थेटिक्स-किंवा त्यांना अधिक प्रमाणित वस्तूंची आवश्यकता असू शकते-जसे की आतड्यांसंबंधी परजीवींच्या बाबतीत अतिरिक्त अन्न. लक्षात घ्या की यातील काही तोटे, जसे की अंधत्व, अगदी योग्य सहाय्याने देखील पूर्णपणे 'सुधारण्यायोग्य' असू शकत नाही.

(२) स्थानिक पर्यावरण विविधता - भौतिक किंवा अंगभूत वातावरणातून उदयास येते ज्यामध्ये व्यक्ती राहते. भौगोलिक घटक जसे स्थान आणि हवामान, महामारीविज्ञान आणि प्रदूषण आणि समुद्र आणि महासागरांची उपस्थिती किंवा अनुपस्थिती. बांधलेल्या पर्यावरणाच्या पैलूंमध्ये इमारती, रस्ते आणि पूल, वाहतूक आणि दळणवळणाची साधने यांची स्थिरता आहे. हे विशिष्ट खर्च लावू शकतात जसे की कमी किंवा जास्त महाग वातानुकूलन उपकरणे किंवा कपड्यांची आवश्यकता.

(३) सामाजिक परिस्थितीतील बदल - समाजातील घटक आहेत ज्यांचा एक सदस्य आहे, जसे की सार्वजनिक सेवांची तरतूद, सार्वजनिक धोरणे, शिक्षण आणि सुरक्षा, सामाजिक नियम, सामुदायिक संबंधांचे स्वरूप, सामाजिक पदानुक्रम, अन्यायकारकपणे भेदभाव करणाऱ्या पद्धती., किंवा जात, वर्ग किंवा वांशिक विभागणीशी संबंधित शक्ती संबंध.

वरील व्यतिरिक्त, इतर रूपांतरण घटक आहेत, जे खालीलप्रमाणे आहेत:

संबंधात्मक दृष्टीकोनात फरक- परंपरा आणि रीतिरिवाज वर्तन आणि वापराच्या अपेक्षित मानकांच्या सुविधा आवश्यकता निर्धारित करतात, जेणेकरून श्रीमंत समाजातील सापेक्ष उत्पन्नाची दारिद्र्य क्षमतेच्या परिपूर्ण दारिद्र्यात बदलू शकते. उदाहरणार्थ, स्वीकार्य कपड्यांच्या दृष्टीने 'लाज न बाळगता सार्वजनिकपणे दिसण्याची क्षमता' च्या स्थानिक आवश्यकता मोठ्या प्रमाणात बदलू शकतात. कुटुंबात वितरण-कुटुंबातील वितरणाचे नियम, उदाहरणार्थ, मुले आणि प्रौढ, नर आणि मादी यांच्यात अन्न आणि आरोग्य-काळजीचे वाटप.

क्षमता अपयशाचे निदान, किंवा क्षमतेमध्ये लक्षणीय परस्पर भिन्नता, जबाबदार संबंधित कारक मार्गाकडे लक्ष देते. लक्षात घ्या की यातील बऱ्याच परस्पर भिन्नता व्यक्तींच्या क्षमतेवर देखील प्रभाव टाकतील जे सुरुवातीपासून संसाधनांमध्ये प्रवेश करतात. उदाहरणार्थ, शारीरिकदृष्ट्या अपंगांना गतिशीलता सारख्या समान क्षमता साध्य करण्यासाठी अधिक महागड्या आवश्यकता असतात, त्याच वेळी त्यांना पहिल्या स्थानावर उत्पन्न मिळवताना जास्त अडचण येते.

सायकलच्या उदाहरणाचा संदर्भ देत; एखाद्या व्यक्तीच्या गतिशीलतेसाठी सायकल किती योगदान देते हे त्या व्यक्तीच्या शारीरिक स्थितीवर (वैयक्तिक रूपांतरण घटक), महिलांना

सायकल चालवण्याची सामाजिक परवानगी आहे की नाही यासह सामाजिक नियम आणि दृष्टिकोन (सामाजिक रूपांतरण घटक) आणि सभ्य रस्त्यांची उपलब्धता यावर अवलंबून असते. किंवा दुचाकी मार्ग (पर्यावरणीय रूपांतरण घटक) यश निश्चित करेल.

अमर्त्य सेन: क्षमता दृष्टीकोन

क्षमता दृष्टिकोन सहसा संसाधनांचे वैयक्तिक क्षमता आणि कार्यामध्ये रूपांतर करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो. काही विद्वानांनी असा युक्तिवाद केला आहे की हे खूप व्यक्तिवादी आहे. त्यांचे निरीक्षण आहे की अनेक क्षमता केवळ सामूहिक कृतीद्वारे ठेवल्या जाऊ शकतात किंवा प्राप्त केल्या जाऊ शकतात. यामुळे 'सामूहिक क्षमता' या कल्पनेला जन्म मिळाला आहे. उदाहरणार्थ, मैत्री, सहकार्य, संमेलनाची क्षमता केवळ इतर व्यक्तींच्या संबंधातच साकारली जाईल. सांस्कृतिक संदर्भ देखील वैयक्तिक मार्गांनी मुलींवर परिणाम करतात आणि अशा प्रकारे आम्ही ज्या क्षमतांचा पाठपुरावा करतो त्यांनाही प्रभावित करतात. या मार्गांनी, सामाजिक संबंध, सामूहिक आणि मोठे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक संस्थात्मक संदर्भ काही क्षमतांसाठी रूपांतर घटक म्हणून कार्य करतात.

९.२.४ अर्थ भेद संपुष्टीकरण:

रूपांतरण घटकांच्या संदर्भाच्या विरुद्ध, क्षमता दृष्टीकोन स्पष्टपणे मुख्य विश्लेषणात्मक भेदांवर अवलंबून असतो: अर्थ-समाप्त भेद. दृष्टिकोन या वस्तुस्थितीवर जोर देतो की आपण एखाद्या गोष्टीचे मूल्यमापन करताना नेहमी स्पष्ट असले पाहिजे, मग आपण त्याला स्वतःला एक अंत म्हणून मोल देतो, किंवा एक मौल्यवान अंततः साधन म्हणून. क्षमतेच्या दृष्टीकोनात, परस्पर वैयक्तिक तुलनांची अंतिम टोके म्हणजे लोकांची क्षमता. याचा अर्थ असा आहे की क्षमता धोरण या धोरणांनी लोकांच्या क्षमतेवर तसेच त्यांच्या कार्यप्रणालीवर किती परिणाम केला आहे त्यानुसार धोरणे आणि इतर बदलांचे मूल्यांकन करते. हे विचारते की लोक निरोगी राहण्यास सक्षम आहेत का आणि चांगले आरोग्य सुनिश्चित करण्यासाठी आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी सर्व संसाधने आहेत का? हे या क्षमतेसाठी आवश्यक संसाधनांच्या साधनांची चौकशी करते जसे की स्वच्छ पाणी, पुरेसे स्वच्छता, आणि औषधोपचार, डॉक्टर, संक्रमणापासून संरक्षण, रोगांचे मूलभूत ज्ञान आणि आरोग्यविषयक समस्या आणि हे उपस्थित आहेत की नाही याची तपासणी. हे विचारते की लोकांचे चांगले पोषण झाले आहे का, आणि या क्षमतेच्या साकारण्यासाठी अटींचे साधन, जसे की पुरेसे अन्न पुरवठा आणि अन्न हक्क पूर्ण केले जात आहेत का. हे देखील विचारते की लोकांना उच्च-गुणवत्तेची शिक्षण प्रणाली, वास्तविक राजकीय सहभाग, सांप्रदायिक क्रियाकलापांमध्ये प्रवेश आहे जे काळजी आणि मैत्री वाढवतात आणि जे त्यांना दैनंदिन जीवनातील आव्हानांचा सामना करण्यास मदत करतात.

९.२.५ मानवी विविधता आणि एजन्सीची कबूली:

क्षमतेच्या दृष्टिकोनातील एक महत्त्वाची ठळक गोष्ट म्हणजे ती मानवी विविधता समजते. क्षमता दृष्टिकोन वितरक न्याय दृष्टिकोन सारख्या इतर मानक पद्धतींसाठी महत्त्वाचे आहे; या आधारावर की ते लोकांमध्ये संपूर्ण मानवी विविधता मान्य करत नाहीत. हे देखील स्पष्ट करते की क्षमता दृष्टिकोन अनुकूल स्त्रीवादी विद्वान किंवा तत्त्ववेत्तांकडून अनुकूल का मानले जाते जे काळजी आणि अपंगत्वाच्या समस्यांशी संबंधित आहेत. विद्वान तक्रार करतात की मुख्य प्रवाहातील नैतिक आणि राजकीय दृष्टीकोन अदृश्य, उपेक्षित आणि वंचित गटांच्या

समस्यांबद्दल तुलनेने उदासीन आहेत. ते असे निरीक्षण करतात की त्या लोकांच्या भवितव्याची सापेक्ष अदृश्यता आहे जे प्रभावी-वंशीय, वांशिक आणि धार्मिक गटांशी संबंधित लोकांच्या सक्षम-नसलेल्या, 'काळजी-मुक्त' गटांशी संबंधित नाहीत. रंगाचे लोक, उपेक्षित लोक, अपंग व्यक्ती आणि स्त्रियांसारखे अनेक सामाजिक अपंग गट त्या चित्रात बसत नाहीत.

अशा प्रकारे क्षमता दृष्टिकोन मानवी विविधतेचा तीन प्रकारे विचार करतो. सर्वप्रथम, हे महत्त्वपूर्ण मूल्यांकनात्मक जागा म्हणून कार्यक्षमता आणि क्षमतांच्या बहुलतेवर लक्ष केंद्रित करतो. कल्याण आणि कल्याणकारी परिणामांच्या संकल्पना समजून घेण्यात विस्तृत परिमाण आहेत. मूल्यांकनादरम्यान, काही गटासाठी काही परिमाणे विशेष महत्त्वाची असू शकतात, परंतु इतरांसाठी कमी. दुसरे म्हणजे, क्षमता दृष्टिकोन वैयक्तिक आणि सामाजिक-पर्यावरणीय रूपांतरण घटकांवर लक्ष केंद्रित करून मानवी विविधतेवर भर देतो ज्यामुळे वस्तू आणि इतर संसाधनांना कार्यामध्ये रूपांतरित करणे शक्य होते. हे सामाजिक, संस्थात्मक आणि पर्यावरणीय स्पर्धेवर देखील भर देते जे रूपांतरण घटक आणि थेट निर्धारित केलेल्या क्षमतेवर परिणाम करते. तिसरे, क्षमता दृष्टिकोन मानवी एजन्सी आणि लोकांच्या जीवनात ध्येयांची विविधता मान्य करते, त्यामुळे मानवी विविधता प्रतिबिंबित करतो.

१.२.६ आंतरवैयक्तिक तुलनेचे मापक:

क्षमता दृष्टिकोन 'कार्यप्रणाली' आणि 'क्षमता' हे बहुतांश प्रकारच्या परस्पर वैयक्तिक मूल्यांकनांसाठी सर्वोत्तम मोजमाप मानतो. दुसऱ्या शब्दांत, ती परस्पर वैयक्तिक मूल्यमापन लोकांच्या कार्यपद्धती आणि त्यांच्या क्षमतेच्या दृष्टीने समजली पाहिजे. 'प्राणी आणि कृत्ये' एकत्र जीवन अधिक मौल्यवान बनवतात. कल्याण (साध्य) च्या परस्पर वैयक्तिक तुलनांसाठी 'कामकाज' ही प्रस्तावित संकल्पना आहे, तर 'क्षमता' ही कल्याण साधण्याच्या स्वातंत्र्याच्या परस्पर वैयक्तिक तुलनांची संकल्पना आहे, ज्याला सेन 'कल्याण स्वातंत्र्य' म्हणून संबोधतात.

१.३ निष्कर्ष

अशा प्रकारे, क्षमतेच्या दृष्टिकोनानुसार, संपूर्ण कल्याण, स्वातंत्र्य, न्याय आणि विकास हे लोकांच्या क्षमतेच्या दृष्टीने समजून घेतले पाहिजे. जे प्रासंगिक आहे ते केवळ स्वतःच कोणत्या संधी उपलब्ध आहेत, म्हणूनच विभागीय आणि तुकड्यांच्या मार्गाने नाही तर त्याऐवजी संभाव्य कामकाजाच्या संचांचे संयोजन लोकांसाठी खुले आहे. क्षमता दृष्टिकोन स्वतःच्या फायद्यासाठी माहिती संकलनाशी संबंधित नाही, परंतु मूल्यांकनासाठी माहितीच्या योग्य वापराशी संबंधित आहे. क्षमता संबंधित माहिती पद्धतशीरपणे आर्थिक मेट्रिक्ससाठी विश्वासाई पूरक म्हणून वापरली जाऊ शकते हे प्रदर्शित करण्यात दृष्टिकोन यशस्वी आहे. सेन कबूल करतात की क्षमता दृष्टिकोन हा न्यायाचा सिद्धांत नसून प्रभावी स्वातंत्र्याच्या मूल्यांकनाचा दृष्टिकोन आहे.

९.४ सारांश

क्षमता दृष्टिकोन एक सैद्धांतिक चौकट आहे ज्यात दोन मानक दावे समाविष्ट आहेत: १) वैयक्तिक कल्याणाचे मूल्यांकन; २) सामाजिक व्यवस्थांचे मूल्यांकन आणि मूल्यांकन; आणि ३) समाजातील सामाजिक बदलाबद्दल धोरणे आणि प्रस्तावांची रचना.

क्षमता दृष्टीकोन थेट जीवनातील गुणवत्तेवर लक्ष केंद्रित करते जे व्यक्ती प्रत्यक्षात साध्य करण्यास सक्षम असतात. जीवनशैलीच्या या गुणवत्तेचे विश्लेषण 'कामकाज' आणि 'क्षमता' या मूलभूत संकल्पनांच्या दृष्टीने केले जाते.

केवळ काहीतरी साध्य करण्याची क्षमता असणे पुरेसे नाही. वैयक्तिक, भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आरोग्य आणि कल्याण हे सेन ज्याला 'रूपांतरण घटक' म्हणतात त्यावर कामाचे यश अवलंबून असते.

क्षमता दृष्टिकोन सहसा संसाधनांचे वैयक्तिक क्षमता आणि कार्यप्रणालीमध्ये रूपांतर करण्यावर केंद्रित असतो.

क्षमतेच्या दृष्टिकोनातील एक महत्वाची ठळक गोष्ट म्हणजे ती मानवी विविधता समजते.

सेन कबूल करतात की क्षमता दृष्टिकोन हा न्यायाचा सिद्धांत नसून प्रभावी स्वातंत्र्याच्या मूल्यांकनाचा दृष्टिकोन आहे.

९.५ सरावासाठीचे प्रश्न

१. क्षमता दृष्टीकोनात अमर्त्य सेनचे योगदान तपासा.
२. क्षमता दृष्टिकोनाच्या संदर्भात क्षमता आणि कार्याचे महत्त्व तपासा.

९.६ संदर्भ सूची

क्षमतादृष्टीकोन:

संदर्भ स्रोत: <https://plato.stanford.edu/entries/capability-approach/>

Clark, D.A.(ed.): Economics and Social Research Council. Retrieved from the Capability Approach: Its Development, critiques and Recent Advances <http://www.gprg.org/>

जीनड्रेझ – RIGHTS BASED APPROACH

जीन ड्रेझ अधिकार आधारित दृष्टीकोन

घटक रचना

९ब.१ उद्दिष्टे:

९ब.२ अधिकार आधारित दृष्टीकोन: प्रस्तावना

९ब.२.१ संशोधन आणि कृती

९ब.२.२ दारिद्र्य निर्मूलन

९ब.२.३ अन्नाचा अधिकार

९ब.२.४ रोजगाराची हमी

९ब.३ निष्कर्ष

९ब.४ सारांश

९ब.५ सरावासाठीचे प्रश्न

९ब.६ संदर्भ सूची

९ब.१ उद्दिष्टे

- अधिकारांवर आधारित दृष्टिकोनाचे मुख्य घटक तपासणे
- अधिकारांवर आधारित दृष्टिकोन आणि सामाजिक परिवर्तन यांच्यातील संबंधांवर चर्चा करणे

९ब.२ अधिकार आधारित दृष्टीकोन: प्रस्तावना

विविध विकास संस्थांमध्ये सत्ता संबंधांच्या सकारात्मक परिवर्तनावर परिणाम करण्यासाठी अनेक विकास संस्थांनी अधिकारांवर आधारित दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन दिले आहे. दृष्टिकोन धोरणे आणि कार्यक्रमांची रचना, अंमलबजावणी, देखरेख आणि मूल्यमापनात मानवाधिकार आणि तत्वांशी संबंधित मानदंड समाकलित करतो. तिचा मध्यवर्ती प्रबंध समानता आणि सर्व प्रकारच्या भेदभावांपासून स्वतंत्र आहे. अधिकारांवर आधारित दृष्टिकोन लाभार्थ्यांना 'हक्कधारक' म्हणून गुंतवतो, त्यांचे आवाज ऐकण्याचा मार्ग तयार

करतो आणि त्यांना पुनर्बांधणी आणि विकासात सक्रिय भूमिका बजावण्यास सक्षम करतो. हे गरज आधारित दृष्टिकोनच्या विरुद्ध आहे जे लाभार्थ्यांना समर्थन किंवा सेवा प्रदान करते ज्यांना काय कारवाई करावी याबद्दल काहीच सांगता येत नाही. या विभागात, आम्ही जीन ड्रेझच्या लिखाणांच्या तुलनेत विकासासाठी अधिकारांवर आधारित दृष्टिकोन पाहू. आपण गरिबी, अन्न, रोजगार, संशोधन आणि कृती यावर लक्ष केंद्रित करू.

जीन ड्रेझ अधिकार आधारित दृष्टिकोन

गरजा-आधारित दृष्टिकोन आणि अधिकार-आधारित दृष्टिकोन यात मूलभूत फरक आहे. दोघेही समस्यांच्या प्रकटीकरणावर लक्ष केंद्रित करतात आणि समस्यांची त्वरित कारणे शोधतात, गरजा-आधारित दृष्टिकोन निष्क्रिय असतो, परिणामांच्या लक्ष्यासाठी कार्य करतो, वैध दावे या अर्थाने गरजा ओळखतो. हे 'गरजा' पूर्ण करण्यावर लक्ष केंद्रित करते परंतु सक्षमीकरण कमी करते. गरजा भागवण्याची प्रेरणा म्हणून ते दान स्वीकारते. साधारणपणे, यात अरुंद क्षेत्रीय प्रकल्पांचा समावेश असतो आणि धोरणावर नगण्य भर देऊन सामाजिक संदर्भावर लक्ष केंद्रित केले जाते. दुसरीकडे अधिकारांवर आधारित दृष्टिकोन हा, परिणाम आणि प्रक्रिया उद्दिष्टांच्या दिशेने काम करण्याचा प्रयत्न करतो, तो अधिकारांच्या प्राप्तीवर भर देतो. हे देखील ओळखते की अधिकार हे नेहमीच राज्याचे दायित्व दर्शवतात आणि ते अधिकार केवळ सक्षमीकरणाद्वारे प्राप्त केले जाऊ शकतात. दान हे समाधान आहे यावर विश्वास ठेवत नाही; त्याऐवजी, असे नमूद केले आहे की गरजा पूर्ण करण्यासाठी धर्मादाय अपुरी प्रेरणा आहे. त्या दृष्टीने, त्यात आंतरक्षेत्रीय, समग्र प्रकल्प आणि कार्यक्रम समाविष्ट आहेत. हे समस्येच्या विविध सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, नागरी आणि राजकीय संदर्भावर केंद्रित आहे आणि धोरणात्मक आहे.

९ब.२.१ संशोधन आणि कृती:

जीन ड्रेझ त्याच्या निबंधात कृती-आधारित संशोधनावर लक्ष केंद्रित करतात, किंवा "कृतीसाठी संशोधन". 'सेन्स अँड सॉलिडॅरिटी: झोलावाला इकॉनॉमिक्स फॉर एव्हरीवन' नावाचे पुस्तक जे ड्रेझने लिहिले आहे ज्याचे संशोधनाचे उद्दीष्ट व्यावहारिक बदलासाठी योगदान आहे. तो युक्तिवाद करतो की कृतीसाठी संशोधन अद्यापन झालेले संशोधन आहे - त्यात वैज्ञानिक पद्धती किंवा वस्तुनिष्ठ चौकशीशी तडजोड करण्याची आवश्यकता नाही. तथापि, शैक्षणिक वर्तुळांमध्ये संशोधनासाठी पारंपारिक दृष्टिकोनापासून ते काही महत्त्वपूर्ण मार्गांनी भिन्न आहे. "ऑन रिसर्च अँड अॅक्शन" नावाच्या लेखात, ड्रेझ संशोधन आणि कृतीच्या पूरकतेसाठी युक्तिवाद करतात आणि पारंपारिक दृष्टिकोनाला आव्हान देतात आणि असे प्रतिपादन करतात की कृतीमध्ये सहभाग वस्तुनिष्ठ चौकशीपासून विचलित होतो.

सर्वप्रथम, कृती-आधारित संशोधन हे स्वतंत्र कार्य नाही, तर त्यात लोकशाही कृती आहे, म्हणजेच लोकशाही मार्ग आणि संस्थांवर आधारित कृती-सार्वजनिक वादविवाद, मीडिया, न्यायालये, निवडणूक प्रक्रिया आणि रस्त्यावरील कारवाई इ. त्यांनी कृती-आधारित संशोधनाच्या एका उपयुक्त स्वरूपाचे उदाहरण उद्धृत केले, जे मुख्य प्रवाहातील माध्यमांमध्ये दिसणाऱ्या काही प्रचाराचा प्रतिकार करण्यासाठी आहे. शैक्षणिक संशोधन क्वचितच कृतीत गुंतलेले असते. ते हे सिद्ध करते की कृती-केंद्रित संशोधनाची महत्वाची भूमिका आहे, आणि तिच्यात स्वतःच लोकशाही कृतीचा एक प्रकार बनण्याची क्षमता आहे.

दुसरे म्हणजे, सामाजिक शास्त्रज्ञांनी "शब्दशः वाक्यांशशास्त्र" च्या जाळ्यात अडकणे टाळले पाहिजे. संशोधन वाचक-अनुकूल पद्धतीने सादर करणे आवश्यक आहे आणि जर ते कृतीत रूपांतरित करायचे असेल तर व्यापक प्रमाणात जनतेला आकर्षित करणे आवश्यक आहे.

तिसरे, कृती-आधारित संशोधन सरकारला बदलाचे मुख्य एजंट म्हणून विचार करण्याच्या सामान्य प्रवृत्तीचा प्रतिकार करते आणि हे "धोरणात्मक परिणाम" म्हणून वर्गीकृत केलेल्या शोधनिबंधांच्या निष्कर्षांमध्ये दिसून येते. हे असे गृहीत धरते की सार्वजनिक धोरण हे ही मुख्य चलशक्ती आहे, परंतु ड्रेझ असा युक्तिवाद करतात की व्यावहारिक बदल घडवून आणण्याचे इतर मार्ग देखील आहेत. कृतीसाठी संशोधन केवळ सरकारलाच नव्हे तर मोठ्या प्रमाणावर जनतेला संबोधित करते.

चौथे, कृती-आधारित संशोधन जे क्रिया आणि संशोधनाचा पारंपारिक दृष्टीकोन आव्हानात्मकपणे विरोधी क्रियाकलाप म्हणून आव्हान देते. पारंपारिक दृष्टिकोन जे शैक्षणिक मंडळांमध्ये लोकप्रिय आहे ते असे आहे की कृतीमध्ये सहभाग वस्तुनिष्ठतेपासून दूर होतो. तथापि, वस्तुनिष्ठतेसाठी बौद्धिक प्रामाणिकपणा आवश्यक आहे, दृढनिश्चयांचा त्याग नाही. आपण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की शैक्षणिक संस्था तटस्थ जागा नाहीत. प्रत्येक संस्था सरकार, निधी संस्था आणि कॉर्पोरेट क्षेत्र यासारख्या शक्तीच्या इतर संस्थांशी एकत्रित आहे. एखादी कृती एक उत्तम डोळे उघडणारी असू शकते आणि अशा प्रकारे अधिक प्रबोधित संशोधनामध्ये योगदान देते, ज्यायोगे संशोधनामुळे अधिक प्रभावी कृती होऊ शकते.

पाचवा, कृतीसाठी संशोधन देखील नैतिक मानकांवर मागणी करते. शैक्षणिक कागदपत्रांमध्ये नैतिक त्रुटी चोरी, संधीसाधूपणा, फसवणूक आणि परिणामांचे निवडक अहवाल वगैरे स्वरूपात घडताना दिसतात. त्यांचे गंभीर परिणाम होऊ शकतात किंवा नसतात. संशोधनाला वास्तविक जीवनाच्या कृतीशी जोडल्यास आव्हाने खूप जास्त असतात. आणखी एक नैतिक मुद्दा अलिप्तपणा राखण्याच्या दृष्टीने कृती-केंद्रित संशोधनाशी संबंधित आहे तो म्हणजे सामाजिक विकासाच्या क्षेत्रातील संशोधन हे संशोधन अनेकदा आम्हाला अशा लोकांशी थेट संपर्कात आणते जे गरीबी आणि शोषणाच्या अत्यंत प्रकारांशी झुंज देत आहेत. अशा परिस्थितीत सहभागी न होणे कठीण आहे, संशोधनाला कृतीशी जोडण्याचे मार्ग शोधण्याचे हे आणखी एक चांगले कारण आहे.

सहावी, कृती-केंद्रित संशोधनाची संबंधित मागणी म्हणजे निधी देणाऱ्या एजन्सीज आणि संस्थांवरील बंधने टाळणे ज्यामुळे आमच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर गदा येऊ शकते. खरंच, फंडिंग एजन्सीजवर शैक्षणिक संशोधनाचे अवलंबन ही एक गंभीर बाब आहे. काही पीएच.डी. या कामासाठी आता जागतिक बँक आणि कॉर्पोरेट क्षेत्राकडून पैसे दिले जात आहेत. काही फंडिंग एजन्सीज नैतिक मानकांचे पालन करतात आणि स्वतंत्र आहेत, परंतु अनेक शक्तीच्या संरचनेचा अविभाज्य भाग आहेत, जे प्रकल्पाच्या तटस्थतेची प्रभावीपणे तडजोड करू शकतात. काही प्रकरणांमध्ये संशोधकांना निधीचे नैतिक स्रोत शोधावे

लागतील जसे की प्रकल्पाची भावना सामायिक किंवा समर्थन देणाऱ्या लोकांकडून वैयक्तिक देणग्या इ. जीन ड्रेझ अधिकार आधारित दृष्टीकोन

शेवटचे पण चर्चा, संवाद आणि वादविवाद ही कृतीभिमुख संशोधनाची आवश्यक वैशिष्ट्ये आहेत. जेव्हा आपण क्रियेत सामील होतो, तेव्हा आपण अपरिहार्यपणे हातातील समस्यांवर मसूर विचार विकसित करतो. शैक्षणिक वर्तुळांमध्ये - वेगळ्या प्रकारचे - व्यावसायिक पूर्वाग्रह आणि दबाव देखील आहेत. ही परिस्थिती काही सुरक्षा उपायांचा अवलंब करून टाळता येऊ शकते, मुख्यत्वे विविध विचारांच्या लोकांशी संवाद आणि वादविवादांद्वारे. ड्रेझ यांचे निरीक्षण आहे की संशोधक, कृती-केंद्रित असोत अगर नसोत, जेव्हा ते स्वतःला सार्वजनिक धोरणे तयार करण्यास सक्षम आहेत असे तज्ञ समजतात तेव्हा ते धोकादायक ठरू शकतात. हे सांगण्याची गरज नाही, कृतीसाठी संशोधन हे एकतर वैध संशोधनाचे स्वरूप असू शकते किंवा ते आव्हानात्मक असू शकते - ते कोणत्या प्रकारच्या कृतीसाठी तयार आहे यावर बरेच काही अवलंबून असते. ड्रेझ दावा करतात की कृतीसाठी संशोधनाच्या असंख्य शक्यता आहेत विशेषतः भारतासारख्या देशात जिथे तुलनेने चांगल्या लोकशाही संस्था मोठ्या सामाजिक समस्यांसह एकत्र आहेत.

९ब.२.२ दारिद्र्यनिर्मूलन:

भारतातील अनेक सामाजिक कार्यक्रमांच्या संदर्भात, सर्वात मोठी अडचण म्हणजे पात्र घरांची निवड. १९९० आणि २००० च्या दशकाच्या सुरुवातीला, त्यांना "दारिद्र्यरेषेखालील" (बीपीएल) कुटुंबांपर्यंत मर्यादित ठेवण्याचा मानक दृष्टिकोन होता. बीपीएल कुटुंबांची ओळख करणे सोपे नव्हते आणि अनेक तांत्रिक समस्या होत्या. नियोजन आयोगाने पुरवलेल्या दारिद्र्याच्या अंदाजावर आधारित राज्यनिहाय बीपीएल कुटुंबांच्या संख्येवर मर्यादा लावण्यात आल्या. या अंदाजांमध्ये राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण (एनएसएस) डेटा वापरून मूलभूतपणे दरडोई व्यय (एमपीसीई) पूर्व-निर्दिष्ट सीमारेषेखाली असलेल्या दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची प्रमुख गणना समाविष्ट आहे. गरिबीचा अंदाज लावण्याच्या आणि बीपीएल कुटुंबांना ओळखण्याच्या मार्गांमध्ये येणाऱ्या या स्पष्ट मर्यादा आहेत.

वैध डेटाच्या अनुपस्थितीत, व्यवसाय किंवा मालमत्ता मालकी यासारखे प्रॉक्सी संकेतक वापरले जातात. विश्वासाई सर्वेक्षण पद्धतींद्वारे एकत्रित केलेल्या प्रॉक्सी इंडिकेटर्सच्या अस्पष्ट स्वरूपामुळे, संपूर्ण दृष्टिकोनात हिट-ऑर-मिस कॅरेक्टर होते. ही पद्धत बहिष्कार त्रुटी (पात्र घरांना वगळणे) तसेच समावेश त्रुटी (अपात्र कुटुंबांना समाविष्ट करणे) यासारख्या जोखमींनी परिपूर्ण आहे. तुलनेने कमी दारिद्र्य रेषेवर आधारित दारिद्र्य निर्धारणाचे कडक स्वरूप, निर्धारण प्रक्रियेला मदत करत नाही.

२००० च्या सुरुवातीला, अनेक सामाजिक कार्यक्रमांनी बीपीएल कुटुंबांना लक्ष्य केले. जर केंद्र सरकारला मार्ग मिळाला असता, तर एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) आणि राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (NREGA) सारखे कार्यक्रम BPL कुटुंबांसाठी मर्यादित राहिले असते. तथापि, त्या काळात, या सर्व सामाजिक फायद्यांना गरीब कुटुंबांचा हक्क मानले पाहिजे, जर सर्व घरांना नाही, तर त्याला आधार मिळाला. बीपीएल

लक्ष्यीकरण हक्कांच्या दृष्टिकोनाशी तत्त्वतः सहमत नाही, कारण ते अनेक गरीब घरांना वगळते देते. हळूहळू, बीपीएल लक्ष्यीकरणाने तीन पर्यायांना मार्ग दिला.

प्रथम, काही अधिकारांचे सार्वत्रिकीकरण करण्यात आले. शालेय जेवण, उदाहरणार्थ, सर्व मुलांना, कमीतकमी सरकारी आणि सरकारी सहाय्यित शाळांमध्ये पुरवण्यात आले. केवळ बीपीएल मुलांना ओळखणे कठीण झाले असते. दुसरे म्हणजे, काही कार्यक्रम स्वयं-निवडीच्या तत्वावर तयार केले गेले होते-लोकांना सहभागी व्हायचे की नाही हे स्वतः ठरविण्याची परवानगी. नरेगा हे याचे एक प्रमुख उदाहरण आहे: प्रत्येक ग्रामीण कुटुंब जॉब कार्डसाठी पात्र आहे, परंतु कामाची आवश्यकता हे सुनिश्चित करते की बहुतेक नरेगा कामगार लोकसंख्येच्या वंचित भागातून येतात. आतापर्यंतच्या अभ्यासांनी असे सुचवले आहे की ही स्वयं-लक्ष्यीकरण प्रक्रिया तुलनेने चांगली काम करते, किमान नरेगाच्या बाबतीत. तिसरे, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) लागू करण्याच्या संदर्भात, काही राज्यांनी "बहिष्कृत दृष्टिकोन" स्वीकारला, ज्यात त्यांनी चांगल्या कुटुंबांना ओळखले आणि वगळले आणि इतर सर्वांना किमान मूल निकषांनुसार समाविष्ट केले. त्यांनी साधे, मूर्त, पारदर्शी आणि पडताळणीयोग्य निकष वापरले जसे की: चार चाकी वाहनाची मालकी, जमिनीची मालकी, पक्के घर इ. या दृष्टिकोनाचा मुख्य फायदा असा आहे की गरीब घरांना वगळण्याचा धोका कमी आहे. वरील व्यतिरिक्त, राष्ट्रीय आरोग्य विमा योजना (आरोग्य विमा कार्यक्रम) सारख्या काही केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रमांमध्ये बीपीएल लक्ष्यीकरण चालू आहे.

९ब.२.३ अन्नाचा अधिकार:

"अन्न अधिकार प्रकरणात" सर्वोच्च न्यायालयाच्या पहिल्या आदेशापैकी एक राज्य सरकारांना सर्व शासकीय आणि सरकारी सहाय्यित प्राथमिक शाळांमध्ये शिजवलेले मध्यान्ह भोजन सुरू करण्याचे निर्देश दिले. २ order नोव्हेंबर २००९ चा हा आदेश, प्रत्यक्षात केंद्र सरकारने १९९५ मध्ये सुरू केलेल्या प्राथमिक शिक्षणासाठी राष्ट्रीय पोषण सहाय्य कार्यक्रमाच्या (एनपीएनएसपीई) अंतर्गत जे आधीपासून अपेक्षित होते ते करण्यासाठी प्रत्यक्ष सरकारांपेक्षा अधिक काही केले नाही. एनपीएनएसपीईचे प्राथमिक शाळांमध्ये शिजवलेले जेवण उद्दिष्ट प्रदान करणे, पण त्याऐवजी, कोरडा शिधा (गहू किंवा तांदळाचा मासिक कोटा) तोपर्यंत शाळकरी मुलांना वितरित केले गेले होते, आणि तेही सशर्त होते; केवळ नियमित उपस्थिती असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी. न्यायालयाच्या आदेशाने सरकारला जे करायचे होते ते करण्यास प्रवृत्त केले गेले.

कालांतराने, दुपारचे जेवण भारतातील सर्वात प्रभावी सामाजिक कार्यक्रमांपैकी एक म्हणून पाहिले जाऊ लागले. अनेक अभ्यासांनी शाळेतील उपस्थिती, बाल पोषण आणि विद्यार्थ्यांच्या यशावर त्यांचा सकारात्मक प्रभाव दाखवला आहे. या योजनेला प्रत्यक्ष अंमलबजावणीपूर्वी काही वेळ लागला. सुरुवातीला शाळांमध्ये किचन शेड नव्हते, मुलांना प्लेट नव्हत्या, स्वच्छतेचा अभाव होता, आणि जेवण काटकसरीचे होते, तसेच अन्न विषबाधा आणि जातिभेदाची काही प्रकरणे नोंदवली गेली. या योजनेशी संबंधित अवहेलना आणि सन्मान हे सेन्स आणि सॉलिडॅरिटी पुस्तकातील पहिले तीन निबंध तयार करतात म्हणजेच 'हंगर इन द क्लासरूम', 'इक्विलिटी आणि मध्यान्ह जेवणांसाठी अन्न' आणि 'द

जॉय ऑफ लर्निंग' हे लेखांच्या प्रवाहाचा भाग आहेत ज्याने प्रयत्न केले त्या वेळी दुपारच्या जेवणातील यश आणि अपयशाचे अधिक संतुलित चित्र व्यक्त करणे हे उद्दिष्ट साध्य केले.

जीन ड्रेझ अधिकार आधारित दृष्टीकोन

जीन ड्रेझने मुलांचे पोषण, स्वच्छता, परस्पर सहकार्य, पर्यावरणीय जबाबदारी आणि बरेच काही शिकवण्याची संधी म्हणून दुपारचे जेवण कल्पकतेने कसे वापरले जाऊ शकते हे देखील पाहिले आहे. जपान आणि त्याच्या शाळांचा संदर्भ आहे ज्यात कधीकधी शिक्षक आणि मुले शाळेच्या मैदानावर वाढवणारे पौष्टिक अन्न दोघांनीही खाल्ले होते. यामुळे ड्रेझला याची जाणीव झाली की भारतात शालेय जेवणाचे पोषण, शैक्षणिक आणि सामाजिक मूल्य वाढवण्यास अजून प्रचंड वाव आहे. सार्वजनिक सेवेच्या या महान उपक्रमाची प्रतीक्षा करण्याचे प्रत्येक कारण समर्थनीय आहे.

९.२.४ रोजगाराची हमी:

भारताचा राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा, २००५ (NREGA) या साध्या-सरळ कल्पनेवर आधारित आहे की ज्यांच्याकडे उपजीविकेचे कोणतेही चांगले साधन नाही अशा लोकांना किमान स्थानिक सार्वजनिक कामांवर नोकरी करण्याचा अधिकार असावा. या कायदानुसार, लोकांना पंधरा दिवसांच्या आत पेमेंट, मूलभूत कामाच्या ठिकाणी सुविधा आणि काम न दिल्यास बेरोजगारी भत्ता मिळण्याचा हक्क आहे. या कायद्याचा हेतू हा आहे: आर्थिक सुरक्षा सुधारणे, ग्रामीण महिलांना सक्षम बनवणे, ग्रामसभा सक्रिय करणे, पर्यावरणाचे रक्षण करणे, संकट स्थलांतर नियंत्रित करणे, उत्पादक मालमत्ता निर्माण करणे आणि सामाजिक समतेला प्रोत्साहन देणे हे या कायद्याचे हेतू आहेत.

प्रस्तावित रोजगार हमी कायद्याला राजकीय पक्ष, सामाजिक चळवळी आणि मोठ्या प्रमाणात जनतेने पाठिंबा दिला आहे आणि ग्रामविकास स्थायी समितीच्या अलीकडील अहवालातून ते दिसून येते. तथापि, कॉर्पोरेट क्षेत्रातील शक्तिशाली भाग आणि सरकारमधील त्याच्या सहयोगींचा विरोध आहे. हे सामाजिक क्षेत्रात राज्याच्या भूमिकेच्या "किमान" दृष्टिकोनातून रुजलेले आहे. हा युक्तिवाद सहजासहजी फेटाळला जाऊ नये. भारतातील दारिद्र्यविरोधी कार्यक्रमांची नोंद उत्साहवर्धक नाही. नॅशनल फूड फॉर वर्क प्रोग्राम (एनएफएफडब्ल्यूपी) वर अभिप्राय सूचित करतात की हा कार्यक्रम ग्रामीण गरीबांसाठी संभाव्य जीवनरेखा आहे आणि ग्रामीण -शहरी स्थलांतर कमी करण्यापासून ते उपयुक्त मालमत्तेच्या निर्मितीपर्यंत इतर अनेक सकारात्मक परिणाम आहेत. तथापि, या संभाव्यतेचा बराचसा भाग व्यापक भ्रष्टाचारामुळे वाया गेला आहे जो मस्टर रोलच्या नावामध्ये खोटे फेरफार करण्याच्या रूपात दिसतो.

या अनुभवातून बरेच काही शिकण्यासारखे आहे. प्रथम, भ्रष्टाचार हे ग्रामीण विकास कार्यक्रमांचे अपरिवर्तनीय वैशिष्ट्य नाही. दुसरे म्हणजे, सार्वजनिक कामात भ्रष्टाचाराविरुद्ध लढण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे फसवणूक आणि फसवणुकीच्या पीडितांना सशक्त बनवणे - मजुरांपासून सुरुवात करणे, ज्यांच्यासाठी जीवन आणि मृत्यूची बाब आहे. तिसरे, माहितीचा अधिकार हे सक्षमीकरणाचे एक शक्तिशाली साधन आहे. राष्ट्रीय माहिती अधिकार कायदा, जो पुढील महिन्यात अमलात येणार आहे, या संदर्भात एक मोठी प्रगती

आहे. चौथा, एक कायदा पुरेसा नाही - कायदेशीर अधिकारांना सार्वजनिक जमाव प्रक्रियेसह एकत्र केले पाहिजे जे लोकांना त्या अधिकारांचा वापर करण्यास सक्षम करेल.

रोजगार हमी कायद्याचा आधार हा आहे की प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीला वैधानिक किमान वेतनात रोजगाराच्या मूलभूत संधींचा अधिकार आहे. कामाच्या अधिकाराचे संरक्षण करण्याची राज्याच्या जबाबदारीवर आधारित ही एक राजकीय पुढाकाराने करण्याची बाब आहे. भ्रष्टाचाराचे अस्तित्व ही जबाबदारी सोडण्यासाठी निमित्त म्हणून वापरू नये - त्याच्याशी लढले जाऊ शकते आणि केले पाहिजे.

९ब.३ निष्कर्ष

अधिकार आधारित दृष्टिकोनाचा उद्देश असमानतेच्या समस्यांना हाताळणे आणि सर्व प्रकारच्या भेदभावांविरुद्धात लढा देणे आहे. ड्रेझ हा दृष्टिकोन विविध क्षेत्रांच्या संदर्भात वापरतो ज्यावर सरकारी संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि नागरी समाजाचे लक्ष आवश्यक आहे. सामाजिक न्यायाच्या प्रतिबद्धतेसाठी ते प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी भूक, दुष्काळ, शिक्षण, लिंग समानता, बालसंगोपन, शालेय आहार, रोजगाराची हमी इत्यादी विकास अर्थशास्त्राशी संबंधित अनेक मुद्द्यांवर काम केले आहे. ते मानवशास्त्रासह मानक आर्थिक पद्धती एकत्र करण्यासाठी ओळखले जातात, व्यापक क्षेत्र कार्य आणि गुणात्मक विश्लेषणाद्वारे समर्थित दैनंदिन जीवनाचा सहसंबंध डेझ स्पष्ट करतात.

९ब.४ सारांश

अधिकारांवर आधारित दृष्टिकोन धोरणे आणि कार्यक्रमांची रचना, अंमलबजावणी, देखरेख आणि मूल्यमापनात मानवाधिकार आणि तत्वांशी संबंधित मानदंड समाकलित करते.

ड्रेझ संशोधन आणि कृतीच्या पूरकतेसाठी युक्तिवाद करतात आणि पारंपारिक दृष्टिकोनाला आव्हान देतात की कृतीमध्ये सहभाग वस्तुनिष्ठ चौकशीपासून विचलित होतो.

२००० च्या सुरुवातीला, अनेक सामाजिक कार्यक्रमांनी बीपीएल कुटुंबांना लक्ष्य केले. जर केंद्र सरकारला मार्ग मिळाला असता, तर एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) आणि राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (NREGA) सारखे कार्यक्रम BPL कुटुंबांसाठी मर्यादित राहिले असते.

अनेक अभ्यासांनी शाळेतील उपस्थिती, बाल पोषण आणि विद्यार्थ्यांच्या यशावर त्यांचा सकारात्मक प्रभाव दाखवला आहे.

भारताचा राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा, २००५ (NREGA) या साध्या कल्पनेवर आधारित आहे की ज्यांच्याकडे उपजीविकेचे कोणतेही चांगले साधन नाही अशा लोकांना किमान स्थानिक सार्वजनिक कामांवर नोकरी करण्याचा अधिकार असावा.

९ब.५ सरावासाठीचे प्रश्न

१. अधिकार आधारित दृष्टिकोनाच्या मुख्य वैशिष्ट्यांवर चर्चा करा.
२. अधिकारांवर आधारित दृष्टिकोनात जीन ड्रेझचे योगदान तपासा.
३. "अधिकारांवर आधारित दृष्टिकोनाची केंद्रीय कल्पना समानता आणि सर्व प्रकारच्या भेदभावांपासून स्वातंत्र्य आहे". चर्चा करा

९ब.६ संदर्भ सूची

- Drèze, J. (2017). *Sense and Solidarity: Jholawala Economics for Everyone*. United Kingdom: Oxford University Press.
- (2017). Poverty, School Meals and Employment Guarantee . In J. drèze, *Sense and Solidarity: Jholawala Economics for Everyone*. United Kingdom: Oxford University Press.

लिंगभाव आणि विकास

प्रकरणाची रचना

- १०.० उद्दिष्टे
- १०.१ प्रस्तावना
- १०.२ सिद्धांत: महिला आणि विकास
 - १०.२.१ सांस्कृतिक द्वैतवाद
 - १०.२.२ सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांत
 - १०.२.३ विकासवाद
 - १०.२.४ परावलंबन सिद्धांत
- १०.३ महिला आणि विकास- इस्टर बोझरप
- १०.४ महिला आणि विकास- मैत्रेयी कृष्णराज
 - १०.४.१ विकास आणि महिलांचे अवलंबित्व
- १०.५ महिलांचा विकासाशी संबंध
- १०.६ विकास निर्देशक आणि महिला
- १०.७ सारांश
- १०.८ प्रश्न
- १०.९ संदर्भ

१०.० उद्दिष्टे

१. महिला आणि विकास यांच्या अध्ययनातील विविध दृष्टीकोण अभ्यासणे.
२. महिला आणि विकासावरील बोझरप आणि मैत्रेयी कृष्णराज यांच्या विचारांचा मागोवा घेणे.
३. मानव विकास निर्देशांक यावर प्रकाश टाकणे.

१०.१ प्रस्तावना

गेल्या काही दशकांमध्ये महिला आणि विकासासंदर्भातील वादविवादास आणि चर्चेला वेग आला आहे. या आशयास महत्त्व प्राप्त झाले आहे कारण महिलांची स्थिती आणि आर्थिक विकास ही संशोधनाची दोन प्रमुख क्षेत्रे संबंधित आहेत: अलीकडे, विकासाकडे कमी विकसित देशांच्या समस्यांवर उपाय म्हणून पाहिले गेले आहे. एकवेळ आधुनिक पायाभूत सुविधा निर्माण झाल्या की अर्थव्यवस्था विकसित होईल आणि सर्व आजारांवर तोडगा

काढेल आणि लोकांचे जीवन सुधारेल. हे दृश्य असूनही, असे दिसून येते की बहुतेक विकसनशील देशांमध्ये आणि सर्व वर्गांमध्ये, विकासामुळे स्त्रियांच्या परिस्थितीमध्ये थोडासा दिलासा मिळाला आहे, विशेषतः पुरुषांच्या संबंधात हे आढळते.

विकासाच्या संबंधात महिलांच्या समस्यासंदर्भात अनेक संशोधन प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चर्चासत्रे आणि परिषदा आयोजित केल्या जात आहेत. या सर्वांनी विकासाच्या बहुआयामी व्याख्येच्या गरजेकडे लक्ष वेधले आहे. यामध्ये विकासाच्या आर्थिक पैलूसह राजकीय, सामाजिक आणि मानवी पैलूंचा समावेश असणे आवश्यक आहे, हे देखील पाहिले जाते की विकासाने पुरुष आणि स्त्रियांच्या उत्पन्नातील अंतर वाढवले आहे आणि स्त्रियांच्या जीवनावर त्याचा नकारात्मक परिणाम झाला आहे. हे मुख्यत्वे स्त्रियांच्या दुहेरी भूमिका ओळखण्यात विकास नियोजकांचा अभाव आणि विकास योजनांसाठी आधार म्हणून जुन्या रूढींचा सतत एकसाची वापर यामुळे असे झाले आहे.

महिला आणि कामाची संकल्पना देखील अधिक व्यापकपणे समजून घेणे आवश्यक आहे, उदा विशेषतः विकास होत असताना श्रमशक्तीतील महिलांच्या सहभागाचे बदलते स्वरूप. या प्रकरणात, महिला आणि विकासावरील काही सिद्धांत, इस्टर बोझरप आणि मैत्रेयी कृष्णराज यांचे या विषयावरील पायाभूत विचार, महिलांचा विकासाशी संबंध आणि विकास निर्देशक आणि महिला यावर प्रकाश टाकला आहे.

१०.२ सिद्धांत: महिला आणि विकास

आधुनिक समाजात स्त्रियांना दुय्यम दर्जा आणि त्यांचे पुरुषांकडून होणारे दुय्यमीकरण याचा इतिहास आणि संस्कृतीच्या सुरुवातीपासून शोध लागला आहे. आज, जसे समाज विकासाच्या मार्गावर चालत आहे, असे दिसून येते की स्त्रियांच्या स्थितीत स्पष्ट आणि लक्षणीय सुधारणा झालेली नाही. विकासाचे फायदे समाजातील बहुसंख्य पुरुष लोकसंख्येला मिळाले आहेत तर असे दिसते की स्त्रियांवर याचा विपरित परिणाम झाला आहे. विकासात महिलांची भूमिका आणि स्त्रियांवर विकासाचा परिणाम यावर गंभीरपणे विचार केला जात आहे. हे नवीन सिद्धांत, कार्यपद्धती आणि संशोधनाची गरज दर्शवित असताना, पूर्वीच्या बौद्धिक परंपरा आणि दृष्टीकोन समजून घेणे आणि विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. म्हणून विकास आणि स्त्रियांशी असलेल्या त्याच्या संबंधांबद्दल काही सिद्धांत थोडक्यात मांडले आहेत.

- (i) महिलांच्या स्थितीकडे पाहण्यासाठी सिमोन दी बुहा यांनी वापरलेला सांस्कृतिक द्वैतवाद.
- (ii) सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांत ज्याने आधुनिकीकरणाचा सिद्धांत आणि भांडवलशाहीच्या विकासातील टप्प्यांचे मार्क्सवादी विश्लेषण दोन्हीला जन्म दिला;
- (iii) विकासवाद, ज्याने राष्ट्रीय विकासात महिलांच्या सहभागामध्ये अडथळे ओळखले.
- (iv) परवलंबन सिद्धांत ज्याने विकास आणि अविकसिततेचे स्वरूप तपासले.

१०.२.१ सांस्कृतिक द्वैतवाद

सांस्कृतिक द्वैतवादाच्या सिद्धांताचे श्रेय सिमोन दी बुहा यांना दिले जाऊ शकते त्या समाजात स्त्रीची दुय्यम स्थिती स्पष्ट करण्यासाठी त्याचा वापर करतात. त्यांच्या मते, स्त्रियांच्या गौण स्थितीचे मूळ अंशतः तिच्या निसर्गाशी आणि अंशतः निसर्गाच्या संस्कृतीशी असलेल्या संबंधात आहे. मानवी समाजांचा आणि संस्कृतीचा सार्वत्रिक विरोध आहे. पुरुष मात्र, त्याच्या संस्कृतीच्या माध्यमातून निसर्गाच्या मर्यादा पार करण्यासाठी मोठे प्रयत्न करतात. निसर्गावर नियंत्रण ठेवण्याच्या प्रयत्नात, पुरुष स्त्रीपेक्षा अधिक मुक्त आहे जी तिच्या पुनरुत्पादन आणि जीवन टिकवण्याच्या कार्याद्वारे नैसर्गिकरित्या प्रतिबंधित आहे. त्याच वेळी, पुरुष स्त्रीशिवाय जगू शकत नाही, ज्याप्रमाणे तो निसर्गापासून दूर जाऊ शकत नाही. परिणामी, पुरुष स्त्रीला विरोधाभासी आणि विरोधी भावनांनी मानतो. तो तिला मागे खेचतो आणि तिचा अपमान करतो. तो तिच्यावर नियंत्रण ठेवण्याची इच्छा करतो परंतु तिची सर्जनशीलता पूर्णपणे नष्ट करण्यापासून परावृत्त करतो. हिंदू संस्कृतीसारख्या काही संस्कृतींमध्ये, ही संदिग्धता सर्वत्र प्रचलित आहे. काही इतर संस्कृतींमध्ये, स्त्रिया निसर्ग आणि लैंगिक वर्तनाचे नियमन करण्यात प्रमुख भूमिका बजावतात. अशा द्वैतवादी सिद्धांताचे मूल्यमापन करताना, हे स्वीकारले पाहिजे की जवळजवळ सर्व ज्ञात समाजांमध्ये महिलांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थितीमध्ये काही समान सार्वत्रिक घटक आहेत. तथापि, असा सिद्धांत महिला आणि समाजाच्या प्रश्नावर फारसा प्रकाश टाकत नाही, कारण तो मानवी अस्तित्वाच्या मूलभूत स्वरूपाच्या फरकांकडे फारसे लक्ष देत नाही किंवा तो बदलाशी संबंधित नाही.

१०.२.२ सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांत

सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांताने लोकसंख्येच्या संतुलन आणि श्रमांचे वाढते विभाजन आणि भेदभाव यामुळे समाजात प्रगतीशील बदल होत असल्याचे पाहिले आहे. स्त्रियांचा बदलता दर्जा आणि भूमिका याविषयीचे प्रश्न देखील सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांताच्या मुद्यावरून समजून घेतला गेला आहे.

या सिद्धांतानुसार, समाज साध्यापासून, जेथे काही व्यक्ती अनेक कार्ये करतात, अशा जटिल समाजांपर्यंत असतात जिथे उच्च पातळीचे तंत्रज्ञान, औपचारिक संस्था आणि अधिक व्यावसायिक विशेषज्ञता असते. श्रमांच्या विभाजनाच्या आधारावर समाजांची वैशिष्ट्ये अधोरेखित करून, सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांताने समाजा- समाजांमध्ये आणि समाजांतर्गत असमानता स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जसजसे विशेषीकरण वाढते, प्रत्येक श्रमिक गट अधिक विशेषीकृत बनतो आणि उत्पादकता देखील वाढते. अशा प्रकारे विशेषीकरणाच्या दिशेने वाटचाल करणाऱ्या समाजांमध्ये उच्च पातळीची उत्पादकता असते आणि कमी विशेषीकरण असलेल्या साधे समाज हे कमी उत्पादक आणि म्हणून गरीब राहतात. गुंतागुंतीच्या समाजांमध्ये ते गट जे कमी विशेष कार्य करतात ते देखील कमी उत्पादक असतात आणि म्हणून ते वंचित असतात. असमानता सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांताद्वारे अशा प्रकारे स्पष्ट केली जाते. या युक्तिवादाचा विस्तार करणे आणि लिंगांना लागू करणे हे दर्शविते की स्त्रिया सामान्यतः अर्थव्यवस्थेच्या मागास क्षेत्राकडे ओढल्या गेल्या आहेत, त्या असमानतेला बळी पडतात. राजकीय सहभागावर सामाजिक भेदभावाचा परिणाम स्पष्ट करण्यासाठी हाच युक्तिवाद वापरला गेला आहे. घरगुती कामांमध्ये आणि

राजकारण आणि प्रशासनातील वाढत्या भेदभावाने, महिलांना घरगुती कामात अडकविण्यात आले आणि सार्वजनिक निर्णय घेण्यात भाग घेण्यापासून दूर ठेवण्यात आले. विशेषीकृत राज्य, व्यावसायिक सैन्य आणि नोकरशाहीच्या वाढीमुळे समाज अधिक गुंतागुंतीचा झाल्यामुळे स्त्रियांचे दुय्यमत्व वाढले .

१०.२.३ विकासवाद

विकासात्मक दृष्टिकोनातून असे समजले गेले आहे की आधुनिकीकरणामुळे पुरुष आणि स्त्रियांवर वेगवेगळे परिणाम झाले आहेत आणि हा दृष्टीकोण स्त्रियांना विकास प्रक्रियेत सहभागी होण्यापासून रोखण्याचे कारण शोधण्याचा प्रयत्न करतात. विकासात्मक दृष्टिकोन मुळात सामाजिक बदलांना आधुनिकीकरणाच्या सिद्धांतांपेक्षा वेगळ्या प्रकारे पाहतो. हा फरक तीन मूलभूत कल्पनांमध्ये आढळू शकतो:

१. समाजाला एक एकक म्हणून पाहिले जात नाही जेणेकरून एका क्षेत्रात होणारे बदल इतर क्षेत्रात बदल घडवतील. म्हणून विकास नियोजनाचा एक भाग म्हणून उत्पादकता वाढवण्यासाठी आणलेल्या तंत्रज्ञानाचा स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे फायदा होत नाही.

२. सामाजिक बदलाच्या प्रक्रियेमध्ये येथे विरोधाभास आहेत त्यामुळे जरी केवळ रोजगारात वाढ झाली तरी मजुरी आणि कामाच्या परिस्थितीत बदल झाला नाही तर महिलांचे शोषण वाढू शकते.

३. समाजाला एका विशिष्ट दिशेने नेण्यासाठी जागरूक धोरणे आवश्यक आहेत. यामध्ये बाह्य शक्ती आणि राष्ट्रीय नेते सकारात्मक भूमिका बजावतात.

विकास कार्यक्रम राबवण्यात अपयश आल्यामुळे विकासवाद्यांनी विकासातील महिलांच्या समस्येवर सुधारित दृष्टिकोन स्वीकारला. त्यांना असे वाटते की स्त्रियांकडे तर्कशुद्ध निर्णय घेणारे म्हणून पाहणे महत्वाचे आहे. ते सांगतात की स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाचे मूल्य वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित केल्याने, समाजाचे पूर्ण उत्पादन कमी मूल्यांकित केले जाते आणि वितरणाच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले जाते. स्त्रियांचे योगदान हे एक लपलेले क्षेत्र आहे हे विचारात घेतले जात नाही. यामध्ये घरांतील अ-बाजारी काम, उदरनिर्वाही शेती आणि अनौपचारिक श्रम बाजारात दुर्लक्ष करणे समाविष्ट आहे, हे सर्व पुरुषांपेक्षा स्त्रिया अधिक वेळा करतात. यामुळे त्याची उत्पादकता बाधित करणारी धोरणे देखील निर्माण झाली आहेत. स्त्रियांची सामाजिक भूमिका आणि उत्पन्न मिळवण्याची क्षमता कमी होत चालली आहे कारण बाजारात नसलेल्या कामांना सुधारित करण्याकडे फारसे लक्ष दिले जात नाही. इस्टर बोझरप आणि इतरांनी स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या खर्चाचा प्रस्ताव मांडला आहे जेणेकरून महिलांच्या कामाचा समावेश विकास धोरणांच्या निर्मितीमध्ये त्यांच्या खर्चाचे मूल्यांकन समाविष्ट करण्यासाठी धोरण म्हणून केला जाईल.

१०.२.४ परावलंबन सिद्धांत

तिसऱ्या जगातील देशांमधील गरिबी आणि मागासलेपणाच्या विकासवाद्यांच्या स्पष्टीकरणाच्या असंतोषाच्या परिणामस्वरूप परावलंबन सिद्धांत विकसित झाला आहे.

त्यांच्या तपासात आंतरराष्ट्रीय शक्तींमुळे होणाऱ्या या देशांच्या विकासातील अडथळ्यांकडे लक्ष वेधण्यात आले. औपचारिक वसाहतवाद कमी झाल्यानंतरही, पूर्वीच्या वसाहतवादी शक्तींनी नववसाहतवादाच्या नवीन वेशात तिसऱ्या जागतिक अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवले, औद्योगिक राष्ट्रांवरील आर्थिक अवलंबनामुळे या देशांचा मागासलेपणा कायम राहिला. स्त्रियांच्या बाबतीत, परावलंबन सिद्धांत पुराणमतवादी मार्क्सवाद्यांशी असहमती दर्शवितो.

पुरुष आणि स्त्रियांमधील शक्ती संबंध उत्पादन पद्धतीच्या संदर्भाशिवाय समजू शकत नाहीत, परावलंबन सिद्धांत दर्शवितो की उत्पादन पद्धती तिसऱ्या जगातील महिलांवर कसा परिणाम करते हे अवलंबित्वावर आधारित आंतरराष्ट्रीय प्रणालीचा भाग आहे. घरगुती अर्थव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांच्या निर्वासनामुळे आणि मोठ्या समाजात देवाणघेवाणीसाठी मालाच्या उत्पादनात सहभागी होण्याची संधी नाकारल्यामुळे स्त्रियांची गौणता आहे हे अभिजात मार्क्सवादी स्पष्टीकरण वेगवेगळ्या व्यष्टी अध्ययनाद्वारे नाकारले गेले आहे. परावलंबन सिद्धांत स्पष्ट करतो की जर औद्योगिक भांडवलशाही स्त्रियांना अर्थव्यवस्थेच्या काठावर ठेवते. तर तिसऱ्या जगातील भांडवलशाही त्यांचे स्थान आणखी कठीण करते. आश्रित राष्ट्रांमधील भांडवलशाहीत कृषी, घरगुती नोकर, रस्त्यावरील विक्रेते आणि वेश्या आणि अशा प्रकारच्या थोडक्यात, अनौपचारिक श्रम बाजाराच्या क्षेत्रांमध्ये असमान प्रमाणात नोकऱ्या करणाऱ्या स्त्रिया आढळतात. स्त्रियांसंबंधी परावलंबन सिद्धांताचे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते सामाजिकदृष्ट्या उत्पादक आणि घरगुती कामांमध्ये फरक करत नाही, सर्व महिलांचे काम एक म्हणून घेतले जाते आणि एकसारखे मानले जाते. असे असले तरी संपूर्ण समाजाच्या आर्थिक स्थितीसाठी महिलांच्या भूमिकेला आणि स्थितीला अधोरेखित करते जी शेवटी आंतरराष्ट्रीय प्रणालीद्वारे निश्चित केली जाते.

१०.३ महिला आणि विकास- इस्टर बोझरप

इस्टर बोझरपचा महिला आणि विकासाचा अभ्यास इस्टर बोझरपला खूप मोठा आहे ज्याचे या क्षेत्रातील योगदान खूप लक्षणीय आहे. 'महिला आणि विकास' या तिच्या अग्रगण्य कार्याद्वारे तिने प्रथम लक्ष वेधले की विकास आणि संबंधित सामाजिक बदलांची प्रक्रिया महिलांच्या जीवनावर कसा परिणाम करत आहे. ती म्हणते की स्त्रियांची स्थिती आणि आर्थिक विकास ही दोन लक्षणीय क्षेत्रे आहेत ज्यात संशोधन आवश्यक आहे आणि ते योग्यरित्या आयोजित केले जात आहे विशेषतः तिसऱ्या जगात. या देशांतील महिलांवरील अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की श्रमशक्तीतील महिलांच्या समस्या विचित्र आहेत. स्त्रियांवर कामाचे ओझे जास्त असते तर त्यांचे प्रयत्न अंशतः वाया जातात कारण त्यांच्याकडे त्यांच्या समाजातील पुरुष श्रमशक्तीपेक्षा कमी प्रशिक्षण आणि अगदी आदिम उपकरणे असतात. यामुळे तिसऱ्या जगातील स्त्रियांची कामकाजाची परिस्थिती सुधारण्यासाठी अधिक संशोधन करण्याची गरज निर्माण झाली आहे, विशेषतः घरगुती कामात आणि ग्रामीण भागातील महिलांना आणि त्यांना कामगार बाजारपेठेत अधिक चांगल्या प्रकारे प्रवेश देण्यासाठी हे आवश्यक आहे. **बोझरप** असे म्हणते की स्त्रिया आणि विकासाच्या अभ्यासावर आक्षेप घेण्यात आला आहे कारण ते मुख्यत्वे श्रम बाजार आणि उत्पादकतेच्या समस्यांवर ताण देतात. ज्याला स्त्रियांना भेडसावणारी मोठी समस्या म्हणून

पाहिले जात नाही. अभ्यास दर्शवितो की विकसनशील देशांतील स्त्रिया शेती, हस्तकला, व्यापार किंवा बांधकाम क्षेत्रात सक्रियपणे सहभागी आहेत आणि अशा कामाद्वारे स्वतःला आणि त्यांच्या कुटुंबियांना आधार देतात. श्रम कार्यात पूर्णपणे व्यस्त असूनही, त्यांची सामाजिक स्थिती गौण राहिली आहे. तेथे, विशेषतः पुरुषांच्या कुटुंबातील सदस्यांच्या संबंधात स्त्रियांच्या स्थितीचा अभ्यास हा मुख्य मुद्दा आहे आणि श्रम बाजाराच्या अभ्यासाला प्राधान्य दिले पाहिजे.

तथापि, तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये, स्त्रियांचे गौण स्थान कायदेशीर किंवा प्रथागत नियमांमधून प्राप्त होते जे स्त्रिया बदलू शकत नाहीत. परिणामी, आतील स्थितीसह आर्थिक स्वयं-आधार अस्तित्वात आहे. काही देशांमध्ये महिलांना घटस्फोटाचा अधिकार, घटस्फोट किंवा विधवापणाच्या बाबतीत तिच्या मुलांचे पालकत्व देऊन महिलांच्या कायदेशीर स्थितीत महत्वाचे बदल झाले आहेत. परंतु, यामुळे स्त्रियांच्या वास्तविक कुटुंबातील स्थितीमध्ये बदल झाले नाहीत. बहुतांश विकसनशील देशांमध्येही आर्थिक बदल होत आहेत. या बदलामुळे महिलांना स्वतःचे समर्थन करणे अधिक कठीण होत आहे. स्त्रियांचे काम मुख्यतः अनौपचारिक क्षेत्रात किंवा घरात असते. जर स्त्रियांना पैसे कमवण्याची संधी नसेल तर त्यांचे पुरुषांवरील अवलंबित्व वाढेल आणि त्यांची सामाजिक कौटुंबिक स्थिती वाढेल -कायदेशीर अवलंबन असूनही ते वाढेल.

महिला आणि विकासावरील अभ्यास हा विकास प्रक्रियेच्या अभ्यासाशी जोडला गेला पाहिजे. या प्रक्रियेत, काही गटांना विकासाच्या फायद्यांचा मोठा वाटा मिळतो तर इतर विकासाच्या बळी ठरू शकतात कारण त्यांच्या उत्पादनांच्या क्रियाकलाप किंवा कौशल्यांची जागा नवीन, अधिक उत्पादक किंवा कार्यक्षम उपक्रमांनी घेतली जाऊ शकते. पुरुष आणि स्त्रिया दोघेही विकासाचे बळी ठरू शकतात परंतु बहुतेक स्त्रियाच विकासाच्या प्रतिकूल परिणामांना बळी पडतात. हे असे घडते कारण स्त्रियांना खालील कारणांमुळे नवीन परिस्थितीशी जुळवून घेणे अधिक कठीण वाटते.

- (i) कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांमुळे त्या पुरुषांपेक्षा कमी गतिशील आहेत;
- (ii) पारंपारिकपणे त्यांच्या व्यवसायांची निवड अधिक मर्यादित आहे
- (iii) त्यांच्याकडे सहसा कमी शिक्षण आणि प्रशिक्षण असते.
- (iv) त्यांना भरतीमध्ये लैंगिक भेदभावाचा सामना करावा लागतो. तसेच, विकसनशील देशांमध्ये, महिला श्रमशक्तीची बरीच मोठी टक्केवारी पारंपारिक व्यवसायांमध्ये सामील आहे जी हळूहळू नवीन उद्योगांनी आर्थिक विकासात बदलली आहे. हे साधारणपणे तिसऱ्या जगातील देशांतील महिलांच्या मोठ्या संख्येने विकासावर विपरीत परिणाम होत असल्याचे दर्शवते.

तिसऱ्या जगातील विविध देशांमध्ये आधुनिकीकरण आणि आर्थिक वाढीचा वेग खूप भिन्न आहे. महिलांना उपलब्ध असलेल्या व्यावसायिक संधी नैसर्गिक संसाधनांमधील फरक, मानवी आणि भौतिक भांडवलाचा साठा, परराष्ट्र संबंध आणि सरकारी धोरणांशी संबंधित आहेत. ज्या देशांत आर्थिक वाढ वेगाने होते त्या घराबाहेर महिलांच्या कामाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही झपाट्याने बदलत आहे आणि स्त्रिया श्रम बाजारात सामील होत आहेत, त्याउलट, ज्या देशांमध्ये आर्थिक वाढ मंद आहे आणि लोकसंख्या वाढ वेगवान आहे,

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांमधील महिलांना त्यांच्या मोठ्या कुटुंबांना आधार देण्यासाठी म्हणून बाजारपेठ, व्यापार आणि घरगुती सेवा यासारख्या आधीच गर्दीच्या व्यवसायामध्ये सक्ती केली जाते. अशाप्रकारे, विकसनशील देशांमध्ये स्त्रियांना त्यांची स्थिती सुधारण्यास मदत करण्यासाठी, लागू करण्याच्या विकासाचे नमुने त्या विशिष्ट देशातील महिलांच्या कामाची आर्थिक परिस्थिती, संस्थात्मक पद्धती आणि दृष्टिकोन विचारात घेणे आवश्यक आहे. विकसनशील देशाला फक्त 'वेस्टर्न' किंवा 'पर्यायी' असे विकास मॉडेल लागू करण्यात काही अर्थ नाही.

१०.४ महिला आणि विकास मैत्रेयी कृष्णराज :

महिला आणि विकासाबाबत अजून एक दृष्टीकोन मैत्रेयी कृष्णराज यांनी मांडला आहे. तिच्या मते, अविकसित आणि विकास प्रक्रियेला महिलांसाठी खूप महत्त्व आहे. स्त्रियांच्या स्थितीवर विकासाचा काय परिणाम होतो हे तेव्हाच समजले जाऊ शकते जेव्हा स्त्रियांवर अत्याचार पूर्णपणे शोषक जागतिक व्यवस्थेशी जोडला जातो ज्याचा विकास हा एक भाग आहे. ती ठामपणे सांगते की वास्तविक घडामोडी म्हणजे शोषक व्यवस्था संपवणे आणि श्रीमंत आणि गरीब राष्ट्रांमधील विशाल अंतर कमी करणे. विकासाचा स्त्रियांवर झालेला विपरीत परिणाम केवळ विकासाचे स्वरूप बदलल्यासच बदलू शकतो. १९८० मध्ये कोपेनहेगन येथे महिलांसाठी यू.एन. दशकातील जागतिक परिषदेने विकासाची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे, "येथे विकासाचा पुढीलप्रमाणे अर्थ लावला जातो

"राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानवी जीवनाचे इतर परिमाण तसेच आर्थिक आणि इतर भौतिक संसाधनांचा विकास आणि मानवी व्यक्तीची शारीरिक, नैतिक, बौद्धिक आणि सांस्कृतिक वाढ. महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी स्त्री आणि पुरुष दोघांच्या दृष्टिकोनात आणि भूमिकेत बदल आवश्यक आहे. महिलांच्या विकासाकडे केवळ सामाजिक विकासातील समस्या म्हणून पाहिले जाऊ नये तर विकासाच्या प्रत्येक परिमाणात एक आवश्यक घटक म्हणून पाहिले पाहिजे."

१०.४.१ विकास आणि महिलांचे परावलंबित्व:

मैत्रेयी कृष्णराज सांगतात की विकासाच्या प्रक्रियेत खरं तर अविकसित आणि स्त्रियांचे अधिक अवलंबित्व निर्माण झाले आहे. हे विशेषतः भारतासारख्या विकसनशील देशांच्या बाबतीत आहे. पूर्व वसाहतीक आणि पूर्व-औद्योगिक आणि भांडवलशाहीपूर्व भारतात एक प्रगत तंत्रज्ञान आणि पुरेसे संसाधन व्यवस्थापन होते ज्याने लोकांना सोपी जीवनशैली प्रदान केली होती. पूर्वेकडून पश्चिमेकडे मोठ्या प्रमाणात तंत्रज्ञान हस्तांतरण देखील होते जे आज पूर्णपणे उलट झाले आहे. आज भारताकडे अर्थव्यवस्थेचे एक छोटे आधुनिक आणि विकसित क्षेत्र आहे जे संघटित क्षेत्र आहे तर मोठे क्षेत्र असंघटित क्षेत्र नावाच्या उत्पादनाच्या छोट्या युनिट्समध्ये विखुरलेले आहे. स्त्रिया, त्यांच्या गौण स्थितीमुळे आणि विशेष सामाजिक जबाबदाऱ्यांमुळे बहुतेक असंघटित क्षेत्रात ओढल्या जातात. विकासात्मक प्रक्रियांनी निसर्गाशी पूर्वीचे संतुलनही नष्ट केले आहे, पर्यावरणाच्या न्हासावर भार टाकून

महिलांसाठी विशेष समस्या निर्माण केल्या आहेत. परदेशी व्यापाराच्या दबावामुळे, स्त्रियांना निर्यात-केंद्रित उद्योगांमध्ये स्वस्त कामगार म्हणून वापरले जाते.

लिंगभाव आणि विकास

कृष्णराज पुढे सांगतात की, स्त्रियांची राजकीय अर्थव्यवस्था ही पितृसत्तेच्या सततच्या विचारसरणीच्या अधीन आहे. ही विचारधारा लिंगांमधील असमान, भेदभावपूर्ण आणि जाचक संबंध कायम ठेवते. हे संबंध उत्पादनाच्या माध्यमातून भौतिक आधारातून त्यांची ताकद मिळवतात ज्यायोगे श्रम आणि कुटुंबातील स्त्रीची भूमिका तिला परावलंबी अवस्थेत सोडते. स्त्रियांवरील भेदभाव आणि त्यांच्या अधीनतेला भारतामध्ये समाजीकरण, रीतीरिवाज आणि पद्धतींद्वारे अधिक प्रोत्साहित केले जाते. विकासासाठी वापरल्या जाणाऱ्या प्रारूपाने या संरचना बदलण्याचा आणि स्त्रियांना विकासात्मक सहभागासाठी आधार देण्याचा प्रयत्न केला नाही. पुरुष वर्चस्वाच्या सतत संरचनांनी महिलांना विकासाचा कोणताही लाभ मिळण्यापासून रोखले आहे. शिवाय, पारंपारिक मूल्यांवर लादलेले व्यापारीकरणाने महिलांसाठी दुःखद परिणाम आणले आहेत. स्त्रियांवरील वाढती हिंसा आणि विविध प्रकारच्या शोषणाद्वारे महिलांचे सामान्य अवमूल्यन हे या नवीन विकासांचे अभिव्यक्ती आहेत. सती, बालविवाह किंवा स्त्रीभ्रूणहत्या यासारख्या स्त्रियांविरुद्धच्या जुन्या समाजविघातक पद्धतींची जागा नव्याने घेतली गेली आहे जसे की हुंड्याची मागणी पूर्ण न झाल्यामुळे वधूस जाळणे आणि स्त्री भ्रूणहत्या, इत्यादी.

स्त्रियांविरुद्ध भेदभाव भयंकर आहे आणि विकासामुळे सुद्धा याचा परिणाम सर्व वर्गांच्या महिलांवर होतो, परंतु त्यापेक्षा जास्त गरीब महिला ज्यांना प्रभावी मानवी अस्तित्वासाठी आवश्यक असलेल्या सामाजिक संसाधनांमध्ये कमी प्रवेश आहे उदा; शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार. त्यांना सत्ता आणि अधिकारात प्रवेश नाकारला जातो आणि अशा प्रकारे ते स्वतःचा आवाज उठविण्याच्या संधीपासून वंचित राहतात. विकासाने आणलेल्या बदलांमुळे स्त्रियांच्या विरोधाभासांमध्ये वाढ झाली आहे असे वाटते की त्यांचे स्वरूप वेगवेगळ्या वर्गांमध्ये आणि संस्कृतीमध्ये भिन्न आहेत.

आतापर्यंत स्वीकारलेल्या स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याच्या धोरणांचा फारसा परिणाम झाला नाही कारण ते स्त्रियांच्या अधीनतेला कारणीभूत असलेल्या परिस्थिती बदलण्याचा प्रयत्न करत नाहीत परंतु फक्त काही स्पष्ट नकारात्मक अभिव्यक्ती दूर करण्याचा उद्देश आहे. देशातील स्त्रियांचे वाढते सिमंतीकरण आणि दुर्बलीकरण आणि महिलांवरील वाढत्या हिंसाचारांमुळे हे निर्मूलन प्रभावी ठरले नाही.

१०.५ महिलांचा विकासाशी संबंध

विकास हा आज परिस्थितीचे अपत्य म्हणून स्वीकारले जाते ज्याद्वारे सर्व मानवांची क्षमता पूर्ण केली जाऊ शकते. यात अर्थातच महिलांचा समावेश आहे. तथापि असे दिसते की विकासाने केवळ स्त्रियांनाच गमावले नाही तर त्याने त्यांना दुखविले आणि शोषण केले आहे. महिला अद्याप विकास प्रक्रियेत भागीदार बनल्या नाहीत. आशिया, आफ्रिका आणि दक्षिण अमेरिकेतील विकसनशील देशांतील विकास साहित्य दोन प्रवृत्तींकडे निर्देशित करते.

(१) पुरुष आणि स्त्रियांमधील अस्तित्वाच्या आणि वाढीच्या संधींमध्ये असमानता अस्तित्वात आहे.

(२) विकास दडपशाहीचे नवीन प्रकार आणत आहे आणि स्त्रियांच्या अधीनता, महिलांचा दर्जा अजूनही दुय्यम आहे. निर्णय घेण्यापासून वगळून तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अवमूल्यन केल्याने ती मूलतः एक आश्रित व्यक्ती आहे. स्त्रियांच्या मुक्तीला पितृसत्ता आणि वर्चस्व निर्मितीमुळे अडथळा आला आहे. स्त्रियांचे योगदान आणि स्वतंत्र अस्मितेस मान्यता देण्यास समाजाने नकार दिल्याने हे घडल्याचे दिसून येते.

स्त्रिया घर आणि समाजातील सेवांद्वारे जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या मोठ्या भागाला आधार देतात. महिलांनी नेहमीच काम केले आहे आणि अर्थव्यवस्थेचा त्या एक भाग आहेत जरी त्यांचे बरेच काम कामाच्या व्याख्येत समाविष्ट नाही. महिलांचे काम, कमी दर्जा, कमी वेतन आणि कमी कौशल्यांनी ग्रस्त आहे. सांख्यिकी आणि वैचारिक विश्लेषणामध्ये पूर्वाग्रह आणि पूर्वाग्रहांच्या कारणास्तव, स्त्रियांनी केलेले बरेचसे काम अधिकृतपणे गैर-आर्थिक क्रिया म्हणून वर्णन केले गेले आहे.

स्त्रिया ह्या मुख्य अन्न उत्पादक, अन्न पुरवठा करणाऱ्या आणि वितरक असल्या तरी स्त्रियांपेक्षा जास्त अन्न मिळवणारे पुरुष आहेत, स्त्रियांना जमिनीच्या मालकीपासून व तंत्रज्ञानाच्या विकासापासून वगळण्यात आले आहे या वस्तुस्थितीत एक स्पष्ट विसंगती दिसून येते. विकासाने अद्याप स्त्रियांना त्या प्रक्रियेत समानतेने समविष्ट करणे बाकी आहे.

१०.६ विकास निर्देशक आणि महिला

स्त्रिया सामाजिक-आर्थिक, वाढीच्या प्रक्रियेवर वेगळ्या प्रकारे परिणाम करतात आणि या विकासाने आणलेल्या बदलांमुळे भिन्न प्रभावित होतात. विकासासाठी स्त्रियांचे योगदान तसेच विकासाचा स्त्रियांवर होणारा परिणाम या दोन्हीचे पर्याप्त पकडण्यात किंवा संपादन करण्यात पारंपारिक उपाय आणि निर्देशक पुरेसे अपयशी ठरले आहेत. त्यामुळे लिंग संवेदनशील विकास निर्देशक असणे आवश्यक आहे.

अलिकडच्या वर्षांत मानव विकास निर्देशांक हा निवडीचा विकास निर्देशक बनला आहे. मानव विकास निर्देशांकामध्ये प्रौढ साक्षरता, आयुर्मान आणि क्रयशक्ती समानता असे तीन घटक आहेत. तीन पैकी पहिले दोन गैर-आर्थिक संकेतक आहेत. रँकिंग देशातील मानव विकास निर्देशकाच्या वापराने सर्वत्र, विशेषतः शिक्षणामध्ये स्त्री आणि पुरुष यांच्यामध्ये असलेले प्रचंड अंतर दिसून आले आहे. शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर प्रवेशाची असमानता (प्राथमिक, माध्यमिक, विद्यापीठ) हा महिलांविरुद्ध फक्त एक भेदभाव करणारा घटक आहे.

१. १९८० च्या सुरुवातीला महिलांची कामे मोजली जावीत आणि सकल राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये समाविष्ट करावी अशी मागणी होती. कोपनहेगनमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर

महिलांसाठीच्या दशकाच्या मध्यावधी मूल्यांकनादरम्यान हा मुद्दा उपस्थित करण्यात आला. गेल्या वीस वर्षांमध्ये, विविध देशांच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या गणनेत महिलांच्या कामाचा समावेश करण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले गेले आहेत. तथापि, या गणनेची पूर्वअट "गैर-आर्थिक क्रियाकलापांवर केंद्रित" होती ज्यात अधिकृत आकडेवारीमध्ये मान्यता नसलेल्या महिलांच्या पंचाहत्तर टक्के कामांचा समावेश आहे.

जागतिक बँकेच्या 1991 च्या जागतिक विकास अहवालात आर्थिक विकासाला "भौतिक वापर, शिक्षण, आरोग्य आणि पर्यावरण यांचा समावेश असलेल्या जीवनमानात शाश्वत वाढ" अशी व्याख्या केली आहे. या अहवालात सकल राष्ट्रीय उत्पादनासह नऊ निर्देशकही प्रकाशित करण्यात आले आहेत ज्यात लिंगाधारे माहितीचे पृथक्करण करण्याचा प्रयत्न होता. इतर सर्व विकास निर्देशक म्हणजे, शिक्षण, श्रमशक्तीचा सहभाग, आरोग्याचे संपादन, संसदेतील जागांची संख्या, मोठ्या संख्येने देशांसाठी वीस वर्षांच्या कालावधीत लिंगाधारे माहितीचे पृथक्करण केले गेले. या निर्देशकांचा वापर करून महिलांना पहिल्यांदा 'विकासाच्या मापदंडांमध्ये' समाविष्ट करण्यात आले.

१०.७ सारांश

सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांताने लोकसंख्येच्या संतुलन आणि श्रमांचे वाढते विभाजन आणि विभेदीकरण यामुळे समाजात प्रगतीशील बदल होत असल्याचे पाहिले आहे. स्त्रियांची स्थिती आणि त्यांच्या भूमिका बदलण्याचा प्रश्न देखील सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांताच्या मुद्यावरून समजला गेला आहे.

विशेषीकृत राज्य, व्यावसायिक सैन्य आणि नोकरशाहीच्या वाढीमुळे समाज अधिक गुंतागुंतीचा झाल्यामुळे स्त्रियांची अधीनता वाढली.

पूर्व वसाहतीक आणि पूर्व-औद्योगिक आणि भांडवलशाहीपूर्व भारतात एक प्रगत तंत्रज्ञान आणि पुरेसे संसाधन व्यवस्थापन होते ज्याने लोकांना सोपी जीवनशैली प्रदान केली होती. स्त्रियांसंबंधी अवलंबन सिद्धांताचे महत्त्व वैशिष्ट्य म्हणजे ते सामाजिकदृष्ट्या उत्पादक आणि घरगुती कामांमध्ये फरक करत नाही, सर्व महिलांचे काम एक म्हणून विचारात घेतले जाते आणि एकसारखे मानले जाते. 1980 च्या सुरुवातीला महिलांची कामे मोजली जावीत आणि सकल राष्ट्रीय उत्पादनमध्ये समाविष्ट करावी अशी मागणी होती. कोपनहेगनमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महिलांसाठीच्या दशकाच्या मध्यावधी मूल्यांकनादरम्यान हा मुद्दा उपस्थित करण्यात आला. जागतिक बँकेच्या 1991 च्या जागतिक विकास अहवालात आर्थिक विकासाला "भौतिक उपभोग, शिक्षण, आरोग्य आणि पर्यावरण यांचा समावेश असलेल्या जीवनमानात शाश्वत वाढ" अशी व्याख्या केली आहे. या अहवालात सकल राष्ट्रीय उत्पादनासह नऊ निर्देशकही प्रकाशित करण्यात आले आहेत ज्यात लिंगाधारे माहितीचे पृथक्करण करण्याचा प्रयत्न होता.

१०.८ प्रश्न

1. विकासात महिलांची भूमिका स्पष्ट करा.
2. महिला आणि विकासाशी संबंधित विविध सिद्धांत स्पष्ट करा
3. महिलांचा विकास आणि स्त्रीयांचे परावलंबित्व यांच्यातील संबंध स्पष्ट करा

१०.९ संदर्भ

1. भागवत विद्युत, पुनरुत्पादन: द्वंद्वत्मक/सांस्कृतिक, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे, 2009।
2. भागवत विद्युत, लिंगभाव, संस्कृती आणि विकास, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे, 2010.
3. भागवत विद्युत, जागतिकीकरण: लिंगभावाच्या दृष्टीकोनातून, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे, 2011.
4. भागवत विद्युत, विकास: लिंगभाव परिप्रेक्ष्यातून, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे, 2013.

मिश्र अर्थव्यवस्था मॉडेल (१९४७ – १९६०) केंद्रीयकरण आणि धुरीणीत्व (१९७० – १९८०)

घटक रचना

११.० उद्दिष्टे

११.१ प्रस्तावना

११.१.१ १९४७ – १९७० पर्यंतचे आर्थिक धोरण

११.१.२ मिश्र अर्थव्यवस्थेची संकल्पना

११.१.३ पंचवार्षिक योजनांवर

११.२ केंद्रीयकरण आणि धुरीणीत्व (१९७० – १९८०)

११.२.१ पंचवार्षिक योजनांचा कालावधी

११.२.२ बँकांचे राष्ट्रीयकरण

११.२.३ शिल्लक भरणा समस्या

११.२.४ परवाना राजचा अंत

११.३ उपसंहार

११.४ सारांश

११.५ प्रश्न

११.६ संदर्भ

११.० उद्दिष्टे

- स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उत्क्रांतीचे परीक्षण करणे
- जागतिकीकरणापूर्वीच्या दशकांच्या आव्हानांचे मूल्यांकन करणे

११.१ प्रस्तावना

स्वातंत्र्यापूर्वी, भारताची राजकीय आणि प्रशासकीय रचना एका सांख्यिकीय क्रमबद्ध रचनेसारखी होती, जिथे सरंजामी व्यवस्था आणि दिल्लीचे ब्रिटिश राज्य, अश्या दोन्हीच्या अधिपत्याखाली अनेक प्रदेश होते. स्वातंत्र्यानंतर, पहिले आव्हान होते ते म्हणजे स्वतंत्र प्रदेशांच्या विलीनीकरण करून भारताचे नवीन राजकीय अस्तित्व शक्य तितक्या लवकर स्थापन करणे. पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू आणि त्यांचे उपपंतप्रधान वल्लभभाई पटेल

यांनी ते आव्हान पेलले. विभाजनाशी संबंधित कोणताही निर्णय घेण्यापूर्वी, देशातील आर्थिक संसाधने आणि उत्पादक क्षमतेचे मूल्यांकन करणे, हे पहिले आर्थिक धोरण होते. स्वातंत्र्याने भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय स्वातंत्र्य दिले. तेंव्हापासूनच, भारताच्या अर्थव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल झाले आहेत. नव्याने जन्मलेल्या राष्ट्राच्या आर्थिक धोरणाला अनेक घटकांनी आकार दिला. १९४७ पासून भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा इतिहास जाणून घेणे आवश्यक आहे, त्याच बरोबर आणि समाजवाद, समाजोत्तरता, उदारीकरण आणि नंतरची त्याची उत्क्रांती सुद्धा समजून घेणे आवश्यक आहे. गेल्या अनेक दशकांमध्ये भारत एक स्थिर अर्थव्यवस्था म्हणून उदयास आला आहे. भारत सरकारच्या आर्थिक धोरणांनी भारताच्या अर्थव्यवस्थेला संमिश्र अर्थव्यवस्थे पर्यंत नेण्यास मार्गदर्शन केले आणि घडवले. या विभागात आपण मिश्र अर्थव्यवस्थेची मॉडेल (१९४७ – १९६०) आणि केंद्रीकरण आणि वर्चस्व (१९७० – १९८०) समजावून घेणार आहोत.

११.१.१ १९४७ ते १९७० पर्यंतचे आर्थिक धोरण

भारताचे स्वातंत्र्य हेच मुळात त्याच्या आर्थिक इतिहासातील महत्वाचे वळण आणि महत्वाचा टप्पा होते. ब्रिटिशांनी हळूहळू भारतातले औद्योगीकरण कमी केल्या मुळे, मुळातच गरीब भारत, आणखीन गरीब झाला होता. भारताचे अस्तित्व आणि राष्ट्रीय एकात्मता किती काळ टिकून राहिल ही शंका इथली निरक्षरता, घोर गरिबी आणि तीव्र सामाजिक मतभेद यासारख्या समस्यांनी आणखीनच दृढावली. माजी पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांनी नमूद केल्याप्रमाणे २०व्या शतकाच्या सुरुवातीस, ब्रिटीशांच्या मुगुटातला सर्वात तेजस्वी हीरा, भारत, हा दरडोई उत्पन्नाच्या बाबतीत जगातील सर्वात गरीब देश होता.

स्वातंत्र्यानंतर सुरुवातीच्या काळात दोन स्पर्धात्मक विचार होते. एक दृष्टिकोन महात्मा गांधीकडून आला आणि दुसरा पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरूकडून. गांधींच्या मते, माणसे, साहित्य आणि तंत्रज्ञान असलेल्या स्थानिक, स्वदेशी संसाधनांचा वापर करून भारताचा विकास झाला पाहिजे. यामुळे शहरांकडे जाणारा स्थलांतरीतांचा लोंढा कमी होईल आणि बेरोजगारी, बेघरपणा आणि गुन्हेगारी सारख्या समस्या देखील कमी होतील. भारताचे आदर्श औद्योगिक धोरण, म्हणजे स्वावलंबनाच्या तत्वाद्वारे आधारित केलेले लघु उद्योग निर्माण करण्याची क्षमता ज्याद्वारे, भारत स्वयंपूर्ण बनू शकेल, हा गांधींचा युक्तिवाद होता. या दिशेने अनेक कार्यक्रम व धोरणे विकसित केली गेली, परंतु त्यातून फारसे काही साध्य झाले नाही. भारत शेतीच्या आधारे, आपल्या आर्थिक मागासलेपणातून बाहेर पडू शकेल ही आणखीन एक धारणा. परंतु नेहरूंना जलद आर्थिक प्रगती हवी होती. त्यांना शिक्षण, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान जे भारताच्या प्रगतीला आणि वाढीला चालना देऊ शकतील, असा भक्कम पाया तयार करायचा होता.

भारताचे आर्थिक नियोजन होऊ शकते हे नेहरूंना कळले. शेती आणि उद्योग, यावर आधारित, भारतीय गणितज्ञ, सांख्यिकीशास्त्रज्ञ आणि अर्थशास्त्रज्ञांनी आर्थिक नियोजनाचे दोन क्षेत्रीय मॉडेल सादर केले. नेहरूंच्या या विकासाच्या मॉडेलमध्ये सर्वव्यापी उद्योजक आणि खाजगी व्यवसायाचे वित्तपुरवठादार म्हणून राष्ट्राची प्रमुख भूमिका होती. १९४८च्या औद्योगिक धोरणात, मिश्र अर्थव्यवस्थेचा ठराव प्रस्तावित केला गेला. याआधी, जे.आर.डी.

टाटा आणि जी.डी. बिल्सह, आठ प्रभावशाली उद्योगपतींनी, राष्ट्राच्या हस्तक्षेप आणि नियमांसकट एक महत्वपूर्ण सार्वजनिक क्षेत्र “बॉम्बे प्लॅन” द्वारे प्रस्तावित केले, ज्यामुळे स्वदेशी उद्योगांचे संरक्षण पण होणार होते. बाजारपेठ असलेल्या अर्थव्यवस्थेचे नियोजन होणे शक्य नाही, हे राजकीय नेतृत्वाला कळून चुकले आणि देशाच्या आर्थिक प्रगतीमध्ये राष्ट्रीय आणि सार्वजनिक क्षेत्र अपरिहार्यपणे अग्रणी भूमिका बजावतील, असे ठरले.

मिश्र अर्थव्यवस्था मॉडेल (१९४७ – १९६०) केंद्रीयकरण आणि धुरीणीत्व

११.१.२. मिश्र अर्थव्यवस्थेची संकल्पना

भांडवलशाही आणि समाजवाद यांच्या दोन्ही पैलूंना एकत्र करून काम करणाऱ्या अर्थव्यवस्थेला मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणतात. मिश्र अर्थव्यवस्था खाजगी मालमत्तेचे संरक्षण करते आणि भांडवलाच्या वापरात आर्थिक स्वातंत्र्याच्या पातळीला परवानगी देते, परंतु सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सरकारला आर्थिक कार्यात हस्तक्षेप करण्याची परवानगी पण देते. “नियोक्तासिकल” सिद्धांतानुसार मिश्र अर्थव्यवस्था शुद्ध मुक्त बाजार अर्थव्यवस्थांपेक्षा कमी कार्यक्षम असतात. परंतु, सरकारी हस्तक्षेपाचे समर्थक असा तर्क करतात की मुक्त बाजारात कार्यक्षमतेसाठी आवश्यक असलेल्या मूलभूत अटी, उदा. समान माहिती आणि तर्कसंगत बाजार सहभाग, हे व्यावहारिक अनुप्रयोगात साध्य करता येत नाहीत.

मिश्र अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये:

- मिश्र अर्थव्यवस्थेत काही मुक्त बाजार आणि काही समाजवादी घटकांची एकत्रित वैशिष्ट्ये असतात. हे शुद्ध भांडवलशाही आणि शुद्ध समाजवाद यांच्या दरम्यान कुठेतरी सातत्य टिकवण्यावर अवलंबून आहे.
- मिश्र अर्थव्यवस्थांमध्ये सामान्यतः, उत्पादन आणि साधनांचे नियंत्रण करणे हे खाजगी मालकीचे असते, जे सरकारी नियमांच्या अंतर्गत येते.
- मिश्र अर्थव्यवस्थांमध्ये, काही निवडक उद्योगांचे सामाजिकीकरण केले जाते. हे अत्यावश्यक उद्योग असतात किंवा हे उद्योग सार्वजनिक वस्तूंचे उत्पादन करतात.
- सर्व ज्ञात ऐतिहासिक आणि आधुनिक अर्थव्यवस्था, मिश्र अर्थव्यवस्थेची उत्तम उदाहरणे मानली जातात. तथापि, काही अर्थतज्ञ मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या विविध प्रकारांच्या आर्थिक परिणामांवर टीका करतात.

११.१.३ पंचवार्षिक योजनेचे महत्व

स्वातंत्र्यानंतर लगेचच, भारत प्रगतीच्या अगदी सुरुवातीच्या टप्प्यात होता, आणि त्याला गती देण्यासाठी कार्यक्रमाचे नियोजन, कमिशन आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले. भारताने, पंचवार्षिक योजनांचे संसाधन वाटप आणि मूल्यांकन, या प्रक्रियेवर देखरेख करण्यासाठी १९५० मध्ये नियोजन आयोगाची स्थापना केली. पंचवार्षिक योजना, ह्या केंद्रिय आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीचे कार्यक्रम होते जे, त्याकाळच्या सोवियेत रशियाच्या योजनांवर आधारित होते.

भारत तेंव्हा अन्नधान्याच्या आयातीवर, आपला बराचसा मौल्यवान परकीय साठा गमावत होता. त्यासाठी पहिली पंचवार्षिक योजना (१९५१-५६) शेती उत्पादन वाढवण्यासाठी आणि शेती सिंचनावर केंद्रित केली गेली. त्यात, वरील दोन्ही क्षेत्रांमध्ये, समान गुंतवणुकीचा प्रस्ताव ठेवला गेला. खाजगी शेतकऱ्यांना माहिती, अनुदानित कर्ज, बियाणे आणि सिंचन, हे सर्व सरकार पुरवणार अशी योजना होती. सुदैवाने, सामुहिक शेतीची संकल्पना भारतात कधीच आली नाही. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस (१९६१-६६), उद्योगाच्या बाजूने गुंतवणुकीचे प्रमाण २ ते १ होते - सार्वजनिक क्षेत्रातील मोठ्या उद्योगांमध्ये सरकारी औद्योगिक गुंतवणुकीचा मोठा भाग होता. खाजगी क्षेत्रासाठी, कोणत्या उद्योगांमध्ये गुंतवणूक करावी, ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेची एकूण उद्विष्टे साध्य होतील, ह्याची एक योजना तयार केली. या उद्देशासाठी, नियामक आणि परवाना देणारी रचना तयार केली गेली, ज्यामुळे खाजगी गुंतवणूकीला इच्छित क्षेत्रांत होऊ लागली आणि इतर क्षेत्रांमध्ये मध्ये गुंतवणूक करण्यास परावृत्त किंवा प्रतिबंधित केले जाऊ लागले.

स्वयंपूर्णता आणि स्वावलंबन

स्वयंपूर्णतेच्या संकल्पनेचा एक चांगला परिणाम असा होता की दुर्मिळ संसाधनांना गुंतवणुकी कडे वळवण्यात आले ज्यामुळे सगळ्यांचाच फायदा होणार होता. श्रीमंत लोकांच्या काही गोष्टींच्या वापरावर, लायसन्सच्या अवश्यकतेमुळे, अंकुश लागला किंवा त्यावर बंदी घालण्यात आली. उदाहरणार्थ, चारचाकी वाहने किंवा गाड्यांना चैनीच्या वस्तूचा दर्जा दिला गेला आणि त्यांचे उत्पादन मर्यादित करण्यात आले. हा निर्णय राजकीय दृष्ट्या जरी बरोबर असला, तरी ऑटोमोबाईल उद्योगावर त्याचा विपरीत परिणाम झाला, जो ४० वर्षे टिकला. चांगले रस्ते बांधण्यात येत नव्हते, त्यामुळे रस्त्याच्या प्रवासापासून लोकांना परावृत्त केले जात असे. अशाप्रकारे वाहन उद्योग आणि त्याचा गुणक प्रभाव चाळीस वर्षे विलंबित झाला.

स्वावलंबनामुळे अनेक ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या आयातीवर बंदी घालण्यात आली होती किंवा त्या गोष्टी अत्यंत महाग होत्या. यामुळे औद्योगिक साहित्य आणि यंत्रांच्या आयातीवरही परिणाम झाला. या आर्थिक धोरणाचे दुहेरी उद्विष्ट होते: देशांतर्गत आर्थिक प्रक्रियांना प्रोत्साहन देणे; आणि विविध मार्गांनी, दुर्मिळ आणि मौल्यवान असे परकीय चलन जास्त खर्च न करणे. हे परकीय चलन, खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रांसाठी, अन्न आणि इतर आवश्यक औद्योगिक वस्तूंच्या आयातीसाठी वापरले जाणार होते.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर इतर अनेक देशांप्रमाणे परकीय चलनावर कडक नियंत्रण होते. भारत हा ब्रेटन वूड्स करारावर स्वाक्षरी करणाऱ्या देशांपैकी एक होता, ज्यायोगे IMF आणि WB तयार झाले. यांच्याद्वारे चलनांच्या परिवर्तनाला आणि मुक्त हालचालीला प्रोत्साहन दिले गेले. आर्थिक वाढीच्या दोन-क्षेत्रीय मॉडेलचा एक भाग म्हणून, आयात प्रतिस्थापनाचे औद्योगिक धोरण तयार केले गेले; ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेला फायदा होण्या ऐवजी तोटा होऊ लागला. या धोरणाचा परिणाम, म्हणजे भारताने अनेक चांगल्या संधी गमावल्या आणि मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान झेलले.

त्याकाळी पोलाद, रसायने, पेट्रोलियम, वीजनिर्मिती, दूरध्वनी, रेडिओ आणि टीव्ही यांसारखे अवजड उद्योग उभारण्यावर भर होता. त्याच प्रमाणे धरण, सिंचन प्रणाली,

अणुऊर्जा प्रकल्प बांधणे आणि हे सरकारी यंत्रणेद्वारे चालवणे हे प्रमुख उद्दिष्ट होते. हे साध्य करण्यासाठी नेहरूंना जवळजवळ सर्व औद्योगिक देशांकडून आर्थिक आणि तांत्रिक सहाय्य घ्यावे लागले. तसेच, मुलभूत सुविधांच्या दीर्घकालीन विकासासाठी, जागतिक बँकेकडून कर्ज घेतले जात होते. भारताला अमेरिका, ग्रेट ब्रिटन, फ्रान्स, जर्मनी आणि सोव्हिएत युनियनसारख्या अनेक देशांकडून आर्थिक मदत मिळाली, आणि त्यामुळे प्रचंड सार्वजनिक क्षेत्राचा उदय झाला. भारतीय अर्थव्यवस्थेत, सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक, एकूण गुंतवणुकीच्या ५०% पेक्षा कमी होती, तरीही सोव्हिएत युनियनशी भारताच्या घनिष्ठ संबंधांमुळे त्याला “समाजवादी अर्थव्यवस्था” म्हणून संबोधण्यात येऊ लागले.

सरकारी उद्योगावर लक्ष केंद्रित करण्याच्या नेहरूंच्या धोरणाला इथे समजून घेणे महत्वाचे आहे. भारतातील खाजगी क्षेत्र कमकुवत होते; कारण त्याला औद्योगिक आधार नव्हता किंवा मोठ्या प्रमाणात आर्थिक भांडवल देखील नव्हते. अर्थव्यवस्थेतली सरकारी गुंतवणूक, ही नेहरूवादी समाजवाद आणि आदर्शवादाने प्रेरित नसून, बाजारपेठेच्या प्रत्यक्ष परिस्थितीमुळे आवश्यक होती. भारतात एक मुक्त समाज तयार करून, राजकीय स्थिरता आणत, भारताला आधुनिक जगात, शक्य तितक्या लवकर पुढे आणायचे, अशी नेहरूंची कल्पना होती.

परदेशी मदतीवर अवलंबित्व

स्वातंत्र्योत्तर प्रथम वीस वर्षांमध्ये, परकीय मदत, भारताच्या अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वपूर्ण घटक बनले. बरीचशी मदत अन्न आणि इतर आवश्यक वस्तूंच्या आयातीसाठी वळवली गेली, जी नवजात राष्ट्र म्हणून भारताच्या अस्तित्वासाठी महत्त्वपूर्ण होती. परकीय मदतीमुळेच 'हरित क्रांती' शक्य झाली. या सहाय्यामुळे, कृषी-आर्थिक संशोधनासाठी वित्तपुरवठा, अधिक उत्पन्न देणारे हायब्रीड बियाणे, सिंचन आणि आयोवा आणि इलिनॉय मधील खतांचा वापर सुरू झाला. हार्वर्ड, एमआयटी आणि इतर नामांकित विद्यापीठांच्या सहकार्याने, तांत्रिक आणि अभियांत्रिकी ज्ञानाचे हस्तांतरण सुलभ झाले. काही विद्वानांच्या मते, ही परदेशी मदत, देणाऱ्यांची (विकसित देश) भारताला वसाहत तयार करण्याच्या अपराधीपणाच्या भावनेतून मुक्ती देण्यासाठी केली गेली. परदेशी मदतीने देशांतर्गत बचत कमी झाली ही टीका अंशतः जरी खरी तरी, भारताला त्याचा फायदाच झाला, हे नाकारता येत नाही.

सरकारने त्याच बरोबर, अनेक उच्च श्रेणीच्या अभियांत्रिकी महाविद्यालये, पॉलिटेक्निक संस्था, व्यवस्थापन संस्था, वैद्यकीय संस्था, तसेच उद्योगांमध्येही गुंतवणूक केली. तथापि, भारतात शिक्षणासाठी भरीव रक्कम गुंतवली गेली असली, तरी उच्च श्रेणीच्या संस्थांमध्ये जागांची कमतरता आहे, असे नियोजन आयोगाने (१९९२) नमूद केले आहे.

आर्थिक नियोजनाचे हे द्वी-क्षेत्रीय मॉडेल, अत्यंत व्यावहारिक दृष्टीकोनातून तयार केले होते, ज्याने, खाजगी आणि सार्वजनिक औद्योगिक क्षेत्रांचे मिश्रण झाले आणि कृषी क्षेत्र हे एक मजबूत खाजगी क्षेत्र म्हणून पुढे आले. १९५० आणि १९६० च्या दशकांमध्ये घेतलेल्या निर्णयांचे आज इष्ट परिणाम दिसून येत आहेत. आज भारत अन्न-धान्य क्षेत्रात केवळ स्वावलंबीच बनला आहे असे नव्हे, तर तो अतिरिक्त धान्य उत्पादनाची निर्यात देखील करतो. अमेरिके नंतर, सर्वात जास्त तांदूळ निर्यात करणारा, म्हणून भारताचा जगात दुसरा क्रमांक आहे. हीक्स (१९९२) यांच्या निरीक्षणानुसार, भारत, जगातील सर्वात जास्त

औद्योगिक प्रगती केलेला १२वा देश आहे. भारताने मुख्यतः खाजगी क्षेत्रात आणि व्यापक उद्योगांमध्ये खूप प्रगती केली आहे.

परवाना - राजचे युग

दुसरी पंचवार्षिक योजना आणि १९५६च्या औद्योगिक धोरण ठरावा नंतर, सार्वजनिक क्षेत्राच्या विकासाचा मार्ग मोकळा झाला आणि लायसन्स-राज सुरू झाले. समाजाची समाजवादी पद्धतीने स्थापन करावी, असे ठरावामध्ये राष्ट्रीय उद्दिष्ट म्हणून ठरले. मूलभूत आणि धोरणात्मक महत्त्व असलेले उद्योग हे केवळ सार्वजनिक क्षेत्रातच असणार होते. दुसऱ्या गटामध्ये राष्ट्रीय मालकीच्या उद्योगांचा समावेश होता. तिसरा, ज्यामध्ये मुख्यतः ग्राहक उद्योगांचा समावेश होता, खाजगी क्षेत्रासाठी मुक्त सोडला गेला. परवाना प्रणालीद्वारे खाजगी क्षेत्रावर मात्र कडक नियंत्रण ठेवले गेले.

११.२ केंद्रीकरण आणि वर्चस्व (१९७० – १९८०)

केंद्रीकरण, राष्ट्राला किंवा सरकारला संघटीत करण्याची कल्पना आहे. विचार असा होता की, एकावेळेस अनेक स्थानिक सरकारी संस्थापेक्षा, एकाच संस्थेच्या अंतर्गत सर्व संस्थांना केंद्रित करायचे. एकसत्ताक राज्य प्रणालीमध्ये, कायद्यांची अंमलबजावणी आणि कायदा मोडणाऱ्यांना शिक्षा, हे सर्व हक्क; कुलीन, मंत्री आणि लष्करी अधिकारी या उच्चभ्रूंच्या लहान वर्तुळातच असत. अशा राज्यांत या शक्तिशाली प्रणालीला आव्हान देण्याची क्षमता बहुसंख्य लोकसंख्येत कधीच नव्हती.

इथे वर्चस्व किंवा धुरीणत्वाचा अर्थ, एखाद्या व्यक्तीची अशी जबरदस्त क्षमता, जी कोणत्याही मार्गाने किंवा जबरदस्तीने एका प्रणालीला आकार देऊ शकते. वर्चस्वाच्या विविध परिभाषा सांगतात की ही सर्वात मजबूत आणि सर्वात शक्तिशाली असण्याची स्थिती आहे आणि म्हणून इतरांवर नियंत्रण ठेवण्यास सक्षम आहे. वर्चस्वाची चर्चा मुख्यत्वे दोन मुख्य अर्थांभोवती फिरते; वर्चस्व आणि नेतृत्व.

या भागात आपण केंद्रीकरण आणि वर्चस्व, ह्या संकल्पनांवर, “नेहरू राजवंशाच्या” १९७० ते १९९० च्या कालखंडातल्या, आर्थिक धोरणाच्या आधारे भर देणार आहोत. इथे १९६०च्या दशकातील राजकीय परिस्थिती जाणून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे. १९६२ साली चीनने भारतावर हल्ला केल्याने नेहरूंना प्रचंड धक्का बसला आणि अखेरीस १९६४ साली हृदयविकाराच्या झटक्याने त्यांचे निधन झाले. त्यांचे उत्तराधिकारी, पंतप्रधान श्री. लाल बहदूर शास्त्री, ह्यांना १९६५च्या पाकिस्तानी हल्ल्याला तोंड देण्याचे कठीण काम करावे लागले. श्री शास्त्री यांची मृत्यू नंतर १९६६ साली श्रीमती इंदिरा गांधींनी देशाच्या पंतप्रधान पदाची धुरा सांभाळली.

११.२.१ पंचवार्षिक योजना कालावधी

अस्थिर अर्थव्यवस्थेने भारताला पंचवार्षिक योजनेच्या ऐवजी वार्षिक योजना तयार करण्यास भाग पाडले. पंचवार्षिक योजना तात्पुरती स्थगित करून, त्याऐवजी १९६६ ते

१९६९ या वर्षात वार्षिक योजना आखण्याचा निर्णय घेण्यात आला. अनेक कारणांमुळे देश दीर्घ कालावधीसाठी संसाधने निर्मित करण्यास सक्षम नसल्यामुळे हे केले गेले. चीनबरोबरचे युद्ध, तिसऱ्या योजनेच्या सरासरीपेक्षा कमी वाढीचे परिमाण आणि पाकिस्तानबरोबरच्या युद्धाला वित्तपुरवठा करण्यासाठी तिकडे वळलेले भांडवल, यामुळे भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम झाला. १९६६-६७ मध्ये दुष्काळ पडला, अन्नाचा तुटवडा झाला, ज्यामुळे महागाई वाढली. अन्नधान्य आयात करण्याची किंवा परदेशी मदत घेण्याची सतत गरज, भारताच्या राजकीय अर्थव्यवस्थेला गंभीर धोका निर्माण करत होती.

चौथी पंचवार्षिक योजना (१९६९-१९७४) आणि त्यानंतरच्या योजना ह्या १९६०च्या दशकातल्या यश आणि अपयशातून विकसित केल्या गेल्या. आर्थिक धोरणाचा परिणाम म्हणजे औद्योगिक विकासावर भर आणि सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रात आण्विक उद्योगांची निर्मिती. नवीन संकरित बियाण्यांचा अधिक वापर करून, सिंचन क्षमता वाढवून आणि खतांचा जास्त वापर करून उत्पादन वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित केले गेले.

१९६०चे दशक हे भारतासाठी अनेक राजकीय आणि आर्थिक आव्हानांचे दशक ठरले. दोन दोन युद्धांमुळे जनता त्रासली होती. नेहरू आणि शास्त्री यांच्या पाठोपाठ झालेल्या मृत्यूमुळे राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली होती. रुपयाच्या अवमुल्यनामुळे सर्व गोष्टींच्या किमती वाढल्या. १९७०च्या दशकात, इंदिरा गांधी राजवटीने, देशाची आर्थिक क्षमता विविध मार्गांनी मजबूत करण्याचा आणि गुंतवणूक वाढवण्याचा प्रयत्न सुरू केला. त्यांच्या दीर्घ कार्यकाळात, श्रीमती गांधींनी, खाजगी उद्योग आणि ग्राहकोपयोगी उद्योगांच्या वाढीस चालना दिली. त्यांनी पूर्वी सार्वजनिक क्षेत्रात असलेले कृषी, अवजड आणि मोठ्या उद्योगातील प्राधान्य क्षेत्रांचे खाजगीकरण सुरू ठेवले. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे उद्देश्य खाजगी क्षेत्रासाठी आवश्यक मुलभूत पाया तयार करणे होता, असे नियोजन आयोगाने (१९९२) म्हटले आहे. गुंतवणुकीसाठी वित्तपुरवठा सक्षम करण्याकरता राष्ट्रीय बचतीला वाढवणे आणि त्याचा व्यवस्थित विनियोग करणे, हे अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. बचतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी, बँका उघडणे आणि इतर बचत यंत्रणांना सुरू करण्यासाठी वित्तीय क्षेत्राला जास्त प्राधान्य देण्यात आले.

११.२.२ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण

सर्व क्षेत्रांना आर्थिक पाठिंबा देण्यासाठी, इंदिरा गांधी सरकारने, सुरुवातीसच, सर्व प्रमुख बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. तत्काळ उपाय म्हणून इंदिरा गांधींनी १४ खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. खाजगी बँकांवर मोठ्या औद्योगिक कंपन्यांचे नियंत्रण होते, म्हणून केवळ त्यांच्याच व्यवसायांना प्राधान्य दिले जाईल आणि परत त्यांनाच परदेशी कर्ज, अधिक आणि सुलभतेने मिळेल, म्हणून श्रीमती गांधींचा खाजगी बँकांवर विश्वास नव्हता. १९७० साली झालेल्या बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणामुळे सर्व बँकांच्या शाखांचा झपाट्याने विस्तार झाला. राष्ट्रीयकृत बँकांमध्ये स्पर्धा निर्माण करण्यासाठी काही बँकांना त्यांच्या क्षेत्राबाहेर शाखा उघडण्याची परवानगी देण्यात आली.

या आर्थिक निर्णयातून इंदिरा गांधींनी राजकीय लाभ मिळवण्याचा प्रयत्न केला. बँकिंग क्षेत्राला समाजवादाच्या ध्येयांशी जोडण्याच्या गांधींच्या कठोर कृतीमुळे त्यांच्या समर्थकांना आनंद झाला. बँक राष्ट्रीयीकरणाने कृषी पत आणि इतर प्राधान्य क्षेत्रांना कर्ज देण्यास मदत झाली. ग्रामीण भागात शाखा उघडण्यासाठी बँका बनवल्या गेल्याने आर्थिक बचतीत वाढ झाली. तथापि, कोणतीही स्पर्धा नसतानाही सावकार आत्मसंतुष्ट झाले. कर्ज देण्याच्या निर्णयावर राजकीय प्रभाव काम करू लागला आणि एक विचित्र भांडवलशाही जन्माला आली. प्रकल्प मूल्यांकनावर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी, या बँका त्यांच्या राजकीय मालकांना खूश करण्यासाठी स्पर्धा करू लागल्या, ज्याचे दीर्घकालीन परिणाम आजही दिसत आहेत.

११.२.३ शिल्लक भरणा समस्या

जून १९६६ मध्ये इंदिरा गांधींनी भारतीय रुपयाचे ५७% एवढे जबरदस्त अवमूल्यन करण्याचे कठोर पाऊल उचलले. हे भारताच्या परतफेड शिल्लक समस्येचा सामना करण्यासाठी केले गेले. भारताची, परदेशी गुंतवणुकीबद्दल उदासीनता आणि निर्यात क्षेत्राकडे दुर्लक्ष, यामुळे व्यापारात सतत तूट होऊन नुकसान सहन करावे लागत होते. अवमूल्यनाचा उद्देश मर्यादित परकीय चलनात, निर्यात वाढवणे हा होता. पण तसे न होता, महागाई अचानक वाढली, आणि त्यावर भरपूर टीका झाली. भारताच्या या निर्णयाचा इतर देशांवरही परिणाम झाला. ओमान, कतार आणि अरब एमिरेत, जे भारतीय रिझर्व्ह बँकने जारी केलेला गल्फ रुपया वापरत असत, त्यांना स्वतःचे चलन निर्माण करावे लागले.

भारताला “शिल्लक-भरणा” समस्येच्या तुटीला भरून काढण्याकरता, जगातील सार्वजनिक वित्तपुरवठा क्षेत्र जसे; IMF, जागतिक बँक आणि आशियाई विकास बँक, यांच्याकडून मोठ्या प्रमाणात कर्ज घ्यावे लागत होते. भारताची अर्थव्यवस्था, तोवर जागतिक बँकिंग आणि इतर व्यावसायिक पत बाजारात कर्ज घेण्याइतकी पात्र बनली नव्हती. हे एका तऱ्हेने भारतासाठी चांगलेच झाले; यामुळे १९८०च्या दशकात इतर देशांनी झेललेल्या कर्जाच्या समस्या भारताला टाळता आल्या. वेस्टर्न्स बँकेची कर्ज देण्याची क्रिया, इतर तिसऱ्या जागतिक बाजारपेठेत संतृप्त झाल्यामुळे, भारत कर्ज घेण्यास पात्र ठरू लागला. १९७०च्या दशकात पोलंड, मेक्सिको, ब्राझील, अर्जेन्टिना, व्हेनेझुएला, पेरू, बोलिव्हिया, तुर्की, नायजेरिया आणि इतर अनेक देशांनी जसे कर्ज घेतले होते, तसे आता भारत पण घेऊ लागला. १९८० दशकाच्या शेवटपर्यंत भारतावर एकूण ७५ अब्ज डॉलर्सचे परकीय कर्ज होते, जे १९९४ पर्यंत ९० अब्जांपर्यंत वाढले आणि १९९६ पर्यंत ९९ अब्जांवर पोचले. ही आगामी कर्ज-सेवा समस्या दृश्यमान होती. भारताला गरज होती डीफॉल्ट टाळण्याची आणि १९८०च्या अखेरीस ती पूर्ण झाली होती.

११.२.४ परवाना राजचा अंत

आणीबाणीनंतर, इंदिरा गांधी निवडणुका हारल्या, त्या केवळ १९८० मध्ये सत्तेत परतण्यासाठी. १९७० पर्यंत डाव्या मतांकडे झुकलेल्या, लोकप्रियतावादी गांधींनी, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे कर्ज मिळवण्यासाठी महत्वाकांक्षी आर्थिक सुधारणा सुरू केल्या. सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत (१९८०-८५) अर्थव्यवस्थेची स्पर्धात्मकता वाढवण्याच्या उद्देशाने उपाययोजनांची एक माळच सुरू केली. म्हणजेच, किंमतीवरचे नियंत्रण काढून

टाकण्यात आले, वित्तीय व सार्वजनिक क्षेत्राची सुधारणा करण्यात आली, आयात शुल्क कमी करण्यात आले आणि घरगुती उद्योगाचे परवाने रद्द करण्यात आले; थोडक्यात, परवाना राज समाप्त करण्यात आले.

मिश्र अर्थव्यवस्था मॉडेल (१९४७ – १९६०) केंद्रीयकरण आणि धुरीणीत्व

१९९१ मधल्या भारताच्या आर्थिक संकटाची चिन्हे पूर्वीपासूनच दिसत होती. २४० दशलक्ष डॉलर्सचे कर्ज मिळवण्यासाठी देशाला प्रथमच ३० मे रोजी, गुंतवणूक बँक यूबीएसला, २० टन सोने विकावे लागले होते. पुढे आणखीन तीन वेळा सोने गहाण ठेवले गेले, आणि बँक ऑफ इंग्लंड आणि बँक ऑफ जपान कडून ४०० दशलक्ष डॉलर्सचे कर्ज मिळवण्यासाठी ४६.८ दशलक्ष टन सोने पाठवल्या गेले. हे सर्व सोने त्या वर्षी डिसेंबरपर्यंत पुन्हा खरेदी करण्यात आले. अर्थमंत्री मनमोहन सिंग आणि नरसिंहराव सरकारच्या नेतृत्वाखाली, आर्थिक सुधारणांची भरभराट सुरू झाली आणि परवाना राज संपुष्टात आले. यामुळे जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरणाच्या प्रक्रियांचा टप्पा निश्चित झाला.

११.३ उपसंहार

स्वातंत्र्या पासूनच भारताच्या विकास धोरणाचे उद्दिष्ट, स्वावलंबन, सामाजिक न्याय, गरिबी निर्मूलन आणि आर्थिक प्रगतीद्वारे, समाजवादी नमुना प्रस्थापित करणे आहे हाच होता. ही उद्दिष्टे; लोकशाहीच्या राजकीय चौकटीत, मिश्र अर्थव्यवस्थेत - जिथे सार्वजनिक आणि खाजगी अशी दोन्ही क्षेत्रे अस्तित्वात आहेत; साध्य करायची होती. भारतीय अर्थव्यवस्था विविध आव्हानांसह विकसित झाली, ज्याने सरकारला जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरणाच्या प्रवासाला सुरुवात करण्यास प्रवृत्त केले, ज्याची चर्चा पुढील भागात केली जाईल.

११.४ सारांश

- स्वातंत्र्यापूर्वी, भारताची राजकीय आणि प्रशासकीय रचना एका मॅट्रिक्स सारखी होती, जिथे सरंजामी व्यवस्था आणि दिल्लीचे ब्रिटिश राज्य, अश्या दोन्हींच्या अधिपत्याखाली अनेक प्रदेश होते.
- भांडवलशाही आणि समाजवाद यांच्या दोन्ही पैलूंना एकत्र करून काम करणाऱ्या अर्थव्यवस्थेला मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणतात. मिश्र अर्थव्यवस्था खाजगी मालमत्तेचे संरक्षण करते आणि भांडवलाच्या वापरात आर्थिक स्वातंत्र्याच्या पातळीला परवानगी देते, परंतु त्याच वेळी सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सरकारला आर्थिक कार्यात हस्तक्षेप करण्याची परवानगी पण देते.
- भारताने, पंचवार्षिक योजनांचे संसाधन वाटप आणि मूल्यांकन, या प्रक्रियेवर देखरेख करण्यासाठी १९५० मध्ये नियोजन आयोगाची स्थापना केली. प्राधिकरण कोणाकडे आहे, हे केंद्रीयकरण आणि वर्चस्वाच्या संकल्पना दाखवून देतात.

- आर्थिक नियोजनाचे हे द्वी-क्षेत्रीय मॉडेल, अत्यंत व्यावहारिक दृष्टीकोनातून तयार केले होते, ज्याने, खाजगी आणि सार्वजनिक औद्योगिक क्षेत्रांचे मिश्रण झाले आणि कृषी क्षेत्र हे एक मजबूत खाजगी क्षेत्र म्हणून पुढे आले.
- दुसरी पंचवार्षिक योजना आणि १९५६च्या औद्योगिक धोरण ठरावा नंतर, सार्वजनिक क्षेत्राच्या विकासाचा मार्ग मोकळा झाला आणि लायसन्स-राज सुरू झाले.
- १९६०चे दशक हे भारतासाठी अनेक राजकीय आणि आर्थिक आव्हानांचे दशक ठरले.
- गुंतवणुकीसाठी वित्तपुरवठा सक्षम करण्याकरता राष्ट्रीय बचतीला वाढवणे आणि त्याचा व्यवस्थित विनियोग करणे, हे अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख उद्दिष्ट होते.
- भारताला “शिल्लक-भरणा” समस्येच्या तुटीला भरून काढण्याकरता, जगातील सार्वजनिक वित्तपुरवठा क्षेत्र जसे; IMF, जागतिक बँक आणि आशियाई विकास बँक, यांच्याकडून मोठ्या प्रमाणात कर्ज घ्यावे लागत होते.
- भारतीय अर्थव्यवस्था विविध आव्हानांसह विकसित झाली, ज्याने सरकारला जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरणाच्या प्रवासाला सुरुवात करण्यास प्रवृत्त केले.

११.५ प्रश्न

1. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने सुरू केलेल्या धोरणात्मक उपायांची चर्चा करा.
2. विविध पंचवार्षिक योजनांतर्गत भारतीय समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्ये सांगा.
3. केंद्रीकरण आणि वर्चस्वाच्या संदर्भात भारताच्या धोरणांचे मूल्यांकन करा.

११.६ संदर्भ

- ✓ Kaushik, S. (1997): ‘India’s Evolving Economic Model: A Perspective on Economic and Financial Reforms’, In American Journal of Economics and Sociology, Vol.56, No. 1
<https://webpage.pace.edu/skaushik/India%E2%80%99s%20Evolving%20Economic%20Model.pdf>
- ✓ A Short History of Indian Economy 1947-2019: Tryst with Destiny and other stories, Available at:
<https://www.livemint.com/news/india/a-short-history-of-indian-economy-1947-2019-tryst-with-destiny-other-stories-1565801528109.html>

संरचनात्मक समायोजन आणि उदारीकरण (१९९० आणि पुढे)

घटक रचना

१२अ.० उद्दिष्टे

१२अ.१ प्रस्तावना

१२अ.१.१ १९९१ नंतरच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सुधारणा

१२अ.१.२ NEP आणि भारतासाठी भविष्यातील संभावना

१२अ.१.३ नवउदारमतवाद आणि नंतर

१२अ.२ निष्कर्ष

१२अ.३ सारांश

१२अ.४ प्रश्न

१२अ.५ संदर्भ

१२अ.० उद्दिष्टे

- नवीन आर्थिक धोरणाची वैशिष्ट्ये समजून घेणे
- नवउदारवादी आर्थिक धोरण राजवटीच्या परिणामांचे परीक्षण करणे

१२अ.१ प्रस्तावना

भारताचे नवीन आर्थिक धोरण १९९१ साली सुरु करण्यात आले. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँकेने समर्थन करून जागतिक स्तरावर लागू केलेला एक मानक संरचनात्मक समायोजन उपाय, भारताच्या नवीन धोरणात्मक कार्यक्रमात प्रतिबिंबित झाला. दुसऱ्या शब्दांत आर्थिक धोरणाकडे नवउदारमतवादी दृष्टीकोनातून पहिले गेले. आर्थिक उदारीकरणाचे हे उपाय भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कायापालट करतील आणि आर्थिक विकासाला चालना देतील, या समजूतीवर हे करण्यात आले.

या नवीन आर्थिक वाढीच्या फायदा कोणाला होतो आणि भारतातील कोट्यवधी गरीब लोकांच्या जीवनातील परिस्थिती सुधारण्याची क्षमता या धोरणात आहे का, असा प्रश्न उद्भवतो. हे आंतरराष्ट्रीय नवउदारमतवादी धोरण, भारत गंभीर आर्थिक संकटांचा सामना करत असतांना स्वीकारण्यात आले, हे समजून घेणे आवश्यक आहे. या धोरणाची सुरुवात

थोडी बळजबरी आणि अटी सकट करण्यात आली, ज्यामुळे जागतिक भांडवलशीच्या सत्ता गणितात एक दीर्घकालीन संरचनात्मक बदल निर्माण झाले.

या भागात आपण, नवीन आर्थिक धोरण आणि जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरण, या धोरणांचा, लोकांवर आणि समाजावर, होणाऱ्या परिणामांचा आढावा घेऊ.

भारताच्या अलीकडील विकासाकडे गंभीरपणे पाहण्याची गरज आहे. १९८०च्या दशकात, नवउदारमतवादी आर्थिक धोरणाच्या दिशेने जाण्यासाठी, एक चळवळ सुरू झाली होती. १९९१च्या भारतातील आर्थिक आणि राजकीय संकटाच्या परिणामस्वरूप, ही चळवळ अधिक मजबूत आणि संस्थात्मक झाली. भारताच्या NEPची, आंतरराष्ट्रीय आणि देशांतर्गत उत्पत्ती, त्याची रचना, त्याचा अनुप्रयोग आणि परिणामांचा सविस्तर अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

१२अ.१.१ १९९१ नंतरच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सुधारणा

भारताच्या अंतर्गत आर्थिक वृद्धीसाठी आवश्यक असलेली, आर्थिक उदारीकरण आणि उर्वरित जगासाठी अर्थव्यवस्था खुली करणे, या धोरणांचा अवलंब करण्यास सुरुवात केली. भविष्यात कर्ज-फेडाची, मोठी समस्या टाळण्यासाठी परकीय चलन मिळणे आवश्यक होते. ह्याच सुमारास भारताचे संरक्षणात्मक संबंध असलेल्या, सोवियेत रशियाचे विघटन झाले आणि त्यामुळे निर्यातीच्या दृष्टीने परदेशी बाजारपेठांचे नुकसान होऊ लागले, आणि म्हणूनच भारतीय अर्थव्यवस्था वाचवण्यासाठी कठोर, मूलगामी उपाय करावे लागले.

सत्तेवर आल्यानंतर लवकरच, श्री नरसिंहराव आणि त्यांचे अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी आर्थिक उदारीकरणाचा कार्यक्रम जाहीर केला. डॉ. सिंग हे आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि नियोकलासिकल अर्थकारणात विशेषज्ञताप्राप्त केलेले अर्थशास्त्रज्ञ आहेत. बाजाराच्या अर्थव्यवस्थांच्या कल्पना आणि पद्धती तसेच आर्थिक नियोजनाचा समावेश असलेल्या राजवटींशी जुळवून घेण्याची त्यांची लवचिकता हे त्यांचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य. १९९१ साली जाहीर झालेल्या न्यू इकोनॉमिक पोलिसी (NEP), अर्थात नवीन आर्थिक धोरणा मध्ये, खालील वैशिष्ट्ये समविष्ट होती: आयात शुल्कात लक्षणीय घट; ग्राहक वस्तू वगळता आयात कोटा नष्ट करणे; परदेशी मालकीवरील निर्बंध काढून टाकणे किंवा कमी करणे; व्यापार खात्यांसाठी चलन परिवर्तनीयता; परवाना आवश्यकतांमध्ये घट; नियम आणि लाल फितीचे नियम थोडे सोपे करणे; सहा उद्योग वगळता सर्व उद्योगगना खाजगी मालकीसाठी उघडणे; घरगुती अबकारी कर कमी करणे आणि अशी इतर अनेक वैशिष्ट्ये. NEP ने आधीच्या राष्ट्र धोरणात काही मूलभूत बदल घडवून आणले, उदाहरणार्थ, विविध क्षेत्रात केलेली आर्थिक मदत, पतव्यवस्था, कृषी क्षेत्रातील विस्तार सेवा, हे सगळे मागे घेण्यात आले आणि त्याजागी अनेक मुलभूत सुविधा आणि सेवांचे खाजगीकरण करण्यात आले आणि देशांतर्गत बाजारपेठ आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी खुली करण्यात आली.

या सुधारणांचा परिणाम असा झाला की पेप्सी, जनरल मोटर्स, जनरल इलेक्ट्रिक, इंटरनॅशनल बिझिनेस मशीन्स, कोका-कोला, मॅकडोनाल्ड्स, एनरॉन सारख्या मोठ्या कंपन्यांकडून थेट विदेशी गुंतवणूक भारतात आली. त्याच बरोबर ब्रिटन, जपान आणि जर्मनी मधल्या अनेक कंपन्या, म्युच्युअल फंड, गुंतवणूक बँका, सिक्युरिटीज फर्म,

विमा कंपन्या, व्यावसायिक बँकां ह्या सगळ्यांनी, भारतीय रोख्यांमध्ये गुंतवणूक सुरु केली. सुधारणां सुरु झाल्यापासूनच अनेक भारतीय कंपन्या जागतिक भांडवली बाजारात निधी उभारत होत्या, आणि त्याचबरोबर अनेक कंपन्यांचे इतर भारतीय किंवा परदेशी कंपन्यांमध्ये विलीनीकरण होत होते. NEP ने महागाईवर नियंत्रण मिळवले आहे आणि अर्थसंकल्पातली तूट देखील कमी केली. ज्या वातावरणात व्यवसाय करणे अजूनही कठीण आहे, अश्यात, तीन वर्षांच्या विक्रमी वेळात, देशाचे “सकल देशांतर्गत उत्पादन” (GDP) ५ टक्क्यांनी वाढल्याचे विद्वानांनी निदर्शनास आणून दिले.

१९९१च्या सुधारणा यशस्वी ठरल्या, आणि त्यामुळे श्री. राव आणि डॉ. सिंग यांनी ती प्रक्रिया पुढे चालू ठेवली. भारतात आणि बाहेर सर्वत्र सुधारणांचे कौतुक झाले. त्या वेळच्या अर्थमंत्र्यांनी पाहिलं की १९९४-९५ च्या अर्थसंकल्पात सुधारणांचं खूप स्वागत झालं, ज्यात सीमाशुल्कात कपात, कॉर्पोरेट करात कपात, आयकरात कपात आणि सरकारी कर्जासाठी केंद्रीय बँकेच्या वित्तपुरवठ्यावर मर्यादा आली आणि सरकारला बाजारात उतरावे लागले.

१२अ.१.२ NEP आणि भारतासाठी भविष्यातील संभावना

जेव्हा NEP सादर करण्यात आले, तेव्हा भारतामध्ये व्यापक आर्थिक स्थिरता आणण्याच्या दृष्टीने अफाट क्षमता आणि खात्री होती. या धोरणामुळे महागाई आणि अर्थसंकल्पीय तूट नियंत्रित करण्यास मदत झाली, कर्जाचे काळजीपूर्वक व्यवस्थापन करण्यास आणि आर्थिक वाढीसाठी वित्तपुरवठा करण्यासाठी इक्विटी मार्केटचा अधिक वापर झाला. हे धोरण भारतासाठी फायदेशीर ठरणार होते, इतर देशांसोबत विस्तारित व्यापाराला प्रोत्साहन देणारे, अर्थव्यवस्थेत स्पर्धा वाढवणारे होते. त्याच बरोबर चलनाबाबतीत आत्मविश्वास वाढवणारे आणि खास आणि खाजगी उपक्रमांमध्ये बचत आणि गुंतवणूक वाढवणारे होते.

नवीन आर्थिक धोरणात सार्वजनिक उपक्रमांचे खासगीकरण करण्याची कल्पना होती. सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांशी निगडित धोरणे, मग ती शेती, उत्पादन किंवा सेवा क्षेत्रातली असोत, सरकारी नियंत्रित किंमती असलेल्या प्रदेशात, जर बंद बाजार राखण्याची प्रथा असेल, तर ते भारतात किंवा कोणत्याही देशात अपयशीच ठरल्याचे दिसून आले आहे. स्वाभाविक अकार्यक्षमता, कमी उत्पादकता, नावीन्यपूर्णतेचा अभाव आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमध्ये प्रगतीचा अभाव; ह्याचे मुख्य कारण स्वायत्ततेचा अभाव हे आहे. अशी प्रणाली सुधारणा आणि बदलासाठी कल्पनांच्या अनेक स्रोतांना परवानगी देत नाही, किंवा नवीन कल्पनांना पुढे आणण्यासाठी प्रोत्साहन देत नाहीत, किंवा जोखीम घेण्यास आणि काहीतरी नवीन करण्यास पण प्रोत्साहित करत नाहीत.

जागतिकीकरणापूर्वी भारतीय बाजारपेठेत संसाधने, वस्तू आणि सेवा; भौगोलिकदृष्ट्या देशी किंवा परदेशी स्पर्धेसाठी बंद होत्या. यामुळे एक कालबाह्य आर्थिक वातावरण तयार झाले आणि स्वदेशी संसाधनांचा आणि तंत्रज्ञानाचा चुकीचा आर्थिक वापर झाला. कोणताही बंद बाजार, विशेषीकरणाचा लाभ घेऊ शकत नाही. NEP आल्या नंतर, भारताने, १९९३ मध्ये मंजूर केलेल्या “जनरल ऍग्रीमेंट ऑन टॅरीफ्स अँड ट्रीटीज” अर्थात गॅट (GATT)

वरील नवीन सामान्य करारातील मार्गदर्शक तत्वांचे पालन करून संसाधने, उत्पादने आणि सेवा या तिन्ही क्षेत्रांमध्ये देशी – विदेशी स्पर्धेसाठी आपली बाजारपेठ वेगाने उघडली.

आज भारत बाह्य स्पर्धेला तोंड देण्यात आणि महागाई बऱ्याच प्रमाणात कमी करण्यात यशस्वी ठरला आहे. १९९१ नंतर, भारत देशांतर्गत किमतींमध्ये स्थिरता आणू शकला आणि चलनवाढ, जी १९८०च्या दशकात १५ टक्के होती, त्यावरून केवळ ५ ते ७ टक्क्यांवर आली. ब्राझील, मेक्सिको, पेरू, अर्जेन्टिना आणि व्हेनेझुएला या देशांनी १९८०च्या दशकात अनुभवल्याप्रमाणे, भारताला भांडवलाची समस्या जाणवली नाही. भारताने स्थूल-आर्थिक शिस्त राखली आहे. स्वयंचलित वित्तपुरवठा तंत्र म्हणून १९९४-९५च्या अर्थसंकल्पाने, सार्वजनिक कर्जाच्या मुद्रीकरणाला मर्यादा घातली. या धोरणाने भारतासाठी तुटीचा वित्तपुरवठा आणि चलनवाढ होऊ न देण्याचे ध्येय निश्चित केले.

NEP ने आयकर, भांडवली नफा कर, आणि विविध प्रकारच्या वस्तूवर अबकारी कर कमी करण्याची कल्पना मांडली होती. यामुळे आर्थिक वातावरण तयार होणार होते आणि बचत आणि गुंतवणुकीसाठी प्रोत्साहन मिळणार होते. ग्राहक उद्योगांच्या ऐवजी, सार्वजनिक उद्योग किंवा जड आणि मोठ्या उद्योगात गुंतवणुकीला, प्राधान्य देण्यात येत नव्हते. परवाना आणि इतर नोकरशाही सारखी जाचक बंधने, शिथिल करून आर्थिक बाजारपेठांना अर्थव्यवस्थेत गुंतवणुक करण्यास प्रोत्साहन देण्यात येत होते.

भारताच्या गरिबीचा सामना करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या प्रयत्नांच्या प्रमाणाचे महत्त्व महात्मा गांधींना ठाऊक होते. आर्थिक वाढीला चालना देणे आणि लोकसंख्या वाढ कमी करणे, भारताच्या गरिबीवर मात करण्यासाठी, NEP ने ही कामे सुरु केली. या आधी, ही समस्या कमी करण्यासाठी सरकारकडे, मोठ्या लोकसंख्येला अन्न आणि इतर जीवनावश्यक वस्तूंच्या खरेदीसाठी अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देणे, हा एकमेव मार्ग होता. आर्थिक सुधारणामुळे, सब्सिडी (आर्थिक साहाय्य) काढून टाकण्याची कल्पना पुढे आली, यामुळे बाजार आपल्या परीने काम करून उत्पादकांना किंमत आणि नफ्यात उत्तेजना देणार होते. या नवीन धोरणाने, भारतीय समाजाच्या घटक वृत्तीबद्दलच्या गैरसमजालाही आव्हान दिले आहे. NEP च्या सुरुवातीच्या वर्षांमध्ये भारत लक्षणीय वाढीच्या मार्गावर आला असल्याचे दिसून येते. याआधी कधीही नसलेले, भारताचे आर्थिक भविष्य, खुल्या आर्थिक धोरणाच्या मार्गावर पुढे जात असताना, आश्वासक दिसत होते. नवीन कल्पना आत्मसात करण्याची क्षमता, भारताच्या अर्थव्यवस्थेत आहे, हे अर्थ मंत्रालयाला (१९९५) आणि त्यामुळे, ते अत्यंत आशावादी बनले. भारतात आर्थिक नूतनीकरणासाठी निरोगी राजकीय आणि सामाजिक वातावरण आहे. अर्थ मंत्रालयाने, भारत मागे न सरकता, आर्थिक सुधारणेच्या मार्गावर राहणार आहे, असे आश्वासन दिले.

१२अ.१.३ नव-उदारमतवाद आणि नंतर

नवउदारमतवादी धोरणे सामाजिक समस्यांना प्रभावीपणे हाताळण्यास सक्षम आहेत की नाही हे अजून स्पष्ट नाही कारण काही समस्या स्वातंत्र्यानंतर अनेक दशके टिकून आहेत, असे काही विद्वानांनी प्रश्न केला आहे. लायसन्स राजच्या स्वरूपात कार्यरत असलेल्या, राज्य नोकरशाहीच्या संदर्भात भारताला नवउदारमतवादी यशाची यशोगाथा म्हणून

ओळखले जाते. एक अब्जाहून अधिक लोकसंख्येचा देश, म्हणजेच प्रचंड मनुष्यबळ असलेला देश असल्यामुळे, भारत नेहमीच विकासाच्या चर्चेत एक अत्यंत महत्वाचा देश आहे. परंतु, भारत हा विरोधाभासांचा देश आहे, इथे उपासमारी आणि गरिबी देखील खूप आहे. भारतीय विकासाच्या मॉडेलचे परीक्षण करणे, म्हणजे अनेक गोष्टी शिकणे आणि इतर विकसनशील देशांमधील धोरणासाठी त्याचे लक्षणीय परिणाम समजून घेणे.

वकार अहमद सारख्या विद्वानांनी, जागतिक नवउदारमतवाद्याला, भारताच्या विशिष्ट प्रकरणाशी जोडले आहे आणि असे म्हटले आहे की भारताच्या धोरण संक्रमणामध्ये, वर्ग आणि जातीवर परिणाम झाला आहे. भारतात जे नवउदारमतवादी परिवर्तन होते आहे, ते केवळ “वरून – खाली” किंवा “बाहेरून – आत” अशी प्रक्रिया नाही आहे. जागतिक स्तरावरच्या नवउदारमतवादी वर्चस्व धोरणात, उच्चभू भारतीयाना एक पाठींबा मिळतो. यामुळे पुढे, उप-वर्चस्ववादी शक्ती-केंद्रे तयार होतात, आणि अधिक विशिष्ट प्रकारची वर्ग-पक्षपाती आर्थिक वाढ तयार होते. विद्युत शक्ती उद्योगाचा संदर्भ घेऊन, जागतिक संस्थांच्या प्रशासनांची प्रचंड शक्ती, कशी स्थानिक उच्चभूच्या हिताच्या सहकार्याने, देशात नवउदारमतवादी बदल घडवण्यासाठी काम करते आहे, हे अहमद ह्यांनी दाखवून दिले आहे. आपल्याला आंतर-वर्ग, वर्गांतर्गत आणि जातीय स्पर्धा समजून घेणे आवश्यक आहे, त्याचबरोबर या सर्वांचा, भारताच्या आर्थिक आणि विद्युत शक्ती धोरणावर कसा परिणाम होतो हे देखील समजून घेणे आवश्यक आहे.

नवउदारमतवादा सोबत शहरी उच्चभूच्या, राजकीय आणि आर्थिक शक्तीमध्ये प्रमाणाबाहेर झालेली वृद्धी दिसून आली आहे.

खेड्यांत आणि शहरी पसऱ्यांचा भाग असलेल्या गरिबांची उपेक्षा, याच्या सोबतच घडते आहे. त्याचबरोबर, भारतीय समाजातील वर्ग आणि जात हे एकमेकांला छेदून जातात. उच्च जातीय भारतीयांना शिक्षण आणि आर्थिक संधी सुलभतेने प्राप्त होतात आणि त्यामुळे NEP चा सर्वात जास्त फायदा त्यांना मिळाला. NEP साठी भारतीय वर्ग आणि जातीय सत्तेचे पुनर्मूल्यांकन ही मूलभूत गरज आहे. जागतिक भांडवल बाजाराच्या अनिवार्यतेमुळे जागतिक बँक, IMF आणि अमेरिकेने नवउदारमतवाद भारतावर लादला. तथापि, जातीय आणि वर्गीय उच्चभूंनी याचे सातत्य सुनिश्चित केले आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, जागतिक संस्थांच्या प्रशासनांच्या बहिर्जात शक्तीने, स्थानीय उच्चभूच्या हितासाठी, त्यांच्या हातात हात घालून काम केले आहे. ह्याच्याच मुळे; ज्याला ग्रॅंम्सी, जबरदस्तीची संमती, म्हणजेच “वर्चस्व/ आधिपत्य” म्हणतात, ते निर्माण झाले.

आर्थिक वृद्धी आणि विकास, हे एकत्रच व्हावेत, असा एक नियम आहे. १९८०च्या दशकातल्या खाजगी उद्योजकतेचे सामाजिक -आर्थिक परिणाम आणि १९९०च्या दशकाच्या सुरुवातीला स्वीकारलेले नवउदारमतवाद धोरण; हे काही प्रमुख प्रश्न आहेत. अर्थव्यवस्थेचे दुय्यम आणि तृतीयक क्षेत्र, ज्याला “भारतीय चमत्कार” म्हणून संबोधले जाते, ते १९९१ पासून भारतीय अर्थव्यवस्थेत प्रबळ झाले आहेत. आणि तरीही, ग्रामीण आणि शहरी भागातली विषमता वाढतेच आहे. एकीकडे ग्रामीण कर्ज, वाढती बेरोजगारी आणि नैसर्गिक संसाधनांचा गैरवापर वाढतो आहे आणि दुसरीकडे नवउदारमतवादाची वृद्धी

होते आहे. यामुळे मोठ्या प्रमाणावर कृषी संकटांना तोंड फुटले आहे, जे सातत्याने चालणारे कुपोषण, निरक्षरता आणि प्रतिबंध करण्याजोगे आजारां मध्ये प्रतिबिंबित होते.

सरकार, विचारवंत, व्यावसायिक आणि प्रसारमाध्यमांनी असा दावा केला आहे की नवउदारमतवादाच्या वृद्धी मुळे भारतात आणि इतरत्र विकास होण्याची क्षमता आहे. प्रत्यक्षात नवीन आर्थिक धोरण राजवटी अंतर्गत आर्थिक वृद्धीचा लाभ, सतत आणि कायम, केवळ एका लहान लोकसंख्येलाच झाला आहे. उंच कार्यालयीन इमारती, भव्य घरे, उच्च पातळीवरील विशिष्ट वापर, "आधुनिक दिसणारे" तरुण लोक, नवीन सांस्कृतिक शैली, विश्वव्यापीकरण इत्यादींच्या निर्मितीमध्ये नवउदारमतवादी वृद्धीचे नेत्रदीपक परिणाम होताना दिसतात. यामुळे, विकासाची प्रक्रिया सुरू आहे आणि भविष्यात प्रत्येकाला त्याचा फायदा होईल, असे वाटत राहते. म्हणून, जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा राष्ट्रीय सत्तेचा निर्दयपणे वापर केला पाहिजे, कारण प्रभावी लोकांना लोकांचे भविष्य दिसते आणि ते महत्वाचेही आहे, मात्र प्रतिकार करण्याने सगळ्यांचाच प्रगतीचा मार्ग खुंटतो.

अर्थात, "दुसऱ्या बाजूचा" दृष्टीकोन पूर्णपणे वेगळा आहे. जे "मागे" राहिले आहेत आणि नवउदारमतवादी वृद्धीमुळे उद्ध्वस्त झाले आहेत हा त्यांचा दृष्टीकोन आहे. नवउदारमतवादी विकास हा बहुसंख्य लोकांच्या अविकासाचे कारण असल्याचे निरीक्षण अवलंबित्व सिद्धांत करतो. नवउदारमतवादाचे मुख्य सामाजिक -आर्थिक उत्पादन असमानता आहे हे दर्शविण्यासाठी पुरेसे सांख्यिकीय पुरावे आहेत, आणि हाच ह्या प्रक्रियेचा हेतू आहे. असमानतेचा मुख्य परिणाम म्हणजे गरिबी. असमानता लोकांचे शोषण करून, त्यातून आपल्या तुंबड्या भरणाऱ्या काही प्रबळ लोकांमुळेच, असमानता वाढीस लागते आणि शोषण वाढते. दुसऱ्या शब्दांत, नवउदारमतवादच सामाजिक समस्यासाठी कारणीभूत असल्यामुळे, त्याने कधीच समस्या सुटणार नाहीत.

१२अ.२ निष्कर्ष

वृद्धी समजून घेण्यासाठी , एक विकासात्मक दृष्टीकोन ठेवला पाहिजे, म्हणजेच बहुसंख्य लोकांच्या राहणीमानावर आणि परिस्थितीवर काही परिणाम झाला आहे की नाही या दृष्टीने धोरणांचे मुल्यांकन करणे. केवळ आर्थिक वृद्धी असून उपयोग नाही, वृद्धीमुळे विकास देखील झाला पाहिजे. नवउदारमतवादी धोरणाच्या शासनामुळे, दारिद्र्य आले, भारतातील राष्ट्रीय, प्रादेशिक आणि स्थानिक पातळीवरच्या दरांत नकारात्मक प्रभाव पडला, लोकांचे नुकसान झाले आणि राहणीमानाच्या अनेक पैलूंमध्ये कमतरता निर्माण झाली.

१२अ.३ सारांश

भारताचे नवीन आर्थिक धोरण १९९१ साली सुरू करण्यात आले. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँकेने समर्थन करून जागतिक स्तरावर लागू केलेला एक मानक संरचनात्मक समायोजन उपाय, भारताच्या नवीन धोरणात्मक कार्यक्रमात प्रतिबिंबित झाला.

NEP ने आधीच्या राष्ट्र धोरणात काही मूलभूत बदल घडवून आणले, उदाहरणार्थ, विविध क्षेत्रात केलेली आर्थिक मदत, पतव्यवस्था, कृषी क्षेत्रातील विस्तार सेवा, हे सगळे मागे घेण्यात आले आणि त्याजागी अनेक मुलभूत सुविधा आणि सेवांचे खाजगीकरण करण्यात आले आणि देशांतर्गत बाजारपेठ आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी खुली करण्यात आली.

नवउदारमतवादी धोरणे सामाजिक समस्यांना प्रभावीपणे हाताळण्यास सक्षम आहेत की नाही हे अजून स्पष्ट नाही कारण काही समस्या स्वातंत्र्यानंतर अनेक दशके टिकून आहेत, असे काही विद्वानांनी प्रश्न केला आहे.

एकीकडे ग्रामीण कर्ज, वाढती बेरोजगारी आणि नैसर्गिक संसाधनांचा गैरवापर वाढतो आहे आणि दुसरीकडे नवउदारमतवादाची वृद्धी होते आहे.

असमानता लोकांचे शोषण करून, त्यातून आपल्या तुंबड्या भरणाऱ्या काही प्रबळ लोकांमुळेच, असमानता वाढीस लागते आणि शोषण वाढते. दुसऱ्या शब्दांत, नवउदारमतवादच सामाजिक समस्यासाठी कारणीभूत असल्यामुळे, त्याने कधीच समस्या सुटणार नाहीत.

१२अ.४ प्रश्न

1. नवीन आर्थिक धोरणाच्या वैशिष्ट्यांबद्दल सविस्तरपणे सांगा.
2. जागतिकीकरणामुळे विकसनशील देशांत असमान आणि विषम वाढ कशी झाली ह्यावर चर्चा करा.
3. नवउदारमतवाद आर्थिक धोरणामुळे झालेल्या प्रभावांचे मुल्यांकन करा.

१२अ.५ संदर्भ

- India's New Economic Policy – A Critical Analysis (ed) by Waquar Ahmed, Amitabh Kundu, RicharPeet, Routledge Publisher, UK, 2011
- Kaushik, S. (1997): 'India's Evolving Economic Model: A Perspective on Economic and Financial Reforms', In American Journal of Economics and Sociology, Vol.56, No. 1
- <https://webpage.pace.edu/skaushik/India%E2%80%99s%20Evolving%20Economic%20Model.pdf>
- A Short History of Indian Economy 1947-2019: Tryst with Destiny and other stories, Available at:
- <https://www.livemint.com/news/india/a-short-history-of-indian-economy-1947-2019-tryst-with-destiny-other-stories-1565801528109.html>

विकास आणि सामाजिक न्याय (जात – जमात)

घटक रचना

- १२ब.० उद्दिष्टे
- १२ब.१ प्रस्तावना
- १२ब.२ विकास आणि सामाजिक न्याय
- १२ब.३ सामाजिक न्यायाची धारणा समजून घेणे
- १२ब.४ डॉ. आंबेडकर आणि सामाजिक न्याय
- १२ब.५ घटनात्मक सुरक्षितता
- १२ब.६ सामाजिक न्याय आणि महिला मुक्ती
- १२ब.७ निष्कर्ष
- १२ब.८ सारांश
- १२ब.९ प्रश्न
- १२ब.१० संदर्भ

१२ब.० उद्दिष्टे

- सामाजिक न्यायासाठी डॉ. आंबेडकरांचे योगदान समजून घेणे
- विकासाच्या संवादासाठी सामाजिक न्यायाची प्रासंगिकता तपासणे

१२ब.१ प्रस्तावना

डॉ. आंबेडकर हे एक दूरदर्शी म्हणून ओळखले जातात, ज्यांनी आपल्या राजकीय लेखनातून सामाजिक न्याय आणि समतावादी समाजासाठी आपले जीवन समर्पित केले. त्यांचे तत्त्वज्ञान आणि त्यांच्या विचारांनी, राष्ट्रासाठी आणि लोकांसाठी 'प्रगती-रोडमॅप' चा मार्ग मोकळा केला. देशातील सामाजिक बदलांच्या प्रक्रियेला गती देणे आवश्यक आहे, असा त्यांचा विश्वास होता. आणि म्हणून त्यांनी मानवी हक्क सुरक्षित करण्याच्या दिशेने काम केले आणि मानवतेला दडपणाच्या शक्तींना आव्हान दिले. त्यांनी कट्टरपंथी दृष्टिकोन वापरून, भारतीय समाजातल्या, दबलेल्या वर्गावर आणि अस्पृश्यांवर जबरदस्तीने लादलेल्या अमानुषतेविरुद्ध युद्ध पुकारले. सामाजिक आणि राजकीय मुक्ती एकमेकांवर निर्भर असल्याचा युक्तिवाद करून, डॉ. आंबेडकर म्हणतात,

जोपर्यंत सामाजिक न्यायाचा राक्षस नाहीसा होत नाही तोपर्यंत कोणतीही आर्थिक किंवा राजकीय सुधारणा यशस्वी होणार नाही. त्यांनी भारतीय राजकारण सामाजिक शोषणापासून मुक्त करण्याच्या दिशेने प्रयत्न केले कारण सामाजिक न्यायाच्या अनुपस्थितीत राजकीय न्याय शक्य नाही असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. सामाजिक न्यायाशिवाय कोणताही खरा विकास होऊ शकत नाही असा त्यांचा विश्वास होता आणि त्यांचे विचार त्यांच्या लेखनातून स्पष्ट होतात. या भागात प्रथम आपण विकास आणि सामाजिक न्यायामाधल्या संबंधांवर विचार करणार आहोत. त्या नंतर सामाजिक न्यायाबद्दल डॉ. आंबेडकरांचे विचार आणि भारतीय समाजातील शोषित घटकांच्या उत्थानासाठी त्यांचे प्रयत्न समजून घेणार आहोत.

१२ब.२ विकास आणि सामाजिक न्याय

सामाजिक न्यायाची चिंता प्रगतीशील विकास धोरणासाठी एक महत्वाचा चालक आहे. एक मूल्य म्हणून आणि त्याचा परिणाम विकास धोरण आणि कार्यक्रमांवर कसा होतो हे जाणून घेण्यासाठी, सामाजिक न्यायाचे अन्वेषण करणे आवश्यक आहे. सामाजिक न्यायाची चार मुलभूत तत्वे आहेत; समान नागरिकत्व, किमान सामाजिक हक्क, समान संधी आणि न्याय्य वितरण. विकासाच्या एका भाषणात, श्री. अमर्त्य सेन ह्यांनी, मानवी विकास नमुन्याचा पुनरुच्चार केला. सेन हक्क आणि स्वातंत्र्याच्या केंद्रीयतेवर भर देतात आणि वैयक्तिक अधिकारांना न्यायाच्या व्यापक आकलनाशी जोडतात. या लोलकातून पाहिल्यावर, मानवी हक्क प्रदान करणे हे व्यक्ती आणि सामूहिकतेचे कर्तव्य बनते. ही विचारसरणी सहस्रकब्दी घोषणा, २००० मध्येही दिसून येते. ही घोषणा सामान्यतः, “सहस्रक विकास ध्येये” (MDGs) म्हणून लक्षात ठेवली जाते. परंतु ही ध्येये अधिकार आणि न्यायाच्या सामान्य चौकटीत स्थित आहेत, जसे, स्वातंत्र्य, समानता, एकता, सहिष्णुता, निसर्गाचा आदर आणि सामायिक जबाबदारी. इतर व्याख्यांमध्ये मानवाधिकार, लोकशाही, स्थिरता आणि बहुपक्षीयता यासारख्या बाबींचा समावेश आहे. ही विविध सूत्रे विकास आणि सामाजिक न्यायावर चर्चेसाठी व्यासपीठ प्रदान करतात.

१२ब.३ सामाजिक न्यायाची धारणा समजून घेणे

समाजात किंवा राज्यात जमा होणारी संपत्ती, मालमत्ता, विशेषाधिकार आणि फायदे यांच्या वितरण न्यायाच्या संकल्पनेच्या उपयोजनेसाठी सामाजिक न्यायाची गरज आहे. कारण सामाजिक न्यायाचे मुलतत्त्व एका व्यक्तीचे चांगले होणे नसून समाजातल्या प्रत्येक व्यक्तीचे चांगले करणे आहे आणि दोन्हीत फरक आहे. आर्थिक आणि सामाजिक न्यायाचा समावेश करून घेणारा, हा एक नवीन आणि क्रांतिकारी आदर्श आहे, जो सर्वांसाठी निष्पक्ष आणि न्याय्य सामाजिक व्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो.

सामाजिक न्यायाची संकल्पना गतिशील असल्यामुळे समाजाच्या गरजेनुसार बदलते. ही संकल्पना नवीन परिमाण घेत राहते कारण त्यात नवीन नमुने समाविष्ट होतात आणि आतापर्यंत अज्ञात भागात सुद्धा विस्तारत राहतात. भारतीय समाजाचे वर्गीकरण जाती

आणि जमातीच्या आधारे केले जाते. जातिव्यवस्था ही समाजाची श्रेणीबद्ध विभागणी आहे, ज्यात मर्यादित किंवा कोणताही बदल होऊ शकत नाही. जातीवर आधारित असमानता मानवी हक्कांसाठी गंभीर आव्हाने उभी करते तसेच, भारतीय लोकशाहीसाठी सुद्धा धोकादायक आहे. सामाजिक न्याय म्हणजे; जात, पंथ, वंश, वांशिकता इत्यादींच्या आधारावर कोणत्याही भेदभावाशिवाय व्यक्तीच्या विकासासाठी समान वागणूक आणि संधीची उपलब्धता. कार्यरत स्तरावर, सामाजिक न्याय म्हणजे सर्व स्तरातील व्यक्तींना एकत्र आणण्याची आणि न्याय्य आणि समान वागणूक सुनिश्चित करण्याची प्रक्रिया होय. याचा विस्तार म्हणून, सामाजिक न्याय हा सामाजिक भल्याच्या कल्पनेशी निगडित आहे.

राष्ट्राच्या सीमेत न्याय प्रस्थापित करून तो राखणे आणि एका सुव्यवस्थित समाजाची कार्यक्षमता वाढवणे, ही कुठल्याही राष्ट्राची प्राथमिक जबाबदारी ठरते. समाजाचे सदस्य म्हणून आपणसुद्धा अन्यायापेक्षा न्यायालाच प्राधान्य देतो. न्याय म्हणजेच शहाणपणा, परोपकार, दया आणि सद्बर्तन. विद्वान आणि सामाजिक विचारवंतांनी न्यायाची संकल्पना विविध प्रकारे समजावून दिली आहे.

१२ब.४ डॉ. आंबेडकर आणि सामाजिक न्याय

भारतीय संदर्भात, सामाजिक न्याय, समाजातील बहुतांश घटकांसाठी आजही एक स्वप्नच आहे. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि हिंदू जातीच्या पदानुक्रमाखालील महिलांना शतकानुशतके अन्याय सहन करावा लागला आहे, आणि यामुळे ते सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या वंचित राहिले. उच्च जातीयांकडून खालच्या जातींवर झालेल्या ऐतिहासिक अन्यायाचे निराकरण करणे, हा सामाजिक न्यायाचा हेतू आहे. सामाजिक न्याय हा समाजातील वंचित घटकांबरोबर झालेल्या संचित अपमानांना भरून काढण्यासाठी भरपाई देणारा न्याय आहे. सामाजिक न्यायाचा अभाव, सामाजिक असंतुलन आणि तणावातून प्रकट होऊ शकतो ज्यामुळे अराजक माजू शकते आणि कायद्याच्या नियमांची अवज्ञा होते.

हिंदू समाजव्यवस्थेच्या वर्ण व्यवस्थेत सर्वात खालच्या स्तरावर असलेल्या निराश, वंचित आणि अस्पृश्यांच्या संदर्भात, आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाची संकल्पना समजली जाऊ शकते. सामाजिक न्यायाबद्दल आंबेडकरांचे विचार हिंदू समाजाच्या जातिव्यवस्थेच्या पीडितांशी संबंधित आहेत.

आंबेडकरांची दृष्टी

डॉ. आंबेडकरांसाठी सामाजिक न्याय; स्वातंत्र्य आणि सर्वांसाठी समानता या संकल्पनांशी संबंधित आहे, ज्यामुळे सर्व मानवांचे भावनिक एकत्रीकरण होते. समाजातली विषमता पुसून टाकून, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय संसाधनांचे समान वितरण, हे सामाजिक न्यायचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. समाजातील प्रत्येक घटकांच्या वेगवेगळ्या आकांक्षा आहेत, ज्यामुळे गटांमध्ये हितसंबंधांचा संघर्ष होऊ शकतो, ह्याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. त्यांनी एक माणूस-एक मूल्याच्या दृष्टीने सामाजिक न्याय आणि सामाजिक लोकशाही साध्य करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी सामाजिक न्यायाला

देशभक्ती आणि राष्ट्रवादाचा खरा आधार मानले. प्रत्येक मानवनिर्मित विषमता, कायदा, नैतिकता आणि सार्वजनिक विवेकाद्वारे दूर करणे असे त्यांचे सामाजिक न्याया विषयीचे मत होते. एका शाश्वत समाजाच्या न्यायासाठी ते नेहमीच उभे राहिले.

सर्वासाठी समानतेवर आधारित समाजातूनच लोकशाही शक्य होऊ शकते, असा त्यांचा विश्वास होता. आंबेडकरांच्या दृष्टीने लोकशाही म्हणजे केवळ शासनाचा एक प्रकार नसून, ती प्रामुख्याने एक संबंधित जीवनशैली आहे. जातीव्यवस्था, लोकशाही अकार्यक्षम किंवा अनुपस्थित असल्याचे स्पष्ट करते. अशा समाजव्यवस्थेत वंचित घटकांतील मोठ्या वर्गांना त्यांचे मूलभूत मानवी हक्क नाकारले जातात. हे अधिकार कायद्याने नव्हे तर समाजाच्या सामाजिक आणि नैतिक विवेकाने संरक्षित केले जातात यावर त्यांनी भर दिला. ते म्हणाले की निरपेक्ष अर्थाने समानता शक्य नाही, परंतु पुरुषांना समान वागणूक शक्य आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांसाठी ऐतिहासिक आणि शांततापूर्ण चळवळीचे नेतृत्व केले. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील त्यांच्या अथक संघर्षामुळे, दलित वर्गाला सरकारकडून अनेक फायदे आणि संरक्षणे दिली गेली आहेत. शतकानुशतके चालत आलेल्या अस्पृश्यतेच्या वाईट प्रथेपासून अस्पृश्यांना मुक्त करण्यासाठी त्यांनी केलेल्या प्रयत्नांचे स्मरण नेहमीच केले जाईल. अस्पृश्यतेच्या नावाखाली हिंदू समाजातल्या एका विशिष्ट वर्गाला अनेक मुलभूत हक्क नाकारले जात असत. वर्ग श्रेणीतल्या सर्वात खालच्या जातीतील लोकांना अस्पृश्य म्हंटले जात असे कारण त्यांना कोणालाही स्पर्श करण्याची परवानगी नव्हती, तसेच उच्च वर्गीय त्यांना स्पर्श करत नसत, त्यांना धार्मिकदृष्ट्या प्रदूषित देखील मानले जात असे. उच्चवर्णीय हिंदू राहत असलेल्या भागात त्यांना प्रवेश नाकारण्यात येत असे. त्यांना सर्व हक्क आणि अधिकार; प्रतिष्ठा हालचाल, प्रवेश, स्वातंत्र्य, समानता, शिक्षण, धर्म इत्यादी; नाकारण्यात येत होते.

याचा अर्थ असा होतो की मानवी आदर, जे मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेचे मूळ आहे आणि एका अर्थाने, जीवित राहण्याचाच हक्क, तोच त्यांना नाकारण्यात येत होता. १९५१ सप्टेंबर मध्ये, डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोड विधेयक न स्वीकारण्याच्या मुद्द्यावर, जवाहरलाल नेहरूंच्या मंत्रिमंडळातील कायदा मंत्री पदाचा राजीनामा दिला, त्यांच्या सामाजिक न्यायाबद्दलची बांधिलकी यावरूनच सिद्ध होते.

अस्पृश्यांमध्ये स्वतःसाठी अभिमान आणि स्वाभिमान पुन्हा जागृत केला पाहिजे, असे सामाजिक न्यायाच्या संदर्भात, डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. हे साध्य करण्यासाठी त्यांनी अस्पृश्यतेचे पारंपारिक बंध झुगारून स्वतः मध्ये सुधारणा आणली पाहिजे, असे ते म्हणत.

आधुनिक सभ्यतेमध्ये योगदान देण्यासाठी स्वतः ला बदलणे आवश्यक आहे आणि त्यासाठी व्यावसायिक दृष्ट्या पात्र होणे आवश्यक आहे असे ते मानत. सरकारच्या सर्व स्तरांत त्यांचे प्रतिनिधित्व असले पाहिजे आणि असे नेतेच त्यांच्या समाजाचे खरे हित बघतील असे त्यांना वाटे. त्यांनी काही विशेष अधिकार निर्माण करून, अशा लोकांसाठी शैक्षणिक आणि आर्थिक संधी देऊन त्यांच्या कल्याणाची जबाबदारी

स्वीकारण्याचे सरकारला आवाहन केले. सर्व प्रकारच्या जाती रद्द करून अस्पृश्यांना त्यांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी कायदेशीर मार्गांचा अवलंब करता यायला हवा. जातिव्यवस्था ही मानव निर्मित असल्याने, ती काढून टाकण्याची जबाबदारी पण माणसाचीच आहे, असे ते म्हणत. त्यांच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीचे कौशल्य, प्रशिक्षण आणि शैक्षणिक कामगिरी यांच्या अनुषंगाने समाजातील प्रत्येक सदस्याची कार्ये तर्कशुद्ध आधारावर परिभाषित केली पाहिजेत.

१२ब.५ घटनात्मक / संवैधानिक सुरक्षितता

अस्पृश्यांच्या दयनीय परिस्थितीचे वर्णन करताना आंबेडकर म्हणतात, "सरकारने निराश केले, हिंदूंनी दडपले आणि मुस्लिमांनी निकृष्ट ठरवले, आम्हाला पूर्णपणे असह्य स्थितीत ठेवले गेले ज्याची तुलना कुठेही होऊ शकत नाही," समाजातील सर्वात खालच्या वर्गाला नेहमीच परकेपणाने वागवले गेले, त्यांना अधिकार नाकारले गेले आणि त्यांच्यात नैराश्या निर्माण झाले, असे आंबेडकर म्हणतात. आंबेडकरांच्या ठोस प्रयत्नांमुळे अस्पृश्यांना अनेक विशेष हक्क आणि अधिकार प्राप्त झाले. भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेचा उद्देश भारतातील लोकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय आणि त्यांचे स्वातंत्र्य समानता आणि बंधुत्व सुरक्षित ठेवणे, हा आहे.

त्यासाठी केलेल्या तरतुदी खालील प्रमाणे आहेत:

वरील आदर्शांचा पाठपुरावा करून, अस्पृश्यांना, नवीन घटनात्मक नाव; म्हणजे अनुसूचित जाती, असे देण्यात आले. प्रस्तावनेत सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय सुरक्षित ठेवण्याचे वचन आहे.

- कलम १४: समानता प्रदान करते आणि मानवी सन्मानाची हमी देते. हे घोषित करते की कायद्यापुढे समानता आणि कायदांचे समान संरक्षण सर्वांना उपलब्ध असेल.
- कलम १५(४): अनुसूचित जात / जमतींसाठी, भेदभाव झाल्यास, भरपाई
- कलम १५: धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थानाच्या आधारावर भेदभाव होणार नाही.
- कलम १५(५): ह्या कलमानुसार, राज्याला, अनुदानित किंवा विनाअनुदानित खाजगी शैक्षणिक संस्थांमध्ये, मागासवर्गीय किंवा अनुसूचित जाती जमातींच्या प्रवेशासाठी विशेष तरतूद करण्याची परवानगी देते. हे कलम २००५ साली ९३व्या दुरुस्तीमध्ये जोडले गेले.
- कलम १६: सरकारी नोकरीत समान संधी.
- कलम १६(४): सार्वजनिक सेवेमध्ये पुरेसे प्रतिनिधित्व नसलेल्या राज्यांच्या सगळ्या मागासवर्गीयांसाठी सार्वजनिक सेवेतील रिक्त जागा राखीव ठेवणे.
- कलम १६(४A): पदोन्नतीच्या बाबतीत अनुसूचित जात / जमातींच्या लोकांसाठी आरक्षण लागू करणे रणे

- कलम १६(४B): मागासवर्गीयांसाठी राखीव अपूर्ण रिक्त पदांचा एक स्वतंत्र वर्ग म्हणून विचार केला जावा, जो ५०% आरक्षणाच्या आधीन नसावा. उपेक्षित/असुरक्षित गटाला घटनात्मक संरक्षण दिल्या जावे.
- कलम १७: कोणत्याही स्वरूपातली अस्पृश्यता आणि त्याची समूळ नष्ट करण्याचे उद्दिष्ट आहे. (नागरिक हक्क संरक्षण अधिनियम, 1955, अनुसूचित जाती / जमाती अत्याचार प्रतिबंधक अधिनियम, १९८९)
- कलम २९ आणि ३०: सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्कांची हमी.

याव्यतिरिक्त, (कलम ३६ -५१) मध्ये आणखीन राष्ट्रीय धोरणांची निर्देशक तत्वे आहेत. यात सामाजिक आणि आर्थिक सनद, सामाजिक सुरक्षा, समुदाय कल्याणाचे अधिकार यांचा समावेश आहे. ज्यामुळे खालील गोष्टींना पुष्टी मिळते:

- उदरनिर्वाहाचे पुरेसे साधन; ३९(a)
- पुरुष आणि महिला दोघांना समान कामासाठी समान वेतन ३९(d)
- महिला, पुरुष आणि बाल कामगारांच्या आरोग्याचे आणि सामर्थ्याचे संरक्षण
- कलम ४०: पंचायतीमध्ये 1/3 जागांवर आरक्षण देते
- कलम ४६: दुर्बल घटकांच्या, विशेषतः अनुसूचित जाती आणि जमाती ह्यांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि त्यांना संरक्षित करण्यासाठी राष्ट्राला आज्ञा देते.

१२ब.६ सामाजिक न्याय आणि स्त्रीमुक्ती

आंबेडकरांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना महिलांच्या मुक्तीशिवाय अपूर्ण होती, विशेषतः अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या महिला, ज्या पितृसत्ते बरोबर जात आणि वंश, अशा दुहेरी ओझ्याखाली गेलेल्या असतात. कमकुवत लिंग म्हणून दुर्लक्षित केल्या गेलेल्या या महिला, त्यांना कुठलाही; सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि शैक्षणिक न्याय; नाकारण्यात आला होता. स्त्रियांबद्दलचा स्वाभिमान आणि स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी संघर्ष हे आंबेडकरांच्या जीवनातले मध्यवर्ती स्थान व्यापले होते. त्यांनी पारंपारिक आणि पुराणमतवादी मूल्यांवर टीका केली ज्याने भारतातील महिलांचा दर्जा आणि सन्मान खालावण्याचे काम केले. मॅटर्निटी बेनिफिट बिल आणि जन्म नियंत्रणावरील त्यांची मते महिलांचे मोठेपण ओळखतात आणि त्या काळात हे विचार क्रांतिकारी समजण्यात येत.

१२ब.७ निष्कर्ष

आंबेडकरांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना कायदेशीर चौकटीद्वारे समान अधिकार आणि मानवी प्रतिष्ठेवर आधारित आहे. त्यांच्या विचाराचा परिणाम म्हणून, भारतीय संविधान सर्वांना समान हक्काची हमी देते. काही दशकांमध्ये शतकानुशतके भेदभाव दूर करणे शक्य नसल्याने त्यांनी सामाजिक न्यायाचा एकमेव मार्ग म्हणून वंचित

गटांसाठी सकारात्मक कृती प्रस्तावित केली. म्हणूनच, सामाजिक न्यायाची आंबेडकरांची संकल्पना घटनात्मक आणि कायदेशीर पद्धतींच्या चौकटीत न्याय पूर्ण करण्यासाठी समकालीन भारतीय समाजात प्रासंगिक आहे.

१२ब.८ सारांश

- डॉ. आंबेडकर हे एक दूरदर्शी म्हणून ओळखले जातात, ज्यांनी आपल्या राजकीय लेखनातून सामाजिक न्याय आणि समतावादी समाजासाठी आपले जीवन समर्पित केले.
- एक मूल्य म्हणून आणि त्याचा परिणाम विकास धोरण आणि कार्यक्रमांवर कसा होतो हे जाणून घेण्यासाठी, सामाजिक न्यायाचे अन्वेषण करणे आवश्यक आहे.
- समाजात किंवा राज्यात जमा होणारी संपत्ती, मालमत्ता, विशेषाधिकार आणि फायदे यांच्या वितरण न्यायाच्या संकल्पनेच्या उपयोजनेसाठी सामाजिक न्यायाची गरज आहे.
- हिंदू समाजव्यवस्थेच्या वर्ण व्यवस्थेत सर्वात खालच्या स्तराला असलेल्या निराश, वंचित आणि अस्पृश्यांच्या संदर्भात, आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाची संकल्पना समजली जाऊ शकते. सामाजिक न्यायाबद्दल आंबेडकरांचे विचार हिंदू समाजाच्या जातिव्यवस्थेच्या पीडितांशी संबंधित आहेत.
- भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेचा उद्देश भारतातील लोकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय आणि त्यांचे स्वातंत्र्य समानता आणि बंधुत्व सुरक्षित ठेवणे, हा आहे.
- सामाजिक न्यायाची आंबेडकरांची संकल्पना घटनात्मक आणि कायदेशीर पद्धतींच्या चौकटीत न्याय पूर्ण करण्यासाठी समकालीन भारतीय समाजात प्रासंगिक आहे.

१२ब.९ प्रश्न

१. विकास आणि सामाजिक न्याय यावर थोडक्यात लिहा.
२. सामाजिक न्यायाच्या कल्पनेवर चर्चा करा. भारतीय संदर्भात सामाजिक न्यायासाठी डॉ.आंबेडकरांचे योगदान किती होते ते सांगा.

- Dr. B.R. Ambedkar's Ideas on Social Justice in Indian Society, available at:
<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2455328X16628771>
- B.R. Ambedkar's Vision on Social Justice in India, available at:
<http://www.ijim.in/paper-34-b-r-ambedkars-vision-on-social-justice-in-india/>
- Dr. B.R. Ambedkar as a Social Worker for the Marginalized Sections,
https://www.researchgate.net/publication/320337917_Dr_B_R_Ambedkar_as_a_Social_Worker_for_the_Marginalised_Sections

munotes.in

Turnitin Originality Report

Processed on: 21-Oct-2022 11:30 IST

ID: 1931311338

Word Count: 95279

Submitted: 1

vikas aani jagatikikarnache
saidhantikikaran By Amit
Jadhav

Similarity Index	Similarity by Source
12%	Internet Sources: 12%
	Publications: 0%
	Student Papers: 1%

12% match (Internet from 24-May-2022)

<https://mu.ac.in/wp-content/uploads/2022/05/MA-I-soc-Sem-II-Paper-IV-Theorizing-Development-and-Globalization.pdf>

< 1% match (Internet from 23-Jul-2022)

<https://mu.ac.in/wp-content/uploads/2022/04/SYBA-Sociology-SEM-IV-Paper-II-Marathi.pdf>

< 1% match (student papers from 02-Aug-2022)

Class: MA

Assignment: Industry Labour and globalization

Paper ID: [1878025496](#)

< 1% match (student papers from 27-Feb-2020)

[Submitted to University of Mumbai on 2020-02-27](#)

१ क पन चां े ऐ तिह सिक थ ना: गत ,ी विक सा आ णि स मा जिाक प रवतन HISTORICAL LOCATION OF THE IDEAS: PROGRESS, GROWTH, EVOLUTION AND SOCIAL CHANGE घटक रचन ा १.० उ ी े १.१ त वान ा १.२ ब धोन यगु १.२.१ ब धोन ता ली म ु य क पन ा १.२.२ ब धोन चा ा भ वा १.३ स मा जिाक प रवतन , उ ता ी, विक सा आ णि गत यी ासकं पन ा १.३.१ स मा जिाक उ तां ी १.३.२ स मा जिाक प रवतन आ णि गत ी १.३.३ विक सा सकं पन ा १.३.४ विक सा चा बा ि क सदंभ १.४ नि कष १.० उ ी े : OBJECTIVES ? ब धोन ा य ायगु शा सीबं धंति ऐ तिह सिक अतं ी द ना करण े ? विक सा, गत ीआ णि उ तां ी य ासकं पन चां े प री ण करण े १.१ त वान :ा INTRODUCTION विक सा ह ी अश ी ि य ा आह े ज ी व ढा, गत ,ी सक रा ा मक बदल किं व ा भ तौक, आ थिक, पय वारण यी, स मा जिाक आ णि ल कोस ं य शा ा यी घटक चां ी भर घ लात.े विक सा चा े उ ी हणज े ल कोस ं यचे ी प ताळ ी व ज वीनदज ा व ढा विण,े पय वारण ा य ा गणुव शे ी तडज डो न करत ा र जोग रा ा य ा सधं ी निम णा करण.े विक सा त क ळा दिसत न हा ी किं व ा त ो उपय ु अस वाय चा ी आव यक न हा ,ी य ता प रवतन स ु ठवे य सा ठा ी गणुव ते बदल आ णि प र ि थत ीतय रा कर य ा य ा वि विध पलैचूं साम वाशे आह.े १.२ ब धोन क लाखडं / यगु: THE AGE OF ENLIGHTENMENT ब धोन ह ी एक श ि श ला ी त िवक, ब ि क आ णि स ां कृ तिक चळवळ ह तो ी जिन े सतर ाय ाशतक ा य ाम य पा सानू अठर ाय ाशतक ा य ाउ र धा ता यरु पोमध ली क पन ां य ा (नव विच रा ां य ा) जग वार अ धिर ा य ग जावल.े य चा ी म यवत क पन ा अश ी अ धिक रा आ णि क यादशे रीपण ाच े था मिाक तो आहते. य ाचळवळ नी े व ता ं य, गत ,ी स हि णतु ,ा बधं ु व, घटन ामक श सान, चच आ णि र ा य य ा यव थ ना ा वगेळे करण े य सा रा य ा आदश ना ाच लान ा दिल ी अधं ाआ णि ध मिाक अधं पा सानू म ु त ाआ णि व ाै निाक पर माश आ णि वि षेणव दा य ा चळवळ वीर ज रो द े य ता आल ा आह.े य ता गत शी ली अजडय् वार विच रा कर य चा े व ता ं य आ णि न गा रक ां य ा र जाक य ह क चां ा सम वाशे ह तो .ा समक ला नी जग